

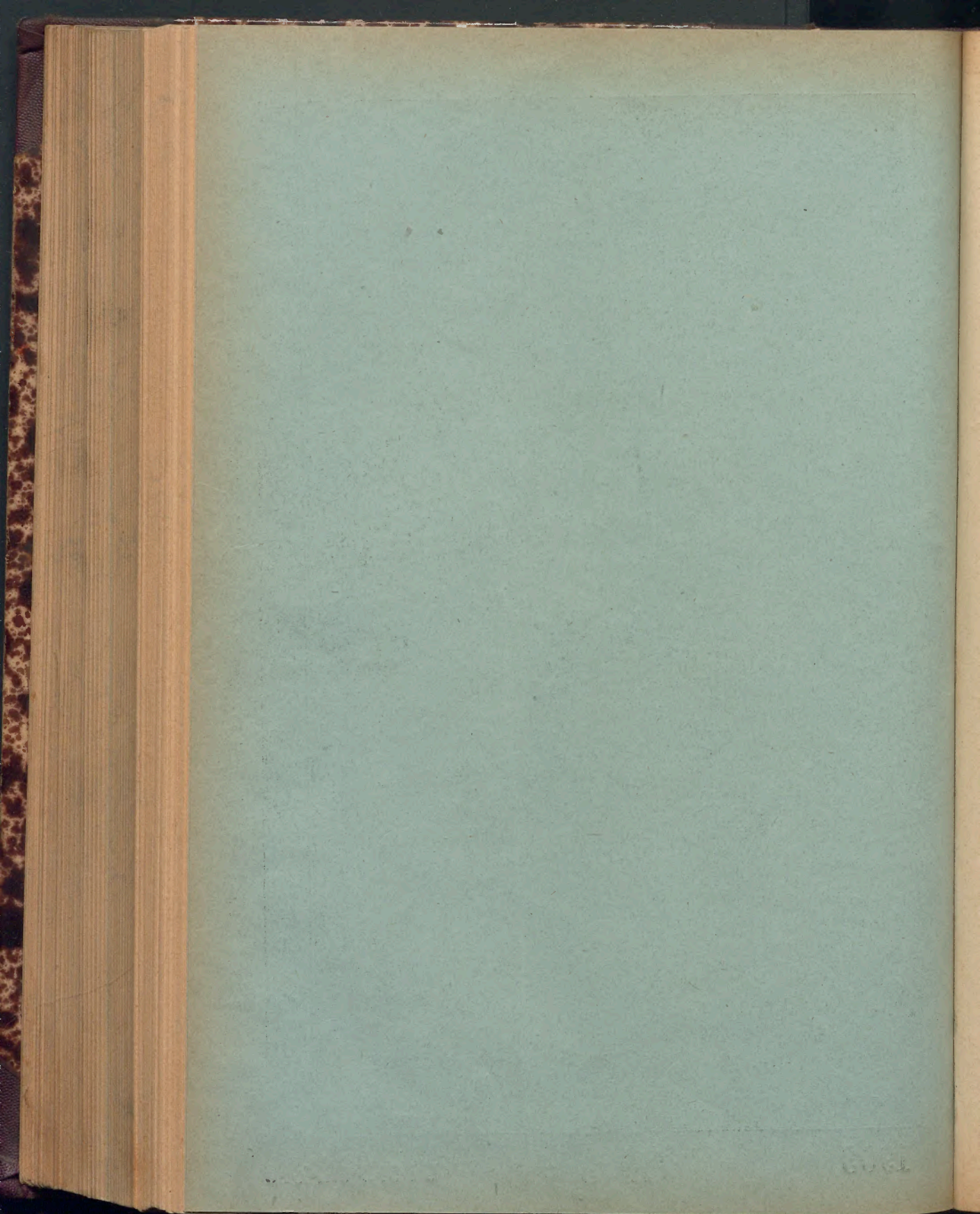

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1903 ԹՈՒՒ ԲԱՓԱՆՈՐԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1903

№ 3

ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1903

№ 3

ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Ա. Բուժաթիվաձէի

1903

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 13-го Іюня, 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Ունէ՛ր իրաւունք. Շիրվանշահէ	5
II	Խաչ. Մ. Ա. Մ.	25
III	Փոխանորդ սրբազանը. Ա. Չեխովի. Թարգ. Մ ՈՒՇԷ Վ.	27
IV	Խորէն արքեպս. Գալֆայեան եւ Նալբանդեանցի «Աղցմիքը». ԵՐ. ՇԱՀԱԶԻԶ.	45
V	Արխիպ պապը եւ Լենկան. Մ. Գորկիյ Թարգմ. Ա. ԳԵԱՆՋԵՅԵԱՆ.	82
VI	Յիշողութիւններ. ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ	97
VII	Հերոստրատ. Լուդվիկ Փուլդայի, Թարգմ. Տ. Վ.	125
VIII	Իմ հիւանդութիւնը (գաւեշտ) ՍԱՐ. ՏԷՐ ՄԵԼԲԻՍԵՂԵԿԵԱՆՑ	153
IX	Նոր հտալիա. ՍԱՐ. ՄԱՆ.	161
X	Գթութեան քոյրեր. ՄՈՒՐԱՅԱՆ.	168
XI	Մտաւոր յոգնածութիւն. Ա. ՉԻԼԻՆԿԱ- ՐԵԱՆ.	197
XII	Եկեղեցական գրքերում կամայական սրբա- գրութիւն թոյլատրելի չէ. ՅՈՒՍԻԿ ՆՊԻՍԿՈՊՈՍ	211
XIII	Իմաստուն պատասխան. Լ. Կասսանի Փ. ԱՇՈՏ.	234
XIV	** ՓՈՒՇ.	236
XV	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ. 1. Հայ աշուղներ. Գ. Ախվերդեանի. ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ.— 2. Н. Марръ. Арабское извлечение изъ Сирийской хроники Марибаса. С. П. Б.— 3. Dr. Antonius. Վարդապետ. Թարգմ. Մ. Բարխուդարեանի. ԲՐԻԶ.— Ստացում գրքեր:	237
XVI	ՄԱՄԱՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Գրական անտէրութիւն. Գ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ.	248

XVII ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ:

1. Աղէնօրդ: — 2. Կոյրերի աչքը լոյս: —
3. Ելերտրական կապուիւններ: — 4. Սար-
կօմարի մանրէն: — 5. Ընկուզի ազդեցու-
թիւնը առողջութեան վերայ: — 6. Դպրո-
ցական ուսման նոր մետոդ: — 7. Ոսկու
ձեռք քերելը ելեքտրականութեամբ: —
8. Կեանքը երկարացնելու նոր փորձ: —
9. Թոքախտ եւ պալարիտ: — 10. Սըր-
տի հիւանդութիւն ունեցողներին: ՕՐ.
ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ 254

XVIII ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ս. Միտոնի օրհնութիւն: — Կ. Պօլի
դպրոցական գործը: — Պ. Բուրգի հիմնադ-
րութեան երկհարիւրամեակ: — Ս. Էջ-
միածնի մատենադարան: — Կիլիկիոյ տ.
Սահակ կաթողիկոսի օծումը: — Ազգ.
պատրիարքարանի պաշտօնական ծա-
նուցում: — Ս. Շիրակունի եպիսկոպո-
սի նուիրաբերութիւնը: — Պատմագիրք
Հայոց: — Կոյս Հ. Թայիրեանի նուէրը: —
Ներս. Դպրոցի տեսչի խնդիր: — Տ. Տի-
րայր վարդապետ: — Քահանայից ապ.
գանձ. վարչութեան կարգադրութիւն-
ներ: — Ն. Յարոյի թոշակի խնդիր:
— Նամակ խմբագրութեան. Մ. Տէր
ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ 262

XIX † ՄԱՀԴՈՅԺ: 275

Առաքել ծատուրեան 277

XX ԽՄՔԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ. 278

XXI ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

XXII ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ:

I Էմիլ. Ժ. Ժ. Ռուսօի. թարգմ. ԻՍ. ՅԱ-
ՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ 19 — 34

II Հայրեր եւ զաւակներ. Տուրգենևի. թարգմ.
ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. 49 — 80

ՈՒՆԷՐ ԻՐԱԻՈՒՆՔ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

Բէգմուրեանների քաղաքային բնակարանը: Ընդարձակ հիւրասենեակ: Աջ պատի մէջ դէպի փողոցի պատշգամբը դռներ, որոնց աջ ու ձախ կողմերում լուսամուտներ: Խորքի պատի մէջ երկու դռներ, մէկը քոլորովին ձախ, զրեթէ անկիւնում դէպի նախասենեակ, միւսը բեմի միջին ուղղութեամբ դէպի սեղանատուն: Երկու դռներ եւս ձախ պատի մէջ, որոնցից խորքինը դէպի Անտոնի առանձնասենեակը, իսկ ավանսցենայի կողմինը — Հերսէլի բուդուարը, որից դէնն է ննջարանն ու երեխաների սենեակը: Աջ պատի անկիւնում դաշնամուր (ռօյտալ), իսկ ավանսցենայի կողմում զեղեցիկ փոքրիկ գրասեղան սեւ փայտից, վրէն արծաթեայ թանաքաման եւ զանազան պարագաներ նաեւ մի քանի զրքեր զեղեցիկ կազմերով եւ մի փոքրիկ սիրուն ժամացոյց: Զախ պատի առջեւ, պատից քաւական հեռու զահաւորակ, քաղկաթոռներ, սեղան նրբագործ սփողոցով, վրէն այլքով: Առհասարակ սենեակը կահաւորուած է մաշակով: Նրա գլխաւոր զարդերն են նկարներ, զրաւիրներ, արծանիկներ եւ այլ զեղարուեստական իրեր, որոնց սիրահար է Հէրսէլին: Խորքի պատի վրայ, դեպի նախասենեակի դռ-

*) Տե՛ս «Լուսայ» № 2 1903 թ.

ները հայելի նորագոյն ոճով, իսկ աջ կողմում՝ վառարան, որի առջեւը շիրմա:

Սեպտեմբերի կէսն է, եղանակը տակաւին տաք է: Բոլոր լուսամուտներն ու դռները քաց են, քացի առանձնասենեակի դռներից: Սեղանատանը երեւում են ճաշի սեղանը սփռոցով ծածկուած եւ պատի ժամացոյցը: Այնտեղ երբեմն-երբեմն երեւում են Սամսոնն ու Վիրժինէն եւ չքանում:

ՏԵՍԻԼ I

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ՆԱՏԱԼԻԱ:

Վարագոյրը քարճրանալիս Հերսէլին յափշտակուած դաշնամուր է նուագում: Նուագածը մի երկար ու տխուր կտոր է:

Նախասենեակից լսում է զանգակի ձայն: Սամսոնը դուրս է գալիս սեղանատնից, անցնում նախասենեակ: Փոքր անցած այնտեղից ներս է մտնում Նատալիան գլխարկով:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Մօտենում է մի քանի քայլ Հերսէլուն, կանգ առնում, կարծելով, որ նա յետ կը նայի: Հերսէլին յափշտակուած, չի նկատում: Վերջապէս, Նատալիան մօտենում է ու համբուրում նրան):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Յնցուելով, ուժգին զարկում է կլաւիշներին եւ խիստ դիսսօնանսով նուագումը ընդհատում): Հազիւ գտել էի տօնը: (Յետ է նայում): Ահ, այդ դճւ ես, մամա: (Հառաչելով): Ի՞նչ նորութիւն կայ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Իհ, իմ նորութիւնն էլ դու ես, հնութիւնն էլ: Տօնն է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, կաբինեթում զբաղուած է իւր հաշիւներով:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Գլխարկի ժապաւենները քանալով):

Ուրախ է, թէ էլի առաջուայ պէս աչքունքը կիտած:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Չըգիտեմ, դնա ինքդ տես, հարցրու: (Հառաչելով, անցնում է հայելու կողմ եւ մազերն ուղղում):

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Գլխարկը դնում է սեղանի վրայ եւ, կամացուկ մօտենալով Հերսէլուն, առնում է ձեռք): Հերսէլի, ասելու ես ինձ, վերջապէս, ինչ է պատահել ձեր մէջ, թէ՛ չէ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Ձեռք խլելով): Թող ինձ, մամա, մի հարցրու, ոչ մի բանի մասին մի հարցրու, ի սէր Աստծու:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Հեշտ է ասել «ոչ մի բանի մասին մի հարցրու»: Մի ամսից աւելի է այս տանը ուրախ դէմք չեմ տեսնում: Նա տխուր է ու լուռ, դու օրից օր մաշուում ես ու նիհարում: «Մի հարցրու». կարծես, ես ոչ աչք ունեմ, ոչ սիրտ, կարծես, ես մայր չեմ, այն էլ մի հատիկ աղջկայ մայր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դառն հեզնութեամբ): Այո, ի հարկէ, մայր ես, և շատ սիրող մայր:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Այդ ինչպէս ես խօսում հետս. դու ծաղրում ես: Չը լինի՞ թէ պատճառն ես եմ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Մամա, բաւական է, դու էլ մի տանջիր ինձ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Ե՞ս եմ քեզ տանջում, թէ՛ դու ինձ: Հերսէլի, ես չեմ հանդարտուիլ, մինչև որ չիմանամ ինչ է պատահել այս տանը: Ես հէնց դրա համար եմ եկել և ոտս այստեղից դուրս չեմ դնիլ մինչև որ բոլորը չը պատմես, լսում ես, բոլորը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Մի քանի վայրկեանի ինքն իւր հետ լուռ կողոնելուց յետոյ, մօտենում է մօրը): Մամա, առաջ քան ամեն բան իմանալն, ասա ինձ եթէ մի օր թողնեմ այս տունը և հեռանամ, կընդունես ինձ քեզ մօտ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Յնչում է): Թողնես այս տունն ու հեռանա... Ինչո՞ւ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Դառն հեղնութեամբ): Ինչո՞ւ... հէնց այնպէս, քէֆիս համար, չէ որ մօզա է, քմահաճութիւն... (Դառն ծիծաղ):

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Ապշած): Դու կամ խելագարուել էս կամ ինձ ծաղրում ես: Համ լուրջ ես խօսում համ էլ ծիծաղում ես ինքդ քո ասածի վրայ: Չեմ հասկանում, ոչինչ չեմ հասկանում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ախ, իմ դրութիւնը հասկանալը դժուար է, մտմա, այլ պէտք է զգալ: Զգալ այն, ինչ-որ ես եմ զգում, և յետոյ դատապարտել այն կանանց, որոնք իբր թէ առանց լուրջ պատճառի թողնում են ամուսիններին և հեռանում:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Քանի գնում այնքան աւելի միտքս մթնում է, ամեն բան խառնւում: Հերսէլի, մի տանջիր ինձ, առաջ աւագ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Կասեմ, մամա, դանակն արդէն ոսկորին է հասել: Բայց առ այժմ թող ինձ, հեռացիր: Նա շուտով դուրս կըգալ, իսկ ես չեմ ուզում, որ դու հանդիպես նրան: Անցիր երեխաների սենեակը: Նրանք մենակ են: Ահա, կարծեմ, գալիս է, գնա՛, մամա...

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Վերցնում է սեղանի վրայից գլխարկը): Տէր Աստուած, Դու մեզ փրկես փորձանքից: (Անցնում է քուղուար):

Առանձնասենեակից ներս է մտնում Անտօնը տըխուր ու զրգոտած: Հազնուած է այնպէս, ինչպէս առաջին գործողութնում:

ՏԵՍԻԼ II

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ԱՆՏՈՆ:

ԱՆՏՈՆ: (Խիստ եղանակով): Ես գնում եմ նօտա-

քի մօտ, իսկոյն կը վերադառնամ: Եթէ Մարմարեանը
գայ, խնդրի, որ ինձ սպասի այստեղ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Չը նայելով նրա կողմ): Լաւ:

ԱՆՏՕՆ: Այնուհետեւ բարի եղէք առաւօտները չը
նուագել: Դուք ինձ խանգարում էք:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Լաւ:

ԱՆՏՕՆ: (Հագիւ գրգիռը զսպելով): Դայեակը տը-
նից հեռացել է, ո՞վ կայ երեխաների մօտ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Մայրս:

ԱՆՏՕՆ: Մօր պարտականութիւնները կատարում
է տատը: Երեւի, այդ էլ այն ազատամիտ կնոջ գաղա-
փարներից է, որ ընդունել էք:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ուրիշ ի՞նչ էք հրամայում:

ԱՆՏՕՆ: Հրամայում եմ, որ այդ կնոջ ոտն իմ տա-
նը չը լինի: Բաւական է, որքան կրթեց ձեզ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես չեմ կարող իմ տան դռները փա-
կել իմ ընկերուհու առջև:

ԱՆՏՕՆ: «Իմ տան դռները»: Դուք տուն չունիք,
տիկին, ոչ: Այն առաջ էր, երբ ես, փափագելով տիրա-
նալ ձեր սիրոյն, տուել էի ձեզ ամեն բան: Այժմ տունն
իմն է, իսկ դուք... դուք նրամէջ... կառավարիչ, տըն-
տեսուհի: Եւ դեռ այդ պաշտօնն էլ ձեզ համար, ինչ
պէս տեսնում եմ, շատ է:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Խլեցէք, եթէ շատ էք համարում:

ԱՆՏՕՆ: Եւ ձեզ համար ոչինչ, ոչինչ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Տատանւում է, յետոյ դրականապէս)

Ոչինչ...

ԱՆՏՕՆ: Աստուած իմ, սա կին չէ, այլ հրէշ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ չեմ ստում և չեմ կա-
րող ստել: Որովհետեւ արտայայտում եմ այն, ինչ-որ զգո՞ւմ
եմ: Որովհետեւ մի կտոր հացի համար չեմ պղծում ան-
կեղծութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

ԱՆՏՕՆ: Անկեղծութիւնն ու ճշմարտութիւնը չա-

րիք են, երբ խորտակում են մի ամբողջ ընտանիքի կեանքը...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, կեղծիքի, ստի և խաբէութեան վրայ հիմնուած կեանքը: Մի կեանք, որի հիմունքը անբարոյական է, ուրեմն և խախուտ:

ԱՆՏՕՆ: Կեցցէք, բաւական յառաջադիմել էք: Անբարոյական էք համարում մի հիմունք, որ սրբագործուած է աստուածային և մարդկային օրէնքներով: Մի հիմունք, որ միակ պատուանդանն է մարդկութեան խելացի և բարոյական գոյութեան: Ապա ո՞րն է ձեր երևակայած կեանքի հիմունքը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Սիրտը:

ԱՆՏՕՆ: Սիրտը, հա հա հա, սիրտը...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, այն, որ ոչ մի բռնութեան չի հպատակում:

ԱՆՏՕՆ: Կը ցանկայի իմանալ ի՞նչ է թելադրում ձեզ, վերջապէս, ձեր սիրտը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Նա ինձ թելադրում է, որ այս դրութիւնը շարունակել այլ ևս անհնարին է և պէտք է, վերջապէս, մի ելք գտնել ձեզ և ինձ ազատելու համար:

ԱՆՏՕՆ: Եթէ միայն իրաւունք տան ձեզ սեպհական կոմքով խնդիրը վճռելու: Սէրը ձեզ վրայ չազդեց, յոյս ունիմ կազդի վերջիվերջոյ ոյժը...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Որի օգնութեանն արդէն սկսել էք դիմել:

ԱՆՏՕՆ: Ոչ, դեռ չեմ սկսել: Այդ դեռ ծաղիկներն են, պտուղը յետոյ կը ճաշակէք:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Արէք ինչ-որ ուզում էք, այսուհետև ինձ համար բոլորը միևնոյնն է: (Ուզում է հեռանալ քողովալ):

ԱՆՏՕՆ: Սպասեցէք:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ի՞նչ էք կամենում:

ԱՆՏՕՆ: (Զսպելով իրան): Մօտեցէք ինձ: (Նայում նրան սուր հայեացքով):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Նայելով նրան): Ի՞նչ էք հրամայում: (Սարսափում է նրա հայեացքից) Ա՛հ... (Երեսը ծեռներով ծածկում է):

ԱՆՏՕՆ: Սարսափում էք: Ա՛յդ էիք կամենում: Սէրը ատելի էր, ծանր, անտանելի... Ա՛հ... (Գրգռում է, զսպում: Գրգիռը տեղի է տալիս կրքին: Նայում է նրան մի քանի վայրկեան կրքոտ աչքերով, ապա կիրքը տեղի է տալիս ինքնասիրութեան): Ա՛հ, անէծք չար սատանային... Ես վախենում եմ ինձանից: (Գնում է արագ քայլերով նախասենեակի դռներով):

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Հանդարտ, քայց ուժասպառ ընկղմում է գահաւորակի վրայ):

Բուդուարից ներս է մտնում Նատալիան:

ՏԵՍԻԼ III.

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ՆԱՏԱԼԻԱ:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Այժմ ես գիտեմ ինչ է անցնում ձեր մէջ: Ես բոլորը լսեցի: Հերսելի, դու նրան չես սիրում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Եւ դու դեռ հարցնում ես: Վեց տարի շարունակ կռուել եմ ինքս ինձ հետ, վեց տարի ստիպել եմ ինձ սիրել, չեմ կարողացել: Զօրի բան է: Եւ ինչպէս Աստուած խելքս առաւ, ինչպէս համաձայնուեցի կեանքս կապել նրա հետ: Մամա, մամա, ինչո՞ւ ինձ չըպահեցիր քո տանը գոնէ երկու տարի էլ, մինչև որ միտքս կըբացուէր: Մի՞թէ այնտեղ չը կար ինձ համար մի կտոր հաց:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Համբերիր, համբերիր, այդ այնքան անսպասելի է ինձ համար, որ չը գիտեմ ինչ ասեմ: Ախար ինչո՞վ է Անտօնը վատ մարդ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ախ, մամա, կարծես, անպատճառ ա--

մոռսինը վառ մարդ պիտի լինի, որ չը սիրես նրան: Բաւական չէ, որ ամեն ժամ, ամեն ընկեր զգում եմ, որ ես խաբուած եմ, որ նա իմ կեանքի ընկեր չէ: Բաւական չէ, որ նրա հետ կենակցելը ինձ համար տանջանքների շղթայ է: Եւ միթէ ինձանից պիտի պահանջեն, որ այս շղթան կրեմ մինչև կեանքիս վերջը միայն այն պատճառով, որ նրա ծայրը ուրիշի ձեռքումն է: Անտօնը վառ մարդ չէ, այո, բայց իմ սրտի համար խորթ է, մամա... և աւելի, քան խորթ...

ՆԱՏԱԼԻԱ: Լսիր, աղջիկս, այժմ ես հասկանում եմ միտքդ և գիտեմ ինչու ես քեզ անբաղդ համարում: Ականջ դիր: Ես քսան տարեկան էի, քեզ նման գեղեցիկ, կրակոտ, երբ ամուսնացայ հօրդ հետ: Այն ժամանակուալ երիտասարդների մէջ նա աչքի էր ընկնում իւր դէմքով, խելքով ու սրախօսութիւններով: Ես սիրեցի նրան և այնքան բաղդաւոր էի, որքան, ինչ ասեմ, մի նոր օծուած թագուհի: Բայց (յուզմունքը զըստելով) շուտով կեանքիս հարսանիքը սգի փոխուեց: Երկու տարի չէր անցել, երբ սկսուեցին ինձ համար այնպիսի սև օրեր, որոնց միայն կարող է քաշել խաբուած, դաւաճանուած և ուրիշների ծաղրի ու ծանակի առարկայ դարձած կինը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Չարմացած եւ վշտացած): Մամա, միթէ հայրս...

ՆԱՏԱԼԻԱ: Այո, սիրելիս, հայրդ, այդ, իսկապէս շատ բարի, բայց թուլամորթ մարդը: Հերսելի, միթէ ես չը գիտեմ ինչու չես հաւանում Անտօնին: Այո, նա գեղեցիկ չէ, լեզուանի չէ, նա... մի քիչ մեծ է քո համեմատ: Մի խօսքով, ոչ մարմնով, ոչ հոգով քո ընկերը չէ: Բայց սիրելիս, այդ բոլորը դատարկ բաներ են համեմատած այն մեծ արժանաւորութեան հետ, որ ունի Անտօնը: Հերսելի, նա պատիւդ ոտնատակ չի անում, նա քեզ չի դաւաճանում: Իսկ թէ այս ինչ արժէ—եւ

գիտեմ: Քանի քանի անգամ տխուր գիշերները, մեն-մենակ չորս պատերի մէջ նստած, արտասուք եմ թափել, օրս անիծել: Ես հոգով ցանկացել եմ, որ նա լինի տգեղ, ծեր, մինչև անգամ լիմար, միայն թէ ինձ և միայն ինձ ճանաչի կանանց մէջ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Խեղճ մամա, խեղճ մամա:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Ահա մի այսպիսի գիշեր ես երգուեցի տալ քեզ մի կոպիտ շննականի, մի յետին արհեստաւորի, միայն թէ իմանամ, որ նա քեզ չի դաւաճանիլ: Ասում են, ես հրապուրուել եմ Բէգմուրեանի հարստութենով: Թող ասեն, որ մայրը չի ուզենալ, որ իւր աղջիկը հարուստ ապրի: Բայց, երգւում եմ եղբօրդ արեւով, քո արևով, Հերսէլի, գլխաւորը հարստութիւնը չի եղել: Երբ առաջին անգամ Բէգմուրեանին տեսայ, երբ հետը խօսեցի, սիրտս ինձ ասաց. «այդ մարդը լաւ ընտանեօտ էր կը լինի, իւր կնոջն երբէք չի գաւաճանիլ: Նա ինձ գիւր եկաւ: Վեց տարի է միասին ապրում էք, ասա, երբ և է Անտօնը մտածել է ուրիշ կնոջ մասին:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Օօ, եթէ այդքանը միայն բաւական լինէր նրան սիրելու համար: Մամա, մամա, ինչի՞ս է հարկաւոր նրա հաւատարմութիւնը, երբ ես անտարբեր եմ դէպի նա:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Ինչիդ է հարկաւոր: Օօ, եթէ հաւատարիմ չէր լինիլ, կիմանայիր ինչիդ է հարկաւոր: Մարդս գնահատում է ունեցածն այն ժամանակ, երբ զրկւում է նրանից:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Գուցէ, չըգիտեմ: Բայց, հաւատա մամա, երբեմն հոգոյս խորքում ցանկացել եմ, որ նա իմ մէջ շարժի նախանձի զգացում, գուցէ այդպիսով կարողանար տաքացնել սիրտս: Բայց վեց տարի է նա ինձ վրայ սիրահարուած է խելագարի պէս: Եւ այդ սէրն

ինձ համար սէր չէ, ալլ, ինչպէս ասեմ, միտեսակ պատիժ, մի անտանելի բեռ հոգոյս վրայ:

ՆԱՏԱԼԻՍ: Դու խելքդ կորցնում ես, դու ինքդ չը գիտես ինչ ես ասում: Կինը մարդու սիրուց տանջուի, այն էլ այնպիսի մարդու, որ քեզ շրջապատել է կեանքի բոլոր շքեղութիւններով: Երևի, աչքդ կշտացել է և հիմալ ուզում ես քեզ համար մի ուսման ստեղծել...

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Գրգռուելով): Ահ, ինչպէս տեսնում եմ, վերջապէս, ստիպուած եմ ասել քեզ այն, ինչ-որ չէի ուզում ասել: (Չայնը ցածացնելով): Մամա, ես զգում եմ նրանից, հասկանում ես, զգում եմ:

ՆԱՏԱԼԻՍ: (Յնցուելով): Զգում ես:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո, զգում եմ դէպի նա մարմնաւոր զգուանք:

ՆԱՏԱԼԻՍ: Հերսէլի:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Երբ նա մօտենում է ինձ ամեն անգամ և շինականի պինդ ձեռներով գրկում, երբ համբուրում է ինձ, մարմնովս անցնում է սարսուռ: Սկզբում դեռ ոչինչ, մի կեղզ զսպում էի ինձ: Իսկ լետոյ, լետոյ, օհ, Աստուած իմ... (Երեսը ծածկում է ձեռներով):

ՆԱՏԱԼԻՍ: Բայց դու վեց տարի ապրել ես նրա հետ, դու երեսաներ ունիս...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ապրել եմ, այո, ապրել եմ ուրիշների աչքում, իսկ ինձ համար դա ապրուստ չի եղել, ալլ գաղտնի տանջանք... (Հանդարտ լալիս է):

ՆԱՏԱԼԻՍ: (Մտաւտանջութեամբ): Աա, այդ ուրիշ բան է, մարմնաւոր զգուանք: Դրա դէմ դեղ չը կայ... Բայց բաւական է, Հերսէլի, արտասուքով ոչինչ չես կարող անել: Գնանք երեսաների մօտ: Նրանք քեզ կը մխիթարեն, գնանք: (Չանգակի ճայն): Ահա գալիս են... Գնանք, երեսդ լուացիր, հագնուիր... (Գրկած տանում նրան ըուղուար):

Նախասննակի դռներից ներս են մտնում Ան-
տոնն եւ Մարմարեան:

ՏԵՍԻՂ IV

ԱՆՏՈՆ ԵՒ ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ

ԱՆՏՈՆ: Շարունակիր, ինչո՞ւ կանգ առիր:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Կը շարունակեմ, ես խօսմ չէի կա-
րող սպասաւորի ներկայութեամբ խօսել:

ԱՆՏՈՆ: Ահ, ինչ համար մի և նոյնն է: Այժմ,
կարծեմ, բոլորը գիտեն, որ այս տան մէջ ընտանեկան
խաղաղութիւնը խափանուել է: Շարունակիր, այստեղ
ոչ ոք չը կայ: (Նստում է գահաւորակի վրայ): Այն
քնչ ճշմարտութիւն է, որի մասին իբր թէ ես չեմ հա-
մարձակուում մտածել:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Նայելով շուրջը): Դա այն է, որ
ով ուզում է կնոջից բաղդ ստանալ, պէտք է նախ և
առաջ ինքը բաղդ տալու ընդունակութիւն ունենայ:

ԱՆՏՈՆ: Ուրեմն քո կարծիքով ես չունեմք այդ ըն-
դունակութիւնը:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Նստում է): Գուցէ ունեիր, բայց
ոչ Հերսէլիի պէս մի կնոջ համար:

ԱՆՏՈՆ: Ինչո՞ւ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Կրկնում եմ, հերիք
է ինչքան կոյր եղար, բաց արա աչքերդ և տես ինչ
ահագին անդունդ կայ քո և նրա մէջ:

ԱՆՏՈՆ: Դու խօսում ես իմ տարիքի մասին: Այո,
քոն տարով մեծ եմ նրանից, բայց այս կնոջ ու մար-
դու մէջ դեռ անդունդ չէ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Եէ, այդ չէ միայն, այլ ուրիշ, ա-
ւելի կարևոր բան: Մենք սովորել ենք թուժակի պէս
կրկնել, թէ կինը յետ է մնացել տղամարդից: Եվալլա,
քո օրինակը հակառակն է ցոյց տալիս: Որպէս զի մար-

դիկ հաւատան, թէ դու բարձր ուսում ունիս, պէտք համալսարանական նշանը միշտ կրճքիդ ունենաս: Իսկ Հերսէլի մտաւոր զարգացման նշանը ճակատին է դրոշմուած: Ահա քանի տարի է քո ձեռքին չեմ տեսել մի լուրջ գիրք: Քս ընթերցանութեան սիրած նիւթը կառավարչիդ հաշիւներն են կամ զանազան պայմանագրեր: Իսկ նա... նա շարունակ կտրգում է, շարունակ մտածում և իւր միտքը նրբացնում: Յաճախ ես վկայ եմ եղել ձեր վէճերին և միշտ լաղթութիւնը նա է տարել: Իսկ դու միայն մի գէնք ես ունեցել—ծաղր: Նա միշտ թռել է դէպի վեր, դու միշտ աշխատել ես նրա թւերը կրտրել և երկրին կպած պահել: Ախ, Անտօն, Անտօն, գիտես, եթէ ես լինէի քո տեղն ինչ կանէի: Եվսլլա, կը տայի նրան կատարեալ ազատութիւն: Թող գնար, կըրթէր ու զարգացնէր իւր երաժշտական ձիրքը: Երկուսից մէկը, կամ նա կը դառնար երաժշտուհի, այն ժամանակ, ինչո՞ւ չէ, ես կը խոնարհուէի նրա առջև, կամ ոչինչ չէր դառնալ, կը հիասթափուէր, և այն ժամանակ նա ինքը կը խոնարհուէր իմ վեհանձնութեան առջև և լաւիտեան պարտական կը գգար իրան:

ԱՆՏՕՆ: Շարունակիր, շարունակիր...

ՄԱՐԿԱՐԵՍ: Բայց դու միշտ կրկնել ես և կըրկնում ես մի տափակ միտք. «կինը ծնուած է ամուսին և մայր լինելու համար»: Եհ, գիցուք թէ այդպէս է: Բայց ասա խնդրեմ, ի՞նչ է եղել այս վեց տարին քո դրութիւնը: Մի օր, գոնէ մի ժամ հաճողուած եղել ես, որ Հերսէլին քեզ է պատկանում հոգով ու սրտով: Իւր ամբողջ էութեամբ, սա՛: — Ոչ, Դու ամեն վայրկեան դողալով մտածել ես, թէ ահա ահա պիտի գայ աւելի արժանաւորն և խլի նրան քո ձեռքից: Եվսլլա, և դու երեւակայում էիր, որ դա ընտանեկան կեանք է, երջանկութիւն: Ողորմելի մարդ: Իսկ ա՛յժմ, ա՛յժմ ինչ ես անում, ասա խնդրեմ: Այդ ի՞նչ վարմունք է: Փակել ես

մի նրբագգաց և խելօք կնոջ չորս պատերի մէջ և ինչպէս բարբարոս, տանջում ես նրան... Ինչո՞ւ, ինչ նպատակով:

ԱՆՏՕՆ: Ես նրա հետ խիստ եմ վարւում մեր փոխադարձ օգտի համար: Ահ, ես գիտեմ, որ այդ խելքի ժամանակաւոր շփոթութիւն է, շուտով կանցնի, և նա խելքի կը գայ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Եւ դու հաւատո՞ւմ ես այդ բանին, հաւատո՞ւմ ես, որ կը գրաւես երբ և է նրա սիրտը:

ԱՆՏՕՆ: Սիրտը գուցէ ոչ, բայց միտքը կը գրաւեմ և կենթարկեմ իմ իշխանութեան, որովհետեւ իբրեւ խելօք կին, նա կը հասկանայ, որ երեխաների մայր է:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Երեխաներ, երեխաներ: Ահա թէ թէ ինչի վրայ ես յոյսդ դրել: Ախ, եսամոլներ: Դուք կուրացնում էք միամիտ աղջկանց, ամուսնանում նրանց հետ: Յետոյ շտապում էք նրանց վզին փաթաթել երեխաներ: Այնուհետեւ, երբ դեռահասը հասունանում է, աչքերը բաց է անում և ուզում է ապրել իւր խելքի ու սրտի թելադրութեամբ, սկսում էք եզուիտաբար աղաղակել. «այդ աններելի է, ամօթալի, դու երեխաներ ունիս, պատուի զգացում, պարտականութիւններ», չը գիտեմ էլ ինչ: Եվալլա, իսկ սեպհական կեանքը, հարցնում եմ քեզ, սեպհական կեանքը: Նա ոչինչ չարժէ, ոչինչ: Նա պէտք է միշտ աղաւաղուի, ոտնատակ լինի եսամոլների համար...

ԱՆՏՕՆ: Ահ, բաւական է, թո՛ղ ինձ: (Վեր է կենում): Դու չը գիտես ինչ է կատարւում այստեղ (Ծրփում է սրտի կողմին): Իլիա, չը գիտես: Այո, ճիշտ է, որ Հերսէլուն ընտրելիս ես ղեկավարուել եմ էգօթիստիկ զգացումով, ընտրել եմ նրա գեղեցկութիւնն ու երիտասարդութիւնը: Ես վաղօրօք մտքումս պարծեցել եմ ուրիշների առջև, որ պիտի ունենամ փայլուն կին: Բայց այժմ, այժմ, Իլիա, երգւում եմ պատուովս, կը ցանկանայի, որ նա լինէր տգեղ կամ ծեր: Այո այո,

կը ցանկանայի, որ մի աներևոյթ ձեռք յանկարծ այդ սիրուն դէմքի վրայ դնէր մի բիծ, մի արատ, որպէս զի, որպէս զի...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Որպէս զի ոչ ոքի այլ ևս դիւր չը գար նա: Հասկանում եմ:

ԱՆՏՕՆ: Ոչ, ոչ, դու դեռ բոլորը չը գիտես: Լըսիր, Իլիա (ընկելով Մարմարեանի ձեռքը ձայնը ցածացնում է), ես քեզ կը յայտնեմ մի գաղտնիք: Սո՛ւս, թող ոչ ոք այս չիմանայ: (Խորհրդաւոր): Այս դժոխական միտքն իմ գլխում ծագում է, գիտես երբ:— Խուլ գիշերները, երբ նրա ննջարանում տիրում է մեռելային լուսթիւն: Սպասիր, այդ երբ էր: Հա, երէկ չէ մէկէլ գիշերը: Ես մեն-մենակ անցուղարձ էի անում այստեղ, քնից զրկուած: Նա այնտեղէր (ցոյց է տալիս ընդունարը): Ես մօտեցայ դռներին, բաց արի կիսով չափ և մտիկ արի գողնովի, որովհետեւ, գիտես Իլիա, այժմ իմ կնոջը միայն գողնովի կարող եմ նայել: Նա պառկած էր դիւանի վրայ սպիտակ հագուստով: Նրա շքեղ մազերը սիրուն գլխիկի շուրջը—այո, այո, նա շատ սիրուն գլխիկ ունի— կազմել էին սքանչելի պսակ: Բայց նա ինձ համար օտար էր, Իլիա, բոլորովին օտար: Ինձ թւում էր, որ ես նոր եմ տեսնում նրան, իմ օրինական կնոջը: Ես հիացած էի նրա գեղեցկութենով այնպէս, ինչպէս երբէք հիացած չեմ եղել: Լսիր, լսիր, յանկարճ ինձ պաշարեց մի չար ոգի: (Ձայնն աւելի ցածացնում է) Նրա գեղեցկութիւնն ու երիտասարդութիւնը զարթեցրին իմ մէջ սարսափելի նախանձ (չարժելով նրա ձեռքը), լսում ես, լսում ես: Այո այո, նրա գեղեցկութիւնն ինձ թուաց մի չար ոտխ: Այնտեղ, իմ կարիներթում, սեղանիս մէջ կայ մի հեղուկ: Բաւական է մի կտոր բամբակ թաթիւել նրա մէջ, մի անգամ քսել նրա սիրուն ունքերին, և... չար ոտխն այլ ևս գոյութիւն չի ունենայ, Իլիա, հասկացա՞ր միտքս... (Բաց

Թողնելով Մարմարեանի ձեռը, վառ աչքերով նայում է նրան, ինքն իւր ասածից սարսափած):

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Ապշած նայում է նրան ու սարսափում): Անտօն, քո մէջ նստած է մի սարսափելի գազան: Լսել անգամ չեմ ուզում այդպիսի բաներ...

ԱՆՏՈՆ: (Շնչահատ): Այո, նա կամ ինչ պիտի պատկանի կամ ոչ ոքի, լսում ես, ոչ ոքի...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Նա ոչ ոքի չի պատկանում և հազիւ թէ երբ և է...

ԱՆՏՈՆ: Դու կարծում ես, դու համոզում ես...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Կարող եմ պատուովս և կեանքովս երաշխաւորել: Հերսէլին այժմ պատկանում է միայն ինքն իրան, իւր հոգու խորութեանը...

ԱՆՏՈՆ: Բայց այդ խորութեան մէջ նա կարող է գտնել իւր բարոյականութեան գերեզմանը... Կինն հոգեկան այդ դրութեան մէջ վտանգաւոր է իւր ամուսնու պատուի համար... Իլիա, պէտք է նրան փրկել անկման վտանգից...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Բայց մտածել այդպիսի մի վայրենի գործողութեան մասին, խլել նրանից աստուածային տո՛ւրքը, այլանդակեցնել... Դէհ, բաւական է, ես տեսնում եմ, որ դու սկսում ես ցնորուել...

ԱՆՏՈՆ: Ցնորուել... Այո, կարող է պատահել: (Արտաստուախառն ծայնով) Բայց նայիր այս գազանի հոգու հակառակ կողմին, Իլիա, և տես այնտեղ ինչ կայ: Մի քանի րոպէ անցած, ես գազանս դարձայ բողբոջի ռարիջ մարդ: Ես դարձայ մի խեղճ, ողորմելի էակ, Իլիա: Եւ այն ժամանակ իմ մէջ յղացաւ ցանկութիւն — մօտենալ նրան, չոքել նրա առջև, ջերմ արտասուքով ներումն խնդրել: Ես, նրանի՛ց. դա մինչև անգամ ծիծաղելի է, չէ. ներումն խնդրել նրանից, որի առջև մեղաւոր եմ միայն իմ անհուն սիրով: Իլիա, Իլիա, լինել այսքան նրան մօտիկ և այսքան հեռու նը-

բանից: Սիրել սեպհական կնոջդ, որի հետ ապրել ես վեց տարի, սիրել խելադարի պէս և չը տիրել նրան— դա աւելի քան անբաղդութիւն է, դա թշուառութիւնն է: (Հռութիւն) Բայց ես տղամարդ եմ, չը պիտի թույլ տամ ինձ ընկճուել:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ, Այսպէս թէ այնպէս, հարկաւոր է վերջ տալ այդ դրութեանը, ապա թէ ոչ, ինչպէս տեսնում եմ, դու հոգեպէս հիւանդանում ես... Բայց առ այժմ գնանք դուրս, անցնենք մի փոքր դէս ու դէն, որ մտքերդ ցրուեն: Մաքուր օդը կազդի քեզ վրայ բերերար կերպով:

ԱՆՏՕՆ: ձիշտ ես ասում, գնանք: (Դիմում է նախասննեակ):

Մարմարեանը հետեւում է նրան:

Բուդուարից դուրս է գալիս նատալիան:

ՏԵՍԻԼ V.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՆԱՏԱԼԻԱ

ՆԱՏԱԼԻԱ: Անտօն:

ԱՆՏՕՆ: (Կանգ է առնում) Ի՞նչ էք կամենում:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Սպասիր, ես հիմալ գիտեմ ինչ է պատահել: Բայց բոլորը դատարկ բաներ են: Հաշտուեցէք:

ԱՆՏՕՆ: Ես նրա հետ չեմ կռուել:

ՆԱՏԱԼԻԱ: Գիտեմ, դու մեղաւոր չես: Նա է մի քիչ ջահելութիւն անում: Երեխայ է, ոչինչ: Ծիծաղիր նրա երեսին, ամեն բան կը վերջանայ:

ԱՆՏՕՆ: Լսում ես, Իլիա, ինձ առաջարկում են ծիծաղել, ինձ, որ ամբողջ վեց տարի աշխատել եմ նրա կեանքը ծիծաղ և ուրախութիւն դարձնել:

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Դէպի ընդուարը) Հերսէլի, եկ այստեղ: Դուրս եկ, լաւ, խնդրում եմ: (Անտօնին) Դէ, որդի, գնա, ինքդ խնդրի: (Անտօնը ինքնասիրութիւն

թիւնից զրդուած չի գնում): Չէս ուզում: (Մարմարեանին): Դուք խնդրեցէք, իլիա Մարտինիչ, նա ձեզ շատ է յարգում:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Մօտենում է քուղուարին): Տիկին
Հերսէլի, մի բոպէ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Դուրս է գալիս եւ Մարմարեանին
ըարեւում:

ՏԵՍԻԼ VI

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՀԵՐՍԵԼԻ

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ի՞նչ էք կամենում, իլիա Մարտինիչ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Թէեւ, ես իբրեւ երրորդ անձ, աւելորդ եմ, բայց ձեր մէջ տեղի ունեցող ընդհարումներն ինձ յայտնի են: Իբրեւ այս տան անկեղծ բարեկամ, կը փափագէի այստեղ խռովութիւններ չը տեսնել: Բարեկամս և ընկերս տանջւում է...

ԱՆՏՕՆ: Իլիա...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: Ինչո՞ւ չասել ճշմարիտը, միթէ ինքը չը գիտէ: Տիկին, կան դրութիւններ, որ մեզանից են կախուած դարձնել նրանց կօմեղիա թէ դրամա:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես այժմ կարող եմ հեռանալ:

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Չարմացած): Ո՛ւր:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այս տան բազմաթիւ սենեակներից մէկը: Փակուել այնտեղ, ոչ ոքի երեսը չը տեսնել, ոչ ոքի հետ չը խօսել, ոչ ոքի:

ԱՆՏՕՆ: Ա՛յդ է ձեր փափագը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո:

ԱՆՏՕՆ: Իլիա, անցիր մի բոպէ իմ կաբինէթը: Մայրիկ, հեռացէք, խնդրեմ:

Մարմարեանն անցնում է առանձնասենեակ, նատալիան ըուղուար:

ՏԵՍԻՆ VII

ՀԵՐՍԵԼԻ ԵՒ ԱՆՏՈՆ:

ԱՆՏՈՆ: Ի՞նչ ես ցանկանում, վերջապէս, ի՞նչ է քո պահանջը, ասա պարզ, կտրական, որ ես էլիմանամ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Բաժանուէլ:

ԱՆՏՈՆ: Բաժանուէլ: Ախար պատճառը, չէ որ մի յայտնի պատճառ պէտք է լինի: Դաւաճանել եմ քեզ, արդեօք, խաբել, քաղցած պահել: Հարբեցող եմ, արդեօք, գո՞ղ, աւազակ, անբարոյական, թէ՛ չեմ կարողանում կերակրել ու պահել:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այդ բոլորը ոչինչ այստեղ (խփելով սրտին) եղածի համեմատ:

ԱՆՏՈՆ: Ախար ի՞նչ կայ այդտեղ, ասա որ իմանամ...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ահ, եթէ մինչև հիմայ չես զգացել ու իմացել, այսուհետև բացադրելն աւելորդ է:

ԱՆՏՈՆ: Լաւ, չես սիրում, իմացայ: Մի սիրիւր, չեմ կարող ստիպել սիրելու: Բայց շարունակիր մնալ կինս, հասկանո՞ւմ ես, կինս, երեխաներիս մայրը: Ի՞նչ արած, խօս բոլոր կանայք իրանց մարդուն չեն սիրում:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Առաջ ես անտարբեր էի դէպի քեզ, յետոյ սկսեցի ատել, այնուհետև զգուել...

ԱՆՏՈՆ: (Ցնցուելով) Զգուել...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Իսկ այժմ վախենում եմ քեզանից...

ԱՆՏՈՆ: Վախենում ես...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո՛, միթէ մոռացել ես: Աստուած իմ, այն ի՞նչ էր... Ես պառկած էի այնտեղ (ցոյց է տալիս ընդունարը) փակ աչքերով: Դու ներս մտար, Կարծում էիր քնած եմ: Նայեցի քո դէմքին: Աչքերդ վառուել էին ածուխի կտորների պէս, շրթունքներդ կպել էին ատամներիդ ու դողդողում էին: Քո ամբողջ կերպա-

րանքն արտայայտում էր գազանութիւն: Ինչ էլի մտածում անել—չը գիտեմ, բայց քո զէմքի վրայ կտրդացի սոսկալի դիտաւորութիւն: Ես գողալով ոտքի կանգնեցի, դու նայեցիր ինձ բռունցքներդ սեղմած, ատամներդ կրճտելով և հեռացար ուրուականի պէս: Ոչ, ոչ. ես սարսափում եմ մտաբերելիս: Չեմ կարող, չեմ կարող, եթէ մի շաբաթ էլ շարունակուի այս դրութիւնը, կը խելագարուեմ: Իսկ ես չեմ ուզում այս, որովհետեւ կեանքը համարում եմ աստուածային անփոխարինելի պարգև:

ԱՆՏՕՆ: Դու վայելում էիր կեանքի բոլոր հրապոյրները, միայն չը գնահատեցիր ինձ: Հերսէլի, մի ստիպիր ինձ աւելի չար մարդ դառնալու, խելքի եկ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Ես ոչնչից չեմ վախենում բացի կեղծիքից ու ստից:

ԱՆՏՕՆ: Դարձեալ նոյնը:

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այո. և միշտ:

ԱՆՏՕՆ: (Գրգռուելով): Ինչպէս տեսնում եմ, անբարոյականութեան սերմը քո մէջ եղել է ի բնէ, իսկ այդ լիրբ կինը միայն զարգացրել է նրան: (Հերսէլին ուզում է հեռանալ ըուղուար): Սպասիր, այդ չէ քո ճանապարհը (ցոյց է տալիս նախասենեակի դռները), ահա...

ՀԵՐՍԵԼԻ: Այդ ես քեզանից առաջ եմ վճռել: (Քայլերն ուղղում է դէպի ըուղուար):

ԱՆՏՕՆ: Ոչ: Ես քեզ չեմ թոյլ տալ տեսնուել նրանց հետ:

ՀԵՐՍԵԼԻ: (Նայելով նրան ատելութեամբ): Զուր են քո բոլոր սպառնալիքները... (Ուզում է գնալ ըուղուար)...

ԱՆՏՕՆ: (Միանգամայն ինքն իրանց կորցնելով): Ուրեմն ոչ այս է քո ճանապարհը, ոչ այն: Ահա նա (ցոյց է տալիս լուսամուտը), ես կը շարտեմ քեզ փողոց ինչպէս մի կեղտոտ շոր: (Յարձակում է վրեն):

ՀԵՐՍԷԼԻ: (Աղաղակում է): Ա՛հ...

ՆԱՏԱԼԻԱ: (Ներս է մտնում ըուղուարից): Անտճն...

ՄԱՐՄԱՐԵԱՆ: (Ներս է մտնում նախասենեակից):

Անտճն...

ԱՆՏՈՆ: Ինքն իւր դիտաւորութիւնից սարսափած կանգ է առնում, աշխատելով ուշքը ժողովել:

Հերսէլին ընկել է մօր գիրկը:

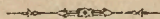
ԱՆՏՈՆ: Տար, հեռացրու ինձ այստեղից, Իլիա: Ես յանցանք կը գործեմ:

Մարմարեանը ըռնում է նրա թեւքից եւ տանում նախասենեակ:

Վ Ա Ր Ա Գ Ո Յ Ր

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ:

(Վերջը հետեւեալ համարում)

Խ Ա 2

Չունիս այլ եւս ոչ հրապոյր, ոչ քաղցրութիւն ինձ
համար,

Խաբուսիկ եւն վայելքներդ եւ վաղանցուն, ո՛վ աշխարհ.

Զգուելի է քո պատկերը, քեւ շէնդ, ոսկեգոյն,

Դիմակիդ քակը ոսկեգոծ տեսնում եմ եւ մահ եւ քոյն:

Քեզ չեն յուզում ուրիշների արցունքն ու վիշտն, ո՛վ
աշխարհ,

Քեկուզ արեան գետե՛ր բոխին, դու կը ծպտիս հեզ-
նաբար.

«Ճշմարտութիւն», «անձնորաց սէր», «արդարաւրեան
չատաղով» —

Այս խօսքերը կարճասանեւ դու միշտ ծաղր ու ծա-
նակով:

Ոսկին միայն, մի՛այն ոսկին արժեք ունի քո այնում,
Իսկ ինչ քան որ զուրկ է ոսկուց, դու անպէտք եւ
հոշակում.

Ոսկու համար հայրը որդուն վաճառում է, որդին՝ հօր,
Դստեր պատուի առեւտրով ապրում է մայրն անողորմ.

Ոսկու համար վաճառում է կրօն, եւ խիղձ, եւ Աս-
տուած,

Ոսկուն տուած պատիւը դեռ Աստուծոն էլ չի տուած.

Եւ յետնում ես ու յես սուկում. յունիս պատիժ, հոր,
կարկոս,
Թո՛ղ, ասում ես, թող հաշածուին ճշմարտութիւն,
սէր եւ գութ:

Քայց ա՛յլ ուղի, ա՛յլ նպատակ դրե՛լ էր նա մեր առաջ,
Նա՛ որ աղբիւրն է մեր կեանքի եւ ղեկավարը մեր
խաջ.

Ջուր շեղունցար նորա գծած միակ շաւղից ապահով,
Որպէս մի նաւ կը խորհակուիս եւ անկեկեղան եւ անով:

Գողգոթայի ճանապարհին, ուր խայն է լոկ կանգ
առել,

Այն խայր որ վշի, սիրոյ արցունքով է ողորդել,
Չկար հրապոյր, ոչ փառք, պատիւ, ոչ էլ ուկու գութ
սեւեռանք,

Միայն հառաչ, հեծութիւններ, արիւն, արցունք ու
սանցանք:

Երբ յետնում եմ արդարութեան հաշածուելը քո գրկում,
Երբ յետնում եմ, որ դու խեղճին յես պաշտպանում
այլ գրկում,

Ես սիրում եմ պաշտել Փրկչիս արտաբանած անշոք
Խայ,

Քան, ո՛վ աշխարհ, հպարտ ոսկուդ գալ ծննդադիւր ընդ
առաջ:

ՓՈԽԱՆՈՐԴ ՍՐԲԱԶԱՆԸ

(Ա. Չեխովից)

—

I

Ծաղկապարզի երեկոյեան Հին-Պետրոսի վանքում հրսկումն էր կատարուում ծամը իննի վերջերքն էր. մոմերի լոյսն աղօտացել, պատրոյկներն պրուել, երկարել էին և ամեն բան կարծես մշուշով էր պատած, որ սկսան ուռին բաժանել: Եկեղեցու աղջամուղջի մէջ ամբոխը ծովի նման յուզուում էր, և սրբազան Պետրոսին, որ արդէն երեք օր է տկար էր, թւում էր, թէ բոլոր դէմքերն էլ—ծեր թէ ջահել, տղամարդկանց թէ կանանց, նման էին իրար, բոլոր ուռի վերցնելու համար եկողների աչքերի արտայայտութիւններն էլ միատեսակ է: Աղջամուղջի մէջ գոնեք չէին երևում, ամբոխը շարունակ շարժւում էր, և այնպէս էր թւում, թէ այդ ամբոխին ոչ վերջ կայ, ոչ վճարք: Երգողը կանանց խումբն էր, կանոնադուլիս ասողը մի կոյս:

Ինչպէս խեղդուկ է օդը, ինչպէս տաք: Ինչքան երկար է քաշում հսկումը: Սրբազան Պետրոսը յոգնել էր: Նրա շնչառութիւնը ծանր էր, արագ, չոր. յոգնելուց ուսերը ցաւում էին, ոտքերը դողում... Եւ անհաճոյ յուզումն էր զգում, երբ որ երբեմն-երբեմն ամբոխի միջից լսում էր կրօնամուլ ընկնաւորի կանչը: Հէնց այդ միջոցին էլ որպէս թէ երազի կամ ցնորքի մէջ, սրբազանին թուաց, որ ամբոխի հետ իրեն մօտեցաւ իւր հարազատ մայրը Մարիա Տիմաֆէենան, որին ահա ինը տարի է տեսած չէր, կամ գուցէ մօրը նմանող մի պառաւ էր դա, որ իւր ձեռքից ուռին առնելով, հեռացաւ ու բոլոր ժամանակը զուարթագին, քաղցր, բերկրալի ժպիտը երեսին մտիկ էր տալիս իրեն, մինչև որ ամբոխի մէջ խառնուեցաւ, գնաց: Եւ չգի-

տես ինչո՞ւ արցունքները գլորուեցան սրբազանի աչքերից։ Նրա հոգին անդորր էր, ամեն բան աշող էր անցել, բայց նա մտիկ էր տալիս ձախակողմեան դասը, ուր կարգում էին և ուր երեկոյեան աղջամուղջի մէջ ոչ մի դէմք կարելի չէր ջոկել, և լաց էր լինում։ Արտասուքի կաթիլները փայլեցին դէմքի վրայ, մօրուսի վրայ։ Ահա մօտակայքում մէկն էլ լաց եղաւ, յետոյ մի քիչ հեռուն մի ուրիշը, յետոյ դարձեալ մէկը, միւսը, և կամաց-կամաց եկեղեցին մեղմ հեծկտոցով լցուեց։ Իսկ մի քիչ յետոյ, մի հինգ ըոպէից, երգում էր վանական խումբը։ այլ ևս չէին լաց լինում, ամեն բան առաջուայ պէս էր։

Հուտով ժամասացութիւնն էլ վերջացաւ։ Երբ որ սրբազանը կառք նստաւ, որպէս զի տուն գնայ, ամբողջ պարտիզի մէջ, որ լուսնի լուսով էր ողողուած, փռուած էր թանկնոց, ծանր զանգերի գեղեցիկ ձայնը։ Սպիտակ պատերը, գերեզմանների վրայ կանգնած սպիտակ խաչերը, սպիտակ կէչիներն ու սև ստուերները և ուղղակի վանքի վերեւ երկնային բարձունքում կանգնած լուսինը, ապրում էին մարդկանց համար անըմբռնելի, բայց նրանց սրտին մօտիկ կեանքով։ Ապրիլի սկիզբն էր, և զարնանային տաք օրուանից յետոյ եղանակը պաղելը թեթեակի ցրտել էր, բայց մեղմ պաղ օդի մէջ զգալի էր դարնան շունչը։ Վանքից մինչև քաղաք ճանապարհն աւազոտ էր, պէտք էր համրաբայլ գնալ, և կառքի երկու կողմից, լուսնի պայծառ ու հանդարտ լոյսով աւազի վրայից գնում էին ուխտաւորները։ Եւ ամենքն էլ մտքերի մէջ ընկած լուռ էին, չորս բոլորքն ամեն ինչ հաճելի էր, նորատի, մարդու սրտին մօտիկ, ամեն ինչ թէ ծառերը, թէ երկինքը և թէ մինչև անգամ լուսինը, և մարդ կցանկար, որ միշտ այսպէս լինէր։

Վերջապէս կառքը քաղաք մտաւ, գլորուեց գլխաւոր փողոցով, խանութներն արդէն փակ էին, և միայն միլիօնատէր վաճառական Երակինի խանութում էլէքտրական լուսաւորութեան փորձ էին անում, լոյսը սաստիկ պեծպծին էր տալիս, և ամբոխը հաւաքուել էր նրա շուրջ։ Յետոյ միմեանց յետեից սկսուեցան մարդազուրկ, խաւար, լայն փողոցներ, զեմստվային խճուղին, որ քաղաքից դուրս էր գնում դաշտը, եղենու հոտ փչեց։ Եւ յանկարծ աչքի ընկաւ ատամնաւոր սպիտակ պարիսպը, իսկ նրա ետեին լուսնի լուսով ողողուած բարձր զանգակատունը, և նրա կողքին հինգ հատ խոշոր, ոսկեզօծ, փայլուն գմբէթներ, — այդ Պանկրատի վանքն էր, ուր սրբազաղ

փոխանորդն էր ապրում: Այստեղ էլ վանքի վերևը կախ էր ընկած խալաղ, մտախոհ լուսինը: Կառքը աւազի վրայ ճոճաւով մտաւ բակը, տեղ-տեղ լուսնի լոյսի մէջ երեւացին վանականների կերպարանքներ, լսուեցան բարերի վրայից գնալու ոտքի ձայներ...

— Սրբազան Հայր, ձեր մայրն եկաւ, տանը չէիք — ասաց փոքրաւորը, երբ սրբազանը իւր բնակարանն էր մտնում:

— Մայրի՛կս: Ե՛րբ եկաւ:

— Հսկումից մի բիչ առաջ, Նախ Հարցրին, իմացան, թէ դուք ո՛րտեղ էք, յետոյ կուսանոց գնացին:

— Ուրեմն ես նոր նրա՛ն եմ տեսել եկեղեցում: Ախ, Աստուած իմ:

Եւ սրբազանն ուրախութիւնից ծիծաղեց:

— Նրանք պատուիրեցին յայտնելու, սրբազան Հայր, որ էգո՛ւց կգան, — շարունակեց փոքրաւորը: — Նրանց հետ, մի աղջիկ էլ կայ, երեւի թոռն է: Օվսեաննիկովի իջեանն են վեր եկել:

— Այժմ քանի՞սը կլինի ժամը:

— Տասներկսի սկիզբը:

— Ախ, ափսոս:

Սրբազանն ընդունարանում փոքր ինչ նստեց. նա մտքի մէջ էր ընկղմած ու կարծես չէր հաւատում, որ արդէն այսպէս ուշ է: Տաք էր ու տեղն անյարմար: Հանգստանալով, գնաց ննջարան և այստեղ էլ նստեց ու դարձեալ շարունակ իւր մօր մասին էր միտք անում: Նա լսեց, թէ ինչպէս հեռացաւ մոնթը և թէ ինչպէս պատի միւս կողմը Հայր Սիսոյը, աբեղան, հազում էր: Վանքի ժամացոյցը բառորդ խփեց:

Սրբազանը շորերը փոխեց ու սկսաւ բնելուց առաջ աղօթք ասել: Նա ուշադրութեամբ ասում էր այդ հին, վաղուց ծանօթ աղօթքները, բայց միևնոյն ժամանակ էլ իւր մօր վրայ էր մտածում: Մայրը ինը զաւակ և մօտ քառասուն թոռ ունէր: Մի ժամանակ նա իւր ամուսնու հետ, որ տիրացու էր, կենում էր մի աղքատիկ դիւղում: Երկար ժամանակ էր կացել այդտեղ, 17 տարեկանից մինչև 60 տարեկան դառնալը: Սրբազանը շատ փոքր հասակից, համարեա երեք տարեկան ժամանակից յիշում էր նրան և — ի՛նչ կաթոգին սիրով: Քաղցր, անգին, անմոռանալի մանկութիւն: Ինչո՛ւ, ինչո՛ւ այդ յաւէտ անդառնալի, անցած-գնացած օրերն աւելի պայծառ, աւելի ուրախ և հարուստ

են թուում, քան թէ էին իսկապէս: Երբ որ մանկական կամ պատանեկութեան օրերում տկար էր լինում, ինչքան բնքոյշ ու զգաստ էր լինում մայրը: Եւ այժմն աղօթքները խառնում էին յիշողութիւնների հետ. որոնք բոցի նման քանի գնում աւելի ու աւելի բորբոքւում էին պայծառ, և աղօթքները չէին խանգարում, որ մօրը մասին միտք անի:

Աղօթքը վերջացնելով, նա հանուեց ու պառկեց, և հէնց որ չորս կողմը խաւար իջաւ, նրա աչքին երևացին հայրը, մայրը, հայրենի Լեւսապոլիէ գիւղը... Անիւների ձօնը, ոչխարների մայիւն, ամառային պայծառ առաւօտուայ զանգերի ձայն, պատուհանի տակովն անցնող բոշաներ—ախ, ինչ քաղցր բան է այս ամենի մասին մտածելը: Մտաբերեց զիւզի բահանային, տէր Սիմօնին, հեզ, խոնարհ, բարեհոգի մի մարդ. ինքը վտիտ, կարճ հասակով, իսկ որդին, սեմինարիստը, ահագին հասակով, սարսափելի բամբ ձայնով. մի անգամ տէրտէրի որդին բարկացաւ խոհարարուհւոյ վրայ ու նրան «այ դու Իէհուդիիան աւանակ» անուանեց, և տէր Սիմօնը այս բանը լսելով լուռ կացաւ ու միայն ամաչեց, որովհետեւ չէր կարողանում մտաբերել թէ Աստուածաշնչի մէջ ո՞րտեղ է մի այդպիսի աւանակ յիշուած: Նրանից յետոյ Լեւսապոլիէյում բահանայ էր տէր Սիմօնը, որ սաստիկ արեւցող մարդ էր: Գիւղի ուսուցիչն էր Մատիւլէյ Նիկալայիչը, մի բարի, խելքը գլխին սեմինարիստ, բայց նշնպէս հարբեցող. նա երբէք աշակերտ չէր ծնծում, բայց չցիտես ինչո՞ւ միշտ պատից կախած էր լինում ձաղկաւելը, և տակն էլ լատիներէն գրած—*betula kinderbalsamika secula*—բոլորովին մի անմիտ բան: Մի հատ էլ սէ, փրչոտ շուն ունէր, որին անուանում էր համաձայնութիւն (սինտակսիս):

Եւ սրբազանը ծիծաղեցաւ: Իրենց գեղից մի ութը վերստ հեռու էր Օբնինո գիւղը, որտեղ հրաշագործ պատկեր կար: Ամառները պատկերը թափօրով միւս գիւղերն էին տանում, և ամբողջ օրը երբեմն այս, երբեմն այն գիւղի եկաղեցու զանգակներն էին խփում, և այն ժամանակ սրբազանին թուում էր, թէ բերկրանքը գողգողում է օդի մէջ և ինքը (այն ժամանակ իրեն Պաւլուշ էին ասում) գլուխը բաց, ոտքը բոբիկ, պարզ հաւատով, պարզ ժպիտով, անչափ ուրախութեամբ գնում էր պատկերի ետեւից: Օբնինոյում, այժմս միտքն ընկաւ, միշտ մեծ բազմութիւն էր լինում, և այնտեղի բահանան, տէր Ալեքսէյը, որպէս զի պատարագի ընծայմանը հասնի, իւր եղբօրորդի Իւ-

լարիօնին պատուիրում էր, որ կարգայ նշխարքների վրայ «առողջութեան» և «ննջեցելոց յիշատակութեան» համար գրուած տոմսերն ու տոմսակները: Ելլարիօնը կարգում էր և պատահում էր, որ երբեմն մի պատարագի համար ստանում էր հինգ կամ տասը կոպէկ, և միայն երբ որ մազերն սպիտակեցան ու թափուեցան, երբ որ կեանքն արդէն անց էր կացել, յանկարծ մի օր տեսաւ, որ թղթի պատառի վրայ գրուած է. «Հատ յիմարն է եղել, Ելլարիօն»:

Պաւլուշան, գոնէ մինչև տասնհինգ տարեկան գալը, անպարզացած էր և շատ վատ էր ուսանում, այնպէս որ մինչև անգամ նրան ուղում էին ուսումնարանից հանել, խանութի առաջ տար: Մի անգամ նամակներ ստանալու համար Օբնինոի փոստը գնալով նա երկար ժամանակ ծառայողների վրայ նայելուց յետոյ հարցրեց. «Ասացէք խնդրեմ, դուք ուղիներդ ամսակա՞ն էք ստանում, թէ՞ օրական»:

Սրբազանը երեսը խաչակնքեց ու շուռ եկաւ միւս կողքի վրայ, որ այլ ևս չմտածի ու բնի:

—Մայրս եկել է... մտաբերեց նա ու ծիծաղեցաւ:

Լուսինը պատուհանից ներս էր նայում, լոյսն ընկել էր յատակին ու նրա վրայ ստուերներ ձգել: Ճպուռը ճրճում էր: Միւս սենեակում, պատի քամակին, խռացնում էր հայր Սիսօյը և ծերունու խրխուղի մէջ մի տեսակ մենակութեան, որբութեան, մինչև անգամ շրջմուխի արայայտութիւն էր լսում: Սիսօյը մի ժամանակ առաջնորդի տնտեսն էր եղել և այժմս նրան «նախկին հայր տնտես» էին անուանում: Նա 70 տարեկան է՝ ապրում է քաղաքից 16 վերտ հեռու վանքում, ապրում է նաև քաղաքում, ուր որ հանդիպի: Նրբեք օր առաջ նա եկել էր Պանկրատի վանքը, և սրբազանը իւր մօտ էր պահել նրան, որպէս զի մի պարապ միջոցին գործերի, այստեղի կարգերի մասին խօսի հետը...:

Ժամը մէկ ու կէսին առաւօտեան ժամը տուին: Լսելի էր թէ ինչպէս հայր Սիսօյը հապաց, գգոհութեամբ մի բան փնթփնթաց, յետոյ վերկացաւ ու բոբիկ ոտքով անդաւ սենեակի մէջ:

—Հայր Սիսօյ,—կանչեց սրբազանը:

Սիսօյը իւր սենեակը մտաւ և, մի բեւ յետոյ, կոշիկները հագած, ճրագը ձեռին եկաւ սրբազանի մօտ: Նա շապկանց էր,

միայն վրայից հագել էր վերարկուն, գլխին ծածկել հին, խու-
նացած թասակը:

— Գունս չի տանում, — ասաց սրբադանը տեղում նստելով:
— Երևի լաւ չեմ: Ինչ բան է չգիտեմ: Տաքութիւն ունիմ:

— Մըսած կլինիք, սրբազան: Հարկաւոր է ջաններդ ճրա-
գուով տրորել:

Սիսոյը մի քիչ կանգնեց ու յորանչեց. «Օհ, Աստուած,
մեղայ բեզ»:

— Այսօր Երակինի խանութը էլէքտրական լոյս վառեցին,
— ասաց նա: Հէջ չեմ հաւանում:

Հայր Սիսոյը ծեր էր, լղար, կպացած, միշտ մի բանից
դժգոհ, և աչքերն էլ խեցդետնի աչքերի նման ուռած, բարկա-
ցած էին թուում:

— Չեմ հաւանում, — կրկնեց նա հեռանալով. — Չեմ հաւա-
նում: Կո՛րչի:

II.

Միւս օրը Ծաղկապարդի կիրակին սրբազանը քաղաքի ա-
ւագ եկեղեցում պատարագ մատուցց, յետոյ դնաց թեմական Ա-
ռաջնորդին և ապա, այցելելով մի պառաւ, հիւանդ գեներա-
լուհու, վերադարձաւ տուն: Ժամը երկսին նրա մօտ ճաշի էին
թանկագին հիւրերը — պառաւ մայրն ու բրոջ ութ տարեկան
աղջիկը, Կատեան: Ճաշի միջոցին բոլոր ժամանակը բալի կող-
մի պատուհանից ներս էր ընկել գարնանային արևը և զուար-
թագին լուսաւորում սպիտակ սփռոցն ու Կատեայի շէկ մա-
կերը:

— Արդէն ինը տարի եղաւ, որ միմեանց չենք տեսել —
ասում էր պառաւը, — իսկ երէկ եկեղեցում որ Չեր վրան ջնայե-
ցի՞ — Տէր իմ Աստուած: Մազի չափ չէք փոխուել, մենակ լղա-
րել էք ու մէկ էլ մօրուքներդ է երկարել: Աստուածածին, մա-
րիկս: Եւ երէկ հսկմանը մարդ չմնաց, որ լաց չլինէր: Ես էլ
յանկարծ, ձեզ նայեցի և լաց եղայ, բայց թէ ինչո՞ւ, ինքս էլ
չգիտեմ: Տիրոջս սուրբ կամքն է:

Սակայն ջնայելով քնքշութեանը, որով այդ խօսքերն ա-
սում էր պառաւը, դարձեալ նկատելի էր, որ նա քաշւում էր,
կարծես չգիտէր, թէ դուք, ասի՞ նրան, թէ դու, ծիծաղի՞ թէ
ոչ, և նա իրեն աւելի տիրացուի կին էր զգում, բան մայր: Իսկ

Վատեան անթարթ նայում էր բեռի սրբազանին, կարծես ուզում էր իմանալ, թէ ի՞նչ մարդ է սա: Մազերը սանրից ու թաւշեայ կապից բարձրացել էին վերև ու ճաճանչ կաղմելով թի ծայրը վերև էր ցցուած, աչքերը խորամանկ: Ծաշի նստելուց առաջ նա բաժակ էր ջարդել, և այժմ տատը խօսելիս նրա առաջից մէկ՝ բաժակն էր հեռու քաշում, մէկ՝ դաւաթը: Սրբազանը ակնջ էր դնում մօր խօսքերին և յիշում, թէ ինչպէս մի ժամանակ, շատ-շատ տարիներ առաջ, նա իրեն էլ, եղբայրներին էլ, բոլորներին էլ վեր առնում կառքով այն ազգականների տներն էր տանում, որոնց հարուստ էր համարում. այն ժամանակ որդոց հոգան էր քաշում, իսկ այժմ թոռների և ահաւասիկ Վատեային էլ բերել է...

— Զեր բոլոր, Վարենկան, չորս զաւակ ունի,— պատմում էր մայրը.— այս Վատեան ամենից մեծն է, և Աստուած գիտէ, թէ ինչի՞ցն էր փեսաս տէր Յովհաննէսը հիւանդացաւ ու Աստուածածնի վերափոխումից երեք օր առաջ մեռաւ: Եւ այժմ Վարենկաս, երեխերբը վզին մնացել է անոր...:

— Իսկ Նիկանո՞րն ինչպէս է,— հարցրեց սրբազանը իւր մեծ եղբօր մասին:

— Փառք Աստուծոյ, լաւ է: Շատ չունի, բայց փառք Աստուծոյ, ապրում է: Բայց բանն այս է, որ նրա որդին Նիկոլաշան, թոռս, չուզեց հոգևորական դառնալ, համալսարան մտաւ, բժիշկ է լինելու: Կարծում է, թէ այդ աւելի լաւ է, ո՞վ գիտի, Տիրոջ սուրբ կամքն է:

— Նիկոլաշան մեռելներ է կտրատում,— ասաց Վատեան ու ջուրը ծնկներին թափեց:

— Դինջ նստի, աղջի,— հանդարտ կերպով նկատեց տատը և բաժակ ձեռքիցն առաւ.— Սո՛ւս արա, կերակուրդ կեր:

— Ինչքա՞ն ժամանակ է չտեսնուածներս,— ասաց սրբազանն ու բնքշումեամբ շոյեց մօր ուսն ու ձեռները.— Արտասահմանում, մայրիկ-ջան, սաստիկ ձեր կարօտն էի քաշում, սաստիկ:

— Շնորհակալ ենք:

— Երեկոները որ մեն-մենակ նստած չէի լինո՞ւմ բաց պատուհանների առաջ ու ականջ դնում երաժշտութեան ձայնին, յանկարծ համակոււմ էի հայրենիքիս կարօտով մինչ այն-աստիճան, որ ամեն բան կտայի, միայն թէ կարողանայի տուն դառնալ, ձեզ տեսնել...:

Մայրը ժպտաց, երեսը բացուեց, բայց իսկոյն դէմքին յուրջ արտայայտութիւն տուաւ ու ասաց.

— Ընորհակալ ենք:

Սրբազանի տրամադրութիւնը յանկարծակի փոխուեց: Նայում էր մօրը և չէր հասկանում, ինչո՞ւ նրա դէմքն ու ձայնն այսպիսի յարգական, վեհերկոտ արտայայտութիւն ունին, ինչո՞ւ համար է այդ, և մօրը չէր ճանաչում: Միենոյն ժամանակ իւր զլուխն էլ երէկուայ նման դեռ ցաւում էր, ոտները սաստիկ կոտրատուում էին, և ձուկն էլ թւում էր անալի, անհամ, շարունակ ծարաւում էր...

Ճաշից յետոյ երկու հարուստ կալուածատէր կանայք եկան և ժամ ու կէս լուռ, հանդիսաւոր դէմքով նստան. եկաւ և լուսեաց և խուրկէկ վարդապետը գործով: Հուսով երեկոյեան ժամն էլ տուին, արեւ անտառի ետեւ մայր մտաւ, և օրն անցաւ: Սրբազանը եկեղեցուց վերադառնալով շտապով աղօթքն արաւ, անկողին մտաւ ու տաք փաթաթուեց:

Երբ որ ճաշին կերած ձուկը միտքն էր ընկնում, անխորժութիւն էր զգում: Լուսնի լոյսն անհանգիստ էր անում նրան, իսկ յետոյ խօսելու ձայներ լսեց: Կողքի սենեակում, եւրեի ընդունարանում, հայր Սիսոյը քաղաքականութեան վրայ էր խօսում:

— Ճապոնացիներն այժմս կռուի մէջ են: Պատերազմ է: Ճապոնացիները, քոյրիկ, չերնագորցիների նման մարդիկ են, միենոյն ցեղից: Միասին թուրքաց լծի տակ էին գտնւում:

Իսկ յետոյ լսուեց Մարիա Տիմաֆէենայի ձայնը.

— Հա՛, աղօթքներս արինք, թէյերս խմեցինք: Ճանապարհ ընկանք, Նովոխատնօյէ տէր Գէորգին գնացինք...

Ու շարունակ «թէյերս խմեցինք» բառերն էին կրկնւում, հէնց գիտենաս նա իւր սաղ կեանքում ուրիշ բան չէր արել, մենակ թէյ էր խմել: Կամաց-կամաց, թոյլ կերպով սրբազանի միտքն ընկաւ դպրանոցը, ճեմարանը: Նա երեք տարի դպրանոցում յունարէնի ուսուցիչ էր, արդէն առանց ակնոցի գիրք կարդալ չէր կարողանում, յետոյ աբեղայ ձեռնադրուեցաւ ու նրան վերատեսուչ նըշանակեցին: Ապա գիտերտացիա պաշտպանեց: Երեսուն երկու տարեկան էր, որ իրեն տեսուչ կարգեցին, վարդապետական կոչում տուին, և այդ ժամանակ ինչքան թեթեւ, հաճելի էր թւում կեանքը, և այնքան երկայն էր, որ կարծես վերջ չպի-

տի ունենար: Հէնց այն ժամանակ էլ սկսաւ տկարանալ սաստիկ լղարել: Բիչ էր մնում կուրանար և, բժիշկների խորհրդով ստիպուած եղաւ ամեն բան ձգել ու արտասահման գնալ:

— Յետոյ, — հարցրեց հայր Սիսօյը մօտի սենեակում:

— Յետոյ թէյ խմեցինք... պատասխանեց Մարիա Տիմաֆէ կնան:

— Հայր սուրբ, ձեր մօրուքը կանաչ է, — ասաց յանկարծ Վատեան զարմանալով ու ծիծաղեցաւ:

Սրբազանը յիշեց որ արդարեւ ալեւոր հայր Սիսօյի մօրուքը կանաչի է խփում, և ծիծաղեցաւ:

— Մեղայ քեզ տէր, այս աղջիկը ուղիղ պատիժ է զլխիս, — նեղացած ասաց հայր Սիսօյը բարձր ձայնով: — Ի՞նչ երես առած աղջիկ է եղել: Խեղօք նստի:

Սրբազանը յիշեց սպիտակ, բոլորովին նոր եկեղեցին, ուր նա ժամ էր ասում արտասահմանում: Եիշեց ջերմ ծովի ծովիւր: Բնակարանը հինգ բարձր, լուսաւոր սենեակներից էր բաղկացած, առանձնասենեակում նոր զրասեղան կար, զրադարան ունէր: Շատ կարգում էր, յաճախ գրում: Եւ մտաբերեց, թէ ինչպէս այրում էր հայրենիքի կարօտով, ինչպէս մի աղքատ կին ամենայն օր պատուհանի տակ սիրոյ երգեր էր երգում ու գիթար ածում, և ինքը այդ լսելով ամեն անգամ անցեալի մասին էր մտածում: Ահա ութը տարին անցաւ և նրան Ռուսիա կանչեցին, և այժմ նա փոխանորդ է, և բոլոր անցեալը գնացել, կորել է հեռուն, մառախուղի մէջ, կարծես ելալ լինէր...:

Հայր Սիսօյը ճրագը ձեռին ննջարան մտաւ:

— Ահա, արդէն պառկե՛լ էք, սրբազան, — զարմացաւ նա:

— Ի՞նչ:

— Ախր դեռ վաղ է, ժամը տասն է, հաւատա տասն էլ չլինի: Այսօր ճրագ գնեցի, ուզում էի ձեր մարմինը ճրագու քսեմ:

— Տաքութիւն ունիմ..., — ասաց սրբազանը և նստաւ:

— Ճիշտ որ, պէտք է մի բան անել: Գլուխս մօռւժ է...: Սիսօյը հանեց նրա շապիկն ու սկսաւ կուրծքն ու մէջքը ճրագուով տրորել:

— Օխայ..., օխայ..., — ասում էր նա: — Յիսուս, Քրիստոս... օխայ, Այսօր քաղաք գնացի, մտայ — էն ի՞նչ էր — Սիդոնացու, աւագ քահանայի տունը... Թէյ խմեցի...: Չեմ հաւանում այդ մարդուն: Յիսուս, Քրիստոս... օխայ...: Չեմ հաւանում:

III

Թեմական առաջնորդը, որ մի ծերունի, շատ լիքը մարդ էր, մի ամիս է, որ ոսկրացաւով կամ պաղագրայով բռնուած անկողնից չէր վերկենում: Սրբազան Պետրոսը համարեա ամենայն օր այցելում էր նրան և նրա տեղաբ խնդրատուներին ինքն էր ընդունում: Եւ այժմս, որ տկար էր, նրան զարմացնում էր, թէ ինչքան դատարկ, չնչին բաների համար էին խընդրում, լաց լինում: Նրան բարկացնում էր նրանց անպարզացողութիւնը, վեհերկոտութիւնը. և այս բոլոր չնչին, մանր բաներն իրենց շատութեամբ ճնշում էին նրան, և այժմս նրան թւում էր, թէ հասկանում է առաջնորդին, որը մի ժամանակ, երիտասարդ հասակում գրում էր «կամբի ապատութեան մասին», իսկ այժմ բոլորովին թաղուած մանր-մունր բաների մէջ, ամեն բան մոռացել էր և Աստուծու վրայ անգամ չէր մտածում: Երեւի փոխանորդ սրբազանը երկար ժամանակ արտասահման ապրելով մոռացել էր ուսական կեանքը, որը իրեն համար թեթեւ բան չէր եղել, ժողովուրդը նրան կոպիտ էր թւում, խնդրատու կանայք տաղտկալի ու անխելք, դպրանոցի սաները և նրանց ուսուցիչներն անկիրթ, երբեմն էլ վայրենի: Իսկ եւ լից ու մտից թղթերը տաանեակ հազարներով էին, և ինչպիսի՞ թղթեր: Ամբողջ թեմի բարեկարգիչները քահանաներին, ծեր թէ երիտասարդ, մինչև անգամ նրանց կանանց ու զաւակներին վարքից չորսեր ու հնգեր, իսկ երբեմն էլ երեք էին գնում, և այս ամենի մասին հաբկագրուած էր լուրջ գրուածքներ կարդալ ու գրել: Եւ ոչ մի հանգիստ բոպէ չկար, ամբողջ օրը սիրտը դող սպասում էր, և սրբազան Պետրոսը միայն այն ժամանակ էր հանգստանում, երբ եկեղեցի էր գնում:

Նա ամենեւին չէր կարողանում հաշտուել նաև այն բանի հետ, որ չնայելով իւր խաղաղ, համեստ բնաւորութեան, ահամայ վախ էր պատճառում մարդկանց: Այս նահանգի բոլոր մարդիկ, երբ որ նայում էր նրանց, մանրիկ, երկչոտ, մեղապարտ էին թւում նրան: Նրա ներկայութեանը ամենքն էլ, ծեր աւագերէցներն անգամ, վախի մէջ էին լինում, ամենքը նրա ոտքերն էին ընկնում, իսկ անցեալները, մի խնդրատուկին, գիւղական պառաւ երէցկին, վախիցը ոչ մի բառ չկարողացաւ ասել ու հէնց այդպէս էլ հեռացաւ, գնաց: Եւ նա, որ երբեք իւր բարոյների մէջ մարդկանց համար մի վատ բան չէր կարողանում

ասել, երբէք նրանց չէր կշտամբում: որովհետեւ խղճում էր նրանց,— խնդրատունների հետ խօսելիս զայրանում էր, զրգըռւում, խնդիրները գետնին խփում: Քանի այստեղ էր, դեռ ոչ մի մարդ նրա հետ պարզ, անկեղծ, մարդավարի կերպով խօսած չէր: մինչև անգամ պառաւ մայրն էլ այլ ևս այն չէր, բոլորովին այն չէր: Եւ ինչո՞ւ համար, մի հարցնող լինի, մայրը Սիսոյի հետ առանց դադրումի խօսում էր, շատ էլ ծիծաղում, իսկ իրեն, որդու հետ լուրջ էր, սովորաբար լուռ էր, քաշւում, մի բան, որ ամենեին չէր սաղ գալիս նրան: Միակ մարդը, ու իւր ներկայութեանը իրեն ազատ էր պահում, և սրտի ուզածը խօսում, այդ էլ ծերունի Սիսոյն էր, ու բոլոր բոլոր կեանքը փոխանորդների մօտ էր անցկացրել և տասնմէկ փոխանորդ էր տեսել: Այդ պատճառով էլ նրա հետ հաճելի էր խօսել, թէպէտ նա էլ ծանր, կռուան մարդ էր:

Երեքշաբթի պատարագից յետոյ փոխանորդը Առաջնորդարան գնաց, խնդրատուներ ընդունեց, յուզուեց, բարկացաւ ու յետոյ տուն վերադարձաւ: Նա դարձեալ տկար էր, ուզում էր անկողին մտնել: Բայց նոր էր ներս մտել, որ յայտնեցին, թէ Երակինը, մի երիտասարդ, բարերար վաճառական, եկել է մի շատ կարեւոր գործի համար: Պէտք էր ընդունել: Երակինը մի ժամի չափ մնաց, խօսում էր շատ բարձր, համարեա կանչելով, և դժուար էր հասկանալ, թէ ի՞նչ էր ասում:

Աստուած օրհնի,— ասում էր նա գնալիս:— Անպատճառ: Ըստ հանգամանաց, սրբազան հայր: Ցանկամ, որ:

Յետոյ եկաւ մի հեռաւոր վանքի մայրապետ: Եւ երբ որ նա էլ գնաց, իրիկուայ ժամը տուին, պէտք էր ժամ գնալ:

Երեկոյեան վանականները շատ կանոնաւոր, ոգևորուած կերպով երգեցին. ժամ ասողը մի երիտասարդ, սեւամօրուս աբեղայ էր. և սրբազանը ականջ դնելով կէս զիշերին եկող փեսի և զարդարուն ապարանքի մասին, զգում էր ոչ թէ մեղքերի ապաշխարանք, ոչ թէ վիշտ, հապա հոգեկան անդորրութիւն, խաղաղութիւն և մտքով սլանում էր դէպի հեռաւոր անցեալը մանկութեան օրերը, երբ նոյնպէս կարդում էին փեսի, ապարանքի մասին, և այժմ այդ անցեալը թւում էր նրան կենդանի, գեղեցիկ, ուրախալի, թէպէտ հաւանօրէն երբէք դա այդպէս չէր եղել: Եւ, ով գիտէ, զուցէ, միւս աշխարհում, այն կեանքումն էլ մենք մի այնպիսի զրացմունքով յիշենք հեռաւոր անցեալը, մեր այստեղի կեանքը: Ով գիտի: Սրբազանը

նստած էր սեղանի ետեւը. մութն էր: Արցունքը երեսի վրայով հոսում էր: Նա միտք էր անում, թէ ահա ինքը հասել է այն ամենին, որ մատչելի է իւր դրութեան մէջ եղող մարդու համար. նա հաւատում էր, բայց և այնպէս դեռ ամեն բան պարզ չէր, մի բան պակաս էր, չէր ուզում մտնել. և շարունակ թըլում էր, թէ իրեն պակասում է մի շատ կարեւոր բան, մի բան, որի մասին մի ժամանակ երազում էր և այժմ էլ դարձեալ յուզում էր նրան միևնոյն ապագայի յոյսը, որ ունէր մանկութեան ժամանակն էլ, ձեւարանում էլ, արտասահմանում էլ...

— Ինչպէ՞ս լաւ են երգում այսօր, — մտածում էր նա երգեցողութեան ականջ դնելով. — Ի՞նչ լաւ է:

IV

Հինգշաբթի աւագ եկեղեցում պատարագ արաւ, ոտնալուայի խորհուրդը կատարեց: Երբ որ ժամն ելաւ ու ժողովուրդը տունն ցրուեց, արեւ էր, տաք, զուարթ, ջուրը բշբշում էր առուների մէջ, իսկ բաղաբիղ զուրս, դաշտերից գալիս էր արտուտների քնքոյշ, շանգստութեան հրաւիրող անընդհատ երգը: Ծառերն արդէն զարթնել, հրապոյրով ժպտում էին, իսկ նրանց վերեւը, Աստուած գիտէ, թէ որտեղ գնում, հեռանում էր անյատակ, անպարփակելի կապոյտ երկինքը...

Պետրոս սրբազանը տուն գալով թէյ խմեց, շորերը փոխեց, անկողին մտաւ ու մոնթին պատուիրեց, որ պատուհանի փեղկերը փակի: Սենեակը կիսամութ եղաւ: Բայց ինչպէս յոգնած էր, ինչպէ՞ս ցաւում էին ոտներն ու մէջքը, ծանր ու սառը ցաւ, ի՞նչ աղմուկ էր ականջների մէջ: Նրան այժմս թւում էր, թէ վաղուց, շատ վաղուց է չէր բնած, և իրան չէր թոյլ տալիս բնելու մի դատարկ բան, որը հէնց որ աչքը չէ՞ր փակում, սկսում էր զօլանջել գլխի մէջ: Այսօր էլ, երեկուայ նման, կողքի սենեակից լսում էին խօսակցութեան ձայներ, բաժակների ու թէյի գգալների զնկոյ... Մարիա Տիմաֆէևնան ուրախ-ուրախ, խօսակցութիւնը սրախօութիւններով համեմած, հայր Սիսոին մի բան էր պատմում, իսկ սա էլ տհաճ, դաժան ձայնով պատասխանում էր. «Տէ՛ր դրանց, Ինչպէս կարելի է: Ոնց չէ»: Եւ սրբազանը դարձեալ վշտացաւ ու նեղացաւ, որ պառանջ օտարների հետ ազատ ու սովորականի պէս էր վարւում, իսկ որդու

մօտ քաշուում էր, խօսում էր քիչ և խօսածն էլ այն չէր, ինչ որ ուզում էր, և նշյն իսկ, ինչպէս թւում էր այսօր բոլոր օրերս, շարունակ մի առիթ էր փնտռում, որ վեր կենայ գնայ, որովհետեւ քաշուում էր նստելու: Իսկ հայրը, Երեւի նա էլ, թէ որ կենդանի լինէր, իւր առաջ ոչ մի բառ չպիտի կարողանար արտասանել...

Կողքի սենեակում մի բան վեր ընկաւ, կոտորուեց—երեւի Կատեան ձեռքի բաժակն ու ափսէն վեր էր գցել, որովհետեւ հայր Սիսյը յանկարծ թքեց ու չարացած ասաց.

—Կատարեալ պատիժ է այս աղջիկը. Տէր ողորմեաւ Դնա ու դրան բաժակ օգտեցրու:

Յետոյ լռութիւն տիրեց, միայն բակից էին ձայներ գալիս: Եւ երբ որ սրբազանն աչքը բաց արաւ, տեսաւ Կատեային, որ սենեակում անշարժ կանգնած իրեն էր մտիկ տալիս: Ըստ սովորականին նրա շէկ մազերը սանրի բարձրացել, ճաճանչ էին կազմել:

—Դո՛ւ ես, Կատեա,—հարցրեց նա.—Այդ ո՞վ է ներքեւում շարունակ դուռը բաց ու խուփ անում:

—Ես չեմ լսում,—պատասխանեց Կատեան ու ականջ դրեց:

—Ահա այս րոպէիս մէկն անցաւ:

—Այդ ձեր փորի ձայնն է, բեռի ջան:

Սրբազանը ծիծաղեցաւ ու նրա գլուխը շոյեց:

—Ուրեմն ասում ես նիկողաշան մեռելներ է կտրատում,

—հարցրեց նա մի քիչ լռելուց յետոյ:

—Այո, Սովորում է:

—Լա՛ւ տղայ է:

—Վատ չէ. մենակ սաստիկ արագ է խմում:

—Իսկ հայրդ ինչից մեռաւ:

—Հայրիկս թոյլ էր ու լգար, լղար, և յանկարծ—կոկորդից բռնուեցաւ: Այն ժամանակ ես էլ հիւանդացայ, եղբայրս Ֆեդիան էլ,—ամենքիս էլ կորկորդն էր ցաւում: Հայրիկս մեռաւ, բեռի ջան, իսկ մենք յաւացանք:

Աղջկայ կզակը դողդողաց և աչքերը լցուեցան, արտասուքը սողաց թշերի վրայ:

—Սրբազան հայր,—ասաց նա բարակ ձայնով, դառնապէս չաց լինելով.—բեռի-ջան, մենք ու մայրիկս խեղճ մնացինք...: Մեզ մի քիչ փող տա՛ր... խղճացէ՛ք... հսգի ջան...:

Սրբազանն էլ արտասուեց և յուզմունքից երկար ժամա-

նակ չէր կարողանում մի խօսք ասել, յետոյ շոյեց նրա գլուխը՝
ձեռք տուաւ ուսին ու ասաց.

— Լաւ, լաւ աղջիկս: Այլ Զատիկը գայ, կը նայենք...: Ետ
ձեզ կօգնեմ... կօգնեմ...:

Կամացուկ, վեհերկոտութեամբ ներս մտաւ մայրը և սրբի-
պատկերքին դարձրած, երեսը խաչակներեց, նկատելով, որ սըր-
բալանը քնած չէ, հարցրեց.

— Մի քիչ ապուր չէ՞ք ուտի:

— Ոչ, շնորհակալ եմ... պատասխանեց սա:— Զեմ ուլում:

— Հէնց գիտենաս դուք հիւանդ լինիք... աչքիս պղպէտ
էք երևում: Ի հարկէ որ կհիւանդանաք: Սաղ օրը ոտքի
մըայ էք, սաղ օրը— և Տէր Աստուած, հէնց մենակ ձեզ մտիկ
տալուց մարդու սիրտ կկտրատուի: Բայց այս է, Զատիկն եկաւ,
Աստուած կտայ կհանգատանաք, ու այն ժամանակ կխօսենք,
իսկ այժմ ես իմ զրոյցներով ձեզ չեմ նեղացնիլ: Կատեզկա,
գնանք, թող սրբազանը քնի:

Եւ սրբալանը յիշեց, թէ ինչպէս մի ժամանակ, շատ վաղ
երբ դեռ երեխայ էր, մայրը հէնց պոսպիսի կէս կատակ-յարգա-
նօք խօսում էր բարեկարգչի հետ... Միայն այս կնոջ չափազանց
բարեհամբոյր աչքերից, երկչոտ, հոգալի հայեացքից, որ նա
սենեակից դուրս գալիս թեթեակի ձգեց որդու վրայ, դեռ կա-
րելի էր գլխի ընկնել, որ սա մայրն է: Սրբալանն աչքերը փա-
կեց և, թւում էր թէ քնած է, բայց երկու անգամ լսեց ժա-
մացոյցի խփածը, լսեց Սիսօյի հաղալը: Մայրը մի անգամ էլ
ներս մտաւ և բոպէաչափ վեհերկոտութեամբ մտիկ տուաւ
նրան: Մէկը փակ կառքով կամ ուրիշ պղպիսի կառքով մօ-
տեցաւ պատշգամբին: Յանկարծ դուռը թրխաց, բացուեց և
փոքրաւորը ներս մտաւ:

— Զերդ սրբազնութիւն, — ասաց նա:

— Ի՞նչ է:

— Կառքը պատրաստ է. ժամանակ է Տէր-Մեղայի (խաւար-
ման ժամի) գնալու:

— Բանի՞սն է ժամը:

— Եօթից քառորդ անց:

Սրբալանը հագնուեց ու եկեղեցին գնաց: Բոլոր տասն-
երկու աւետարանի ընթերցման ժամանակ պէտք էր եկեղեցու
մէջ կանգնած մնալ, և առաջին աւետարանը, որ ամենաերկարն
ու ամենագեղեցիկն էր, նա ինքը կարդաց: Առաջին աւետարանը

չայժմ կփառաւորուի Մարգու Որդին՝ նա անգիր գիտէր. և կարգալիս նա երբեմնակի աչքը վեր էր բարձրացնում և երկու կողքին տեսնում մոմի ծով, լսում նրանց՝ ճարճատիւնը, բայց ինչպէս և անցեալ տարի, աչքին մարդ չէր երևում, և թւում էր, թէ սրանք էլ նոյն մարդիկն են, որ եղել էին այն ժամանակ, մանկութեան և պատանեկութեան օրերին, միևնոյնը պիտի լինին նաև ամենայն տարի, բայց մինչև ե՞րբ—Աստուած գիտէ:

Հայրը տիրացու էր, պապը—բահանայ, հաւը—տիրացու, և նրա բոլոր ցեղը, գուցէ հէնց Ռուսիան քրիստոնէութիւն ընդունելու օրից, հոգեւորական է եղել, և դէպի ժամասացութիւնը, դէպի հոգեւորականութիւնը, դէպի զանգահարութիւնն ունեցած սէրը բնածին էր նրա մէջ, խորը և անկեղծ, Եկեղեցում, մանաւանդ երբ ինքն էլ էր ժամասացութեան մասնակցում, նա իրեն գործունեայ, առոյգ, երջանիկ էր զգում: Այժմ էլ այդպէս, Եւ երբ որ արդէն ութերորդ աւետարանը կարդացին, միայն այդ ժամանակ զգաց, որ ձայնը թուլացել է և մինչև անգամ հազն էլ չի լսում, դուրսը սկսաւ սաստիկ ցաւել և սկսաւ վախենալ, թէ մի գուցէ վայր ընկնի: Եւ յիրաւի, ոտքերը բոլորովին թմրել էին, այնպէս որ կամաց-կամաց դադարեց զգալուց, որ ոտք ունի և չէր հասկանում, թէ ինչ բանի վրայ է կանգնած, ինչի՞ չի վայր ընկնում...

Ցասներկսին քառորդ էր ուզում, որ ժամը վերջացաւ: Տուն գալով, սրբապանն անմիջապէս հանուեցաւ ու մինչև իսկ առանց աղօթք անելու պառկեց: Նա խօսել չէր կարողանում և, ինչպէս իրեն թւում էր, այլ ևս ոտքի վրայ կանգնել էլ չէր կարող: Երբ որ վերմակը վրան էր բաշում, սիրտն ուզեց արտասահման գնալ, սաստիկ ուզեց: Պատրաստ էր կեանքն անդամ տալու, որ աչքը չտեսներ այս էժանագին, խղճուկ փեղկերը, ցածլիկ առաստաղները, չզգար այդ վանական ծանր հոտը: Գոնէ մէկ մարդ լինէր, որի հետ կարողանար խօսել, սիրտը թեթեւանար:

Կողքի սենեակում երկար ժամանակ լսում էին մէկի ոտքի ձայները, և նա ամենեին չէր կարողանում մտաբերել, թէ այդ ո՞վ կարող էր լինել: Աւերջապէս դուռը բացուեց ու ներս մտաւ Սիսոյը մի ձեռին ճրագ, միւսին թէյի բաժակ բռնած:

—Սրբապան, արդէն պառկե՛լ էք,—հարցրեց նա:—Իսկ ես եկայ որ արալ ու բացախ բսեմ ձեր մարմնին: Որ լաւ բսելու

լինինք, մեծ թեթևութիւն կլինի: Տէր Յիսուս...: Օխա՛յ...: Օխա՛յ...: Ես նոր մեր վանքն էի ղնացել...: Չեմ հաւանում: Վաղը, սրբազան, ես այստեղից կհեռանամ, էլ չեմ ուզում մնալ Տէր Յիսուս...: Օխա՛յ...:

Սխալը երկար ժամանակ միեւնոյն տեղը մնալ չէր կարողանում, և նրան թւում էր, թէ արդէն մի ամբողջ տարի կլինի Պանկրատիոսի վանքում եղածը: Բայց գլխաւորն այն է, որ նրա ասածին մտիկ տաս, ամենեւին կարող չես հասկանալ, թէ որտե՞ղ է նրա տունը, մէկին կամ մի բան սիրո՞ւմ է արդեօք, Աստուծու հաւատո՞ւմ է...: Նա ինքն էլ չգիտէր, թէ ինչո՞ւ է վանական դարձել, և նոյն իսկ այս բանի վրայ նա չէր էլ մտածել, և վաղ՝ ուց մոռացել էր, թէ եբբ էին նրան ձեռնադրել: ասես թէ հէնց այդպէս, վանական էլ ծնուած լինէր:

—Վաղը կգնամ: Սկի էլ պէտքս չի:

—Ուզում էի ձեզ հետ մի քիչ խօսել... բայց ամենեւին մի յարմար ժամանակ չի լինում,—ասաց սրբազանը ցած ձայնով, հազիւ հազ: —Ախր ես այստեղ ոչ որի չեմ ճանաչում, ոչինչ չգիտեմ...:

—Դէ լաւ, մինչև կիրակի կմնամ, աւելի չեմ մնայ: Կորչի:

—Ես ի՞նչ փոխանորդ եմ,—ձած ձայնով ասաց սրբազանը:

—Ես պէտք է գեղի տէրտէր կամ տիրացու լինէի... կամ մի հասարակ վանական...: Այս ամենը ճնշում է ինձ... ճնշում է...:

—Ի՞նչ Տէր Յիսուս...: Օխայ...: Դէ, քնեցէք, սրբազան...: Բարի գիշեր:

Սրբազանը սաղ գիշերը չքնեց, Իսկ առաւօտեան, ժամը ութի մօտերը, աղիքներից արիւնհոսութիւն սկսուեց: Փոքրաւորը վախեցաւ և վազեց նախ վարդապետի մօտ, յետոյ քաղաք վանական էր թիշկ Իւան Անդրէիչին ձայն տալու: Բժիշկը, որ երկար ալեւոր մօրուքով մի հաստլիկ ծերունի էր, երկար զննում էր սրբազանին և շարունակ զուլիւր շարժում ու նոթերը կիտում, ապա ասաց.

—Գիտէ՞ք, սրբազան հայր: Ախր դուք որովայնատենդ ունիք:

Սրբազանը արիւնհոսութիւնից մի ժամուայ մէջ սաստիկ լղարեց, գունատուեց, կուչ եկաւ, դէմքը ձլորուեց, աչքերը մեծացան, և կարծես ծերացաւ, հասակը փոքրացաւ, և արդէն նրան թւում էր, թէ ինքն ամենքից լղարն է, թոյլ ու չնչին:

Թէ այն ամենը, որ կար, հեռացաւ գնաց հեռու, հեռու մի տեղ և այլ ևս ոչ կրկնուելու է, ոչ շարունակուելու:

«Ինչպէս լաւ է,—մտածում էր նա,—ինչպէս լաւ է»:

Եկաւ պառաւ մայրը, Որդու ճլորած դէմքն ու մեծ-մեծ աչքերը տեսնելով վախեցաւ, մահաճակալի մօտ ծունկ չորեց ու սկսաւ համբուրել նրա դէմքը, ուսերը, ձեռները: Չգիտես ինչու նրան էլ Թուաց, որ որդին ամենքից լգար է, Թոյլ չնչին, և նա այլ ևս չէր իմանում, որ դա փոխանորդ է, և համբուրում էր նրան որպէս մի շատ մօտիկ, հարազատ մանկան:

—Պաւլուշա, հոգիս,—ասում էր նա,—ջիգարս... Ձաւակս... Ինչո՞ւ այսպէս եղար: Պաւլուշա, պատասխան տուր, հոգիս:

Կատեան դժգոյն, դաժան կանգնած էր կողքին և չէր հասկանում, Թէ ի՞նչ է եղել բեռուն, ինչո՞ւ տատի երեսին մի այսպիսին վիշտ է երևում, ինչո՞ւ է նա այսպիսի կսկծալի, տխուր խօսքեր ասում: Իսկ բեռին այլ ևս ոչ մի բառ չէր կարողանում արտասանել, ոչինչ չէր հասկանում, և նրան Թուում էր, Թէ ինքը մի հասարակ, սովորական մարդ է, արագ քայլերով, ձեռքի փայտը Թրեկացնելով գնում է դաշտի միջով, իսկ գլխի վերեւ փռուած է ընդարձակ, արեալեղ երկինքը, և այժմ նա Թռչնի պէս ալատ է և ուր ուզի, կգնայ:

—Ձաւակս, Պաւլուշա, պատասխան տուր, դէ մի խօսք ասա,—ասում էր պառաւը:—Այս ի՞նչ եղաւ քեզ, հոգիս:

—Սրբազանին մի անհանգստացնէք,—ասում էր Սիսօյը նեղազած, սնեակից անցնելով:—Թող քնի... Գործ չունիս ինչ ես...

Երեք բժիշկ եկան, խորհուրդ արին ու գնացին: Երկար, շատ երկար էր օրը, յետոյ վրայ հասաւ ու երկար, շատ երկար տեւեց գիշերը, իսկ շաբաթ օրը առաւօտեան դէմ, Սիսօյը մօտեցաւ պառաւին, որ ընդունարանում դահաւորակի վրայ էր պառկած, խնդրեց ննջարան գնալ—սրբազանը դուն շատ ապրիս էր եղել:

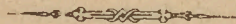
Իսկ միւս օրը Ձատիկ էր: Քաղաքում քառասուն երկու եկեղեցի և վեց վանք կար, առաւօտից մինչև երեկոյ զիլ, ուրախ զանգահարութեան ձայնը առանց ընդհատուելու և գարնանային օդը յուզելով փռուած էր քաղաքի վրայ: Թռչունները երգում էին, արեւը պայծառ լուսաւորում... Վաճառանոցի մեծ հրապարակում շարժում են ճոճերը, երգեհոններն ածում, հարմօնները ձլում, հարրածների ձայները հնչում: Այն օրից յետոյ,

մեծ փողոցով սկսան սրարշաւ նժոյգներով զբօսնել,—մէկ խօսքով, ուրախութիւն էր, ամեն բան կարգին, այնպէս, ինչպէս եղել էր անցեալ տարի, ինչպէս կ'լինի, ըստ ամենայն հաւանականութեան, նաև ապագայում:

Մի ամսից նոր փոխանորդ նշանակուեցաւ. այլ ևս սրբազան Պետրոսին յիշող չկար. իսկ յետոյ էլ բոլորովին մոռացան: Միայն պառաւը, հանգուցեալի մայրը, որ մի գաւառական յետ ընկած քաղաքում իւր տիրացու փեսի մօտ էր ապրում, երբ որ իրիկունները դուրս էր գալիս իւր կովին ընդ առաջ և հանդիպում էր ուրիշ կանանց, սկսում էր պատմել իւր որդոց մասին, իւր թոռների մասին, ինչպէս և այն մասին, թէ մի փոխանորդ որդի էլ է ունեցել և այս ասում էր վախճանով, որովհետև վախենում էր, թէ իւր խօսքին չեն հաւատայ...:

Եւ արդ. ըս, նրա ասածին ամենքը չէին հաւատում:

ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ.

**ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՓԱՅԵԱՆԸ
ՆԻ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՅԻ «ԱՂՅՄԻՔԸ» *)**

ԳԼՈՒԽ Բ.

Պօլիսը Խորէնի ծննդավայրն էր. այնտեղ էին ապրում նորա ընտանիքը, ազգականները, այնտեղ էր ապրում և նորա սիրելի Վարդուհի քոյրը, որ ամուսնացած էր Պետրոս բէյ Մարկոսեանի հետ: Բնական էր, ուրեմն, այն սէրը, որ նա տածում էր դէպի Բոսֆորի գեղածիծաղ ափունքը, բնական էր, որ նա ամեն մի լարմար միջոցում այցելում էր իւր այդ երկրորդ հայրենիքը, երկար միջոցներով ապրում էր այնտեղ և առանց հարկեցուցիչ պատճառի չէր ուզում բաժանուել նորանից, բնական էր, որ նա իւր բանաստեղծութիւնների մէջ իրան «Հէգ պանդուխտ» և իւր քնարը «պանդխտի քնար» էր կոչում, բնական էր, վերջապէս, որ նա 64 թուին թողնելով կամ ստիպուած լինելով թողնել Թէոդոսիան, մեկնում է Պօլիս և այնտեղ է հաստատում իւր մշտական բնակութեան տեղը, մտնելով Տաճկահայոց կուսակրօն հոգևորականութեան շարքն, ազգային պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքոյ:

Թող տարօրինակ չլծուի այն հանգամանքը, որ մենք այստեղ խօսում ենք մի հայ վարդապետի, մի որ և իցէ տեղ մշտական բնակութիւն հաստատելու մասին, մի հայ վարդապետի, որ բնականապէս մշտական բնակութեան տեղ էլ չպէտք է ունենայ, որ իւր բնակութեան տեղ պէտք է համարէ ամեն մի տեղ, որտեղ միայն հայ եկեղեցի, հայ ժողովուրդ և հայ վանք կայ: Բայց Տաճկահայոց կեանքի պատմական հանգամանք-

* Տե՛ս «Լուսնայ» № 2 1903 թ.

ներն այնպէս են կազմակերպուել, այնպէս են յարմարուել, որ հոգևոր կենդրոնական վարչութեան տեղը դարձել է բուն հայրենիքից հեռու մի քաղաք, և, որ գլխաւորն է, հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների մէջ առաջ է եկել մայրաքաղաքում, թէ գաւառներում պաշտօն վարելու ցաւալի խնդիրը: Մի տեղ — գաւառներում խառնիճաղանջ տգէտ ամբոխ, բազմաթիւ ազգային կնճռոտ խնդիրներ, տգէտ, անսանձ, վայրենի հակումներով ղեկավարուող տէրութեանական պաշտօնեաների հետ յարաբերութիւն, նիւթական անապահով դրութիւն, անշուք, լի նեղութեամբ և տանջանքով կեանք և մի տեսակ անձնագոհութիւն, միւս տեղ — Պոլսում հաճեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած ժողովուրդ, մայրաքաղաքներին յատուկ յարմարութիւններ, շքեղ, փայլուն և նիւթականապէս աւելի ապահովուած կեանք, առանց տանջանքի, առանց նեղութեան և, ի հարկէ, առանց անձնագոհութեան:

Պոլսում ապրելը հայ վարդապետների ու եպիսկոպոսների համար, բացի վերոյիշեալ յարմարութիւններից, ունի և մի մեծ առաւելութիւն. նոցա գործունէութիւնն ու պաշտօնավարութիւնն այդտեղ միշտ հրապարակի վերայ է, միշտ լրագրութեան քննադատութեան և գովաբանութեան նիւթ է լինում, հռչակում, միշտ ազգային վարչութեան, պատրիարքարանի և ժողովրդի ազդեցիկ մասի աչքի առաջն է, ուրեմն, և աւելի շանս կայ այդտեղ առաջադիմելու, գնահատուելու և հետզհետէ եկեղեցական նուիրական ամենաբարձր աստիճաններին՝ եպիսկոպոսութեան, արքեպիսկոպոսութեան, պատրիարքութեան և մինչև իսկ կաթողիկոսութեան հասնելու, ազգային եկեղեցական վարչութեան մէջ էր մեծամեծ պաշտօնների՝ կրօնական ժողովի անդամութեան, պատրիարքի փոխանորդութեան, թաղական եկեղեցիների քարոզչութեան, զանազան կրօնական ազգային հաստատութիւնների նախագահութեան և միւս բարձր պաշտօններին տիրանալու: Այն ինչ գաւառներում նոցա գործունէութիւնը չի նկատուում և յաճախ նոցա առաւելութիւնները ծածկուում են, իսկ պակասութիւնները չափազանցած ծաւալով ու ձևով նոցա

հակառակորդների ձեռքով դրուած ամբաստանագրերի միջոցով հասնում, լցնում են պատրիարքարանի դիւանը, չենք ասում արգէն այն, որ շատ անգամ արժանաւոր հոգեւորականները հէնց նոյն տէրութեան ձեռքով հեռացուում են գաւառներից և պատժի ենթարկուում, որով և արգելք է դրուում, նոցա յառաջագիմելու առաջն փոխում:

Մենք հեռու ենք այն մտքից, որ կարծենք, թէ գաւառներից խուսափող և Պօլսում պաշտօնավարող մեր կուսակիւօնները միայն իւրեանց անձնական շահի վերայ են մտածում, թէ նոքա միայն կարիեր անելու նպատակով ու մտքով են հոգեւորական դարձել, ոչ. նոցա մէջ էլ եղել են և կան շատերը, որոնք սրտացաւ են եղել և են ընդհանուր շահերին, որոնք մեծամեծ ծառայութիւններ են մատուցել և մատուցանում եկեղեցուն և ազգին, բայց չենք կարող այստեղ մատնացոյց չանել այն մեծ տարբերութեան վերայ, որ կայ դոցա և գաւառներում պաշտօն վարողների մէջ նոյն եկեղեցուն ու ազգին ծառայութիւն անելու տեսակէտից: Այնտեղ այն հեռաւոր անկիւններում փոխանորդն ու առաջնորդը, վանահայրն ու գործակալը նոյն վիճակին են ենթարկուած, որին և ժողովուրդը. նոքա ամեն բանում իւրեանց ժողովրդի հետ են, նոցա վշտերին վշտակից են, նոցա ուրախութիւններին ուրախակից, չենք ամում արգէն այն, որ նոքա իբրև ժողովրդի առաջնորդ ու ներկայացուցիչ և ազգային գործերի կառավարիչ յաճախ նոյն իսկ աւելի են տանջուում, չարչարուում, քան թէ նոյն իսկ ժողովուրդը, մի հանգամանք, որ մայրաքաղաքում չկայ և չի էլ կորող լինել:

Պօլսում բաւական է, որ հոգեւորականն իւր սանին յատուկ բարոյականն ունենայ, չափաւոր ընդունակութեան տէր լինի, չափաւոր գիտութիւն ձեռք բերած լինի և մի յայտնի աստիճանի եւանդ ու ձգտումն ցոյց տայ գործելու, հասարակաց շահերին ծառայելու, — և ահա համբաւը պատրաստ է, հռչակը շատ անգամ մինչև իսկ չափազանցեալ ձևով ընդհանրացել է և, ուրեմն, կարիերն արուած է և հոգեւորականն առաջացած ու ա-

առջանալու շաւղի վերայ է: Մի ընդհանուր ճշմարտութիւն է, որ տատասկոտ դաշտում, առապարներում ու խորտ ու բորտ տեղերում առաջ գնալն աւելի դժուար է, քան թէ ծաղկաւէտ մարգերում, լիութեան ու առատութեան մէջ: Հասկանալի է, ուրեմն, որ այսպիսի հանգամանքներում մեր տաճկահայ կուսակրօն հոգեւորականութիւնը հետզհետէ պիտի հաւաքուէր պատրիարքարանի չորս կողմը, կենդրոնանար Պօլսում և սակաւ լինէր նոցա թիւը, որոնք ցանկանային գաւառներն երթալու եկեղեցական վարչական պաշտօն վարելու: Ամեն ժամանակ, ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ անձնուէր ու անշահասէր մարդկանց թիւը շատ սահմանափակ է եղել: Հայ ազգն էլ իւր հոգեւորականութեամբ այդ ընդհանուր կանոնից բացառութիւն չի կազմել:

Խորէն հայր սուրբն իւր խառնուածքի ու բնաւորութեան յատկութեամբ, ըստ ամենայնի, պատկանում էր Պօլսաբնակ հոգեւորականների շարքին, ուստի հէնց սկզբից, Թէոդոսիայից գալուն պէս, նա անցնում է նոցա կարգ, որոշելով ընդ միշտ մնալ Պօլսում: Հոգու մեղք է ասել, թէ նա ազգասէր չէր, չէր սիրում իւր ազգային եկեղեցին և փախչում էր հայութեան համար աշխատելու գործից, ոչ, նա ջերմ կերպով սիրում էր իւր հայրենիքը, իւր եկեղեցին, իւր լեզուն ու գրականութիւնը, բայց նորա այդ սէրը մի բոլորովին վերացական, պղատոնական բան էր. նա ոչ մի շօշափելի բանով չէր արտայայտում իւր այդ սէրը. նա բուն գործը, աշխատանքը թողնում էր, կամ, լաւ է ասել, ուզում էր, որ ուրիշներն անեն, իսկ ինքը միայն սիրում էր երգել, դրուատել, արտասուք թափել, սրտառուչ դամբանականներ խօսել, ազգային հանդէսների մասնակցել, գեղեցիկ, ոգեւորիչ քարոզներ խօսել, և այլն և այլն: Այս պատճառով էլ ահա նորա գրուածները մեծ մասով վերացական են, մեծ մասով սրտի, զգացմունքի զեղմունքով այն աստիճան յորշուած բաներ են, որ կարծես, ինքը հեղինակն էլ խեղդւում է իւր այդ զեղմունքի մէջ: Բայց ափսոս, այդ բոլորը խօսքեր են, ճիշտ է, գեղեցիկ, սիրուն խօսքեր, բայց

ապարդիւն, աննպատակ և միայն դատարկ խօսքեր: Այդ նորա մանկութեան թեթեւ ու անտարբեր դաստիարակութեան և վանական կաթողիկ կրթութեան հետեանքն էր: Այդպէս են եղել Մխիթարեաններից շատ շատերը. նոքա իւրեանց ամբողջ կեանքում հայրենիքի անուշով են երգուել, հայրենիքի հողն ու ջուրն երգել ու գովաբանել, բայց իւրեանց մտքով էլ չեն անցկացրել մէկ օր իւրեանց ասածները, գրածները և քարոզածները գործով էլ արդիւնաւորել: Այդպէս են եղել Զախջախեանները, Բագրատունիները, Հիւրմիւլգեանները, Այտրնեանները և, ցաւ է ասել, մինչև իսկ Հայոց նահապետ պատկառելի Ալիշանը, որ իւր երկար կեանքի ընթացքում մէկ անգամ էլ չկարողացաւ այցելել, տեսնել իւր այնքան սիրած հայրենիքը և մօտից շօշափել նորա վէրքերը: Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի սէրն էլ գէպի հայրենիքը բոլորովին վերացական էր, չէ՛ որ նա էլ Մխիթարեանց աշակերտներից էր. Սրբուհի Տիւսաբն էլ այդ շարքին էր պատկանում. վերջապէս, այդ մի մեծ դրպրոց էր, որի գլուխ կանգնած էին Մխիթարեանք, իսկ միւսները նոցա մերձաւոր աշակերտները և հեռաւոր հետևողներն էին:

Ճիշտ է, այդ դպրոցը տուել է մեր գրականութեան բազմաթիւ քանքարաւոր և հայրենասէր հեղինակներ, բայց նոքա բոլորեքեան էլ իւրեանց գրուածներում վերացական հայրենասէրներ են եղել, գործնական կեանքից խուսափող, ախ ու վախով, վիշտ ու հառաչանքով բաւականացող: Մեզ կարող են ասել, թէ ամեն տեղ, ամեն ազգի ու հասարակութեան մէջ էլ եղել է մի այնպիսի ժամանակամիջոց, երբ խօսելու, ոգևորելու կարեւորութիւն է եղել միայն, իսկ գործելու համար հողը տակաւին պատրաստ չի եղել. Մխիթարեանց դրպրոցը մեր կեանքում նախապատրաստողի դեր է կատարել: Այո՛, այդ այդպէս է և լաւ է, եթէ միայն նոցա խօսքերին հետևէր և գործն ու քարոզածը գործնականապէս արդիւնաւորելու հանգամանքը: Բայց դժբաղդաբար երբ խօսելու միջոցն անցել է, երբ հասել է գործելու ժամանակը, նոքա մնացել են դարձեալ նոյն ախ ու վախ քաշողը: Շատ մօտ անցեալում, երբ մեզ

Համար մահուան և կեանքի խնդիր էր վճռուում, երբ շատերը նույն իսկ Մխիթարեանց հեռաւոր հետևողներից թողին իւրեանց հառաջանքները և նետուեցին կեանքի գործունէութեան ասպարէզը, Մխիթարեանք իւրեանց մերձաւոր աշակերտներով մնացին և մնում են լոկ հանգիստես և շարունակում են իւրեանց «երեմիականները» ⁵⁾: Արդարութիւնը պահանջում է ասել,

⁵⁾ Ուշագրութեան արժանի հանգամանքն այն է որ Մխիթարեանք իւրեանց հայրենակիցներին և հայրենիքին հասած ամենամեծ աղէտների ժամանակ միշտ անտարբեր են մնացել. նորա միշտ «Ժամանակնիս չար է» ասելով, ձայն չեն հանել յօգուտ իւրեանց թշուառ եղբայրակիցների. նորա իւրեանց տպագրական օրգաններով չեն բողոքել, չեն պաշտպանել իւրեանց հայրենիքի շահերն Եւրոպայի առաջ, թէև ինքեանք Եւրոպայի սրտում ապրելով և կաթոլիկ լինելով, գուցէ, կարողանային ազդել կաթոլիկ աշխարհի կարծիքների վերայ. Այս մասին տես հանգուցեալ Գ. Արծրունու «Մխիթարեան միաբանութիւնը և Հայերը» խորագրով առաջնորդողը «Մշակի» 1878 թուի 81 համարում:

Ներկայումս մի փոքրիկ փոփոխութիւն է նկատուում Մխիթարեանների գործողութիւնների մէջ. Թէև ջնդյեանները շարունակում են իւրեանց կորստաբեր առաքելութիւնները, բայց և նոյն ժամանակ Մխիթարեան երիտասարդ սերնդի մէջ կարծես, երևան է գալիս ձգտումն դուրս գալու աւանդական բուրնիայից և ծառայելու ընդհանրութեան շահերին: Մխիթարեանները սկսել են հրատարակել «Գեղունի» անունով «Բազմավէպի» պատկերազարդ յաւելումածը, որի վաճառումից գոյացած գումարը յատկացրել են Հայոց որբերի օգտին առանց կրօնի խտրութեան. Հ. Ս. Երեմեանը «Բազմավէպի» ներկայ խմբագիրը, կարծես, աշխատում է Հայոց այդ հնօրեայ ամսագիրը դարձնել հասարակութեան բերան, թարմութիւն ու կենդանութիւն ներշնչել նորա մէջ և ծառայեցնել ազգի շահերին: Մենք ի սրտէ ողջունում ենք Մխիթարեան հայրերի այդ քայլը և ցանկանում ենք նոցա այդ գործունէութեան յարատեւութիւն: Ժամանակ է հասկանալու, որ կրօնքը մարդուս հոգու, սրտի և համոզմունքի խնդիր է և այս կամ այն դաւաճանութեան ճշմարիտ կամ թիւր լինելու դատաւորը մենք մահ-

որ Խորէնն իւր կեանքի վերջին տարիներում շատ էր փոխուել։ Ռուս-Տաճկական պատերազմը և դորա ազդեցութեան ներքոյ Տաճկահայոց մէջ առաջ եկած շարժումները, ձգտումները և ազգային հոսանքը նորան ևս ոգևորեցին, նորան ևս տարան։ Ամենքին յայտնի է, թէ նա ինչ մեծ դեր խաղաց վերոյիշեալ պատերազմի վերջանալու և Բերլինի վեհաժողովի ժամանակները, թէ գործելով, թէ քարոզելով և թէ գրելով։ Եւ զարմանալին այն է, որ այդպիսի կենդանի գործունէութեան ազդեցութեան ներքոյ նորա խօսքերն էլ, գրածներն էլ արդէն ուրիշ բնաւորութիւն, ուրիշ գործ էին կրում, ուրիշ համ ու հոս ունէին։ Բայց դժբաղդաբար արդէն ուշ էր. նա արդէն կազմակերպուել էր, ամրացել էր յիշեալ ուղղութեան մէջ և կարճ ժամանակամիջոցում դժուար էր նորան իսպառ փոխուել, նամանաւանդ որ կարճատեւ ոգևորութեան ժամանակներին էլ յաջորդեց մեր կեանքում հիասթափումն և մի տեսակ ապատիա։

Խորէն վարդապետը յամառութեամբ մերժում էր այն գաւառների խնդիրքը, որոնք ընտրում և կամենում էին նորան իրանց առաջնորդ տեսնել։ Նորան ընտրում և հրաւիրում է առաջնորդ Իզմիրը, բայց նա նոցա ընտրութիւնը չի ընդունում և եկած հրաւիրակներին քաղաքավարութեամբ ճանապարհ է դնում. նա մերժում է Տիգրանակերտցւոց, նոյն նպատակով նորան արած առաջարկութիւնը, իսկ Ռօդոստացւոց, որոնք հետեւելով

կանացունքս չենք, այլ Վերին-Ռատաւորը։ Այն էլ բաւական է, որ մենք կարողանանք պահպանել մեր հայրենական նուիրական աւանդները և չխրամատենք մեր միութեան միակ ցանկը— ազգային եկեղեցին։ Կրկին և կրկին շեշտում ենք, որ հասարակ ժողովուրդը, տգէտ ամբոխը միայն դաւանութեամբ է հասկանում, դաւանութեամբ է ջոկում ազգութիւնները։ Հայադաւան, Հայ-կաթոլիկ, Հայ-բողոքական, Հայ-հռոմ նոր հասկացողութիւններ են, զարգացած դասից գործածութեան մէջ մըտցրած. ամբոխը միայն Հայադաւաններին է հայ համարում, իսկ միւսներին— ոչ, այլ կաթոլիկ, ֆռանկ, լեմսէ, ֆառմասոն, և այլն և այլն։

Իզմիրցւոց և Տիգրանակերտցւոց օրինակին, նոյնպէս կաժենում են նորան իրանց առաջնորդ ունենալ, այնպիսի պայմաններ է առաջարկում, որ համահաւասար է լինում մերժման: Խորէնին ձեռք չէր տալ թողնել Պօլիսը և գաւառներն երթալ, որովհետեւ նա միտք էր դրել կարիւր անելու, հասնելու այն մեծամեծ պաշտօններին և հոգեւորական-նուիրական աստիճաններին, որ միայն կարող էր տալ նորան Հայոց եկեղեցին, իսկ այդ նպատակին կարելի էր միայն հասնել, մնալով մայրաքաղաքում և ամենքի աչքի առաջ գործելով: Դորա համար չէր պակասում նորան ոչ ջանք ու աշխատանք և ոչ գիտութիւն: Նա դորա համար, կարծես, բոլոր պահանջուած յարմարութիւններն ունէր. նա և՛ պերճախօս քարոզիչ էր, և՛ օտար լեզուներ գիտէր, և կրօնական ու արտաքին գիտութիւններին հմուտ էր, և բարձր հոգեւոր պաշտօններին յատուկ դիւանագիտական նրբութիւնները գիտէր և, վերջապէս, ամեն մի վարչական անձի համար հարկաւոր քաղաքավարական կանոններին ծանօթ ու տեղեակ էր: Բայց, զարմանալի բան, նորան այդ չյաջողեց. նա միշտ իւր բոլոր կեանքի ընթացքում աշխատեց վեր բարձրանալ և այնտեղ բարձրութիւնից հրամայել, իշխել, ղեկավարել, բայց միշտ էլ ցած իջաւ, ինչպէս այդ պատահում է ամեն մէկի հետ, որ թեք մակերևութի վերայ է կանգնած լինում, որ իւր ոտքի տակ հաստատուն չենարան ու հող չի ունենում, որ, վերջապէս, աւագով ու խճով ծածկուած սարի վերայ բարձրացող մարդու պէս անդադար վերելակում, բայց և անդադար աւազի ու խճի հետ միասին սահում, վայր է ընկնում և երբէք զագաթին չի հասնում:

Պօլսում հաստատուելուն պէս, Խորէնը 1864 թուին կարգուեց Բերայի քարոզիչ, բայց մի քանի ժամանակից յետոյ, թաղականների մէջ նորա առթիւ ծագած խռովութիւնների պատճառով ստիպուեց հրաժարուել. 1867 թուին նա Պէշիկթաշի քարոզիչ անուանուեց և դորա հետ միասին նոյն թաղի դպրոցների վերատեսչութեան պաշտօնն ստանձնեց, բայց մի քանի ամսից նա հարկադրուեց և այդ պաշտօնները թողնել, որովհետեւ թաղեց-

ւոց խռովութիւններն այնքան սաստկացան, այնքան սուր բնաւորութիւն ստացան, որ անբաւականները մինչև անգամ քարոզչի և վերատեսչի պաշտպան «Մասիս»-ի խմբագրի տան պատուհանների ապակիները կոտրեցին. 1876 թուին հակախրիմեանական կուսակցութեան շնորհիւ և օգնութեամբ կրօնական ժողովի ատենապետ ընտրուեց, բայց այդ պաշտօնն էլ երկար չկարողացաւ վարել, որովհետև, ինչպէս հեգնօրէն ասում է հանգուցեալ Պարոնեանը, այնպիսի հակասական վճիռներ արձակեց, որ ամենքին զարմացրեց:

Ի՞նչ էր դորա պատճառը: Դորա պատճառը, մեր կարծիքով, նորա անձի այն երկուրորութիւնն էր, որ ամեն մի սուր զիտողի աչքին էր ընկնում: Նորա մէջ կանացի մեղկութիւն կար, նորա բնաւորութեան մէջ մի տեսակ թեթեւութիւն, մի տեսակ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, մակերևութականութիւն էր երևում. նա վերին աստիճանի փառասէր էր, ցուցամոլ էր, և, որ գլխաւորն է, նորա մէջ դոքս, այդ յատկութիւններն այնքան զարգացած էին, որ չէին կարողանում ծածկուել, թաքնուել նորա արտաքին կեղևի, հոգեորականութեան լրջութեան, ծանրակշռութեան դիմակի և կրօնաւորի սքեմի տակ: Նա պնծւում, զարդարւում էր, առատութեամբ գործ էր ածում զանազան հոտաւէտ օծանելիքներ և ջրեր, ինչպէս մի պչրոտ կին, նա հասարակութեան մէջ հարուստների սալօններում իրան այնպէս էր պահում, որ, կարծես, նազանք ծախող մեծաշուք օրիորդներից մէկը լինէր և ոչ մի համեստ հայ վարդապետ: Պատմում են, որ Խալիբեան դպրոցում, երբ նա իւր սենեակում իւր արդ ու զարդն էր անում և մագերի սանրուածքն էր լարդարում, աշակերտներից մէկը միշտ ներկայ էր գտնւում և երկար ու բարակ նորա միրուքի ձարերն էր կարգի բերում. պատմում են նոյնպէս, որ նորա սպիտակեղէնը, վերարկուները և զգեստի միւս մասերը, որ նուրբ կտաւից ու մետաքսեղէնից է եղել կարուած-պատրաստուած, այնքան շատ, այնքան բազմատեսակ է եղել, որ նորա Թէոդոսիայից այնպէս անակնկալ կերպով մեկնելուց յետոյ, արդէն արկղ-արկղ նորա յետևից են ուղարկել: Նորա աշխար-

Հասիրութեան ցանկութիւնները, հակումները, որոնք նորա անձի մեկութեան հետեանքն էին, նորա մէջ այնքան վառ են եղել, որ չի կարողացել ծածկել նոցա ոչ թէ միայն այն շրջանից, որի մէջ նա միշտ լինում էր, հասարակութիւնից, որի մէջ նա գործում էր, այլ և Հայկազեան և Խալիբեան դպրոցների սաներից, որոնց ուսուցիչն ու դաստիարակն է եղել: Թէոդոսիայում, ինչպէս ասացինք, նա յաճախ գիշերները դպրոցում չէր անցկացնում, որտեղ գտնւում էր նորա բնակարանը, այլ քաղաքում. նա ստէպ ստէպ դպրոցի կառքով զբօսանքի էր դուրս գալիս քաղաքի շրջակայքը զանազան շատ էլ բարի համբաւ չվայելող ընկերութիւնների հետ, և այլն և այլն: Այս բոլորը, ի հարկէ, այնպիսի յատկութիւններ էին, որ չէին կարող չխրտնեցնել և չսառեցնել հասարակութիւնը նորանից, բայց ամենագլխաւորը, որ ստիպում էր ամենքին երես դարձնել նորանից, — այդ այն էր, որ նորա խօսքերի ու գործերի մէջ ամենեւին նմանութիւն չկար: Նա իբրեւ դաստիարակ աշակերտներին յաճախ հայրական խրատներ էր տալիս, բարոյականի դասեր էր կարդում, բայց ինքը նոյն իսկ աշակերտների աչքի առաջ ոչ մէկն էլ իւր ասածներից գործով չէր արդարացնում. նա իբրեւ վարդապետ և եպիսկոպոս յաճախ քարոզում էր եկեղեցիներում և, պէտք է ասել, լաւ էր քարոզում, գրաւիչ կերպով էր խօսում, զգացմունքով էր վարդապետում, բայց կեանքի մէջ իւր անձնական կենդանի օրինակով իւր այդ քարոզները չէր իրագործում:

Խորէնն իւր ամբողջ կեանքում միայն երկու անգամ իւր բնաւորութեան ու խառնուածքին յարմար պաշտօն ստանձնեց և յաջողութեամբ կատարեց: Առաջինը Դէորդ Դ. կաթողիկոսի ընտրութեան ժամանակն էր, երբ նա 1867 թուին եկեղեցական պատգամաւոր կարգուելով, ուղեկցեց նորընտիր կաթողիկոսին Ս. Էջմիածին: Այդ ժամանակն էլ հէնց նա երջանկալիշատակ ուսումնասէր կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուեց, ճանապարհորդեց նորա հետ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները և վերադարձաւ Պօլիս: Երկրորդը Ռուս-Տաճկական պատերազմի վերջանալու միջոցումն էր, երբ

Տա 1878 թուին ուղարկուեց իբրև ազգային նուիրակ Բերլինի վեհաժողովը և այնտեղից էլ նույն պատուիրա-
փութեան պաշտօնով այցելեց Պետերբուրգն ու Մոս-
կուան: Մենք հէնց այդ ժամանակ առիթ ունեցանք
նորան տեսնելու: Մի կիւրակի օր էր. լուր էր տարա-
ծուել, թէ Խորէն Նարպէյը Պետերբուրգից եկել է
Մոսկուա և պիտի պատարագ մատուցանէ եկեղեցում,
ուստի և մայրաքաղաքի համարեաւ ամբողջ հայ գաղու-
թը շտապել էր եկեղեցի, լցուել, խռնուել էր եկեղեցու
գաւիթն ու ընդարձակ բակը: Ասեղ ձգելու տեղ չկար.
պատարագը հանդիսաւոր էր և պատուիրակ սրբազանը
եպիսկոպոսական ճոխ զգեստներով պաճուճուած և երկ-
ճղի խոյրը գլխին դրած կատարում էր ս. խորհուրդը
տաճկահայ հոգևորականներին յատուկ ձևով ու եղանակով:
Սեղանի վերայ դրուած էր մի զարդարուն բազկաթուռ,
որի վերայ երբեմն բազմում էր եպիսկոպոսը: Պատա-
րագի վերջում սրբազանը մի խորհրդաւոր քարոզ
խօսեց, բնաբան ընտրելով «Օն արիք գնասցուք աստի»
խօսքերը ⁶⁾:

⁶⁾ Խորէն սրբազանը Մոսկուայում եղած միջոցում, այցե-
լեց եկեղեցիները և Լազարեան ճեմարանը, համուլեց հայ գա-
ղութի երեսելիներին հանգանակութիւն բանալու և նիւթակա-
նապէս օգնելու Զէյթունցիներին և իրան. հանդիսաւոր ճաշ
տալու համար հաւաքուած 800 ուսուլի գումարը, փոխանակ
ճաշի, խնդրեց յատկացնել Պօլսի ազգային մատենադարանին:

Պ. Գր. Խ-ն Մոսկուայից դրած իւր թղթակցութեան մէջ,
որ տպուեց «Մշակի» 1878 թուի 175 համարում, առաջ բերե-
լով Նար-Բէյի քարոզից մի ընդարձակ հատուած, չգիտենք, ի՞նչ
պատճառով չի յիշել նորա քարոզի գլխաւոր բնաբանը, որ հէնց
քարոզի գլխաւոր աղն էր կապում: «Օ՛ն արիք երթիցուք
աստի» խօսքերի իմաստը և դորա գործադրութիւնն այդ ժամա-
նակները Տաճկահայոց գործերի գլուխ կանգնած մարդկանց
մտածմունքի գլխաւոր առարկան էր: Տես այդ մասին «Պօլսի
ազգային ժողովի նիստը», «Ս. Պատրիարքի նախագահութեան
ճառը» և յատկապէս «Ս. Պատրիարք հօր ատենախօսութիւնը»,
որոնցից առաջինը տպագրուած է «Մշակի» 1878 թուի 133
համարում, երկրորդը—141 համարում և երրորդը—159 հա-
մարում:

Թէև մի հոգևորականի բերանում, որ իւր բոլոր կեանքն անց էր կացրել հայրենիքից դուրս և նոյն իսկ միշտ հրաժարուել էր պաշտօնով մինչև անգամ գաւառներն երթալու, մի փոքր տալօրինակ էր հնչում «Օն արիք գնացուք աստի» խօսքերը հայրենիքից չգաղթելու, հայրենիք վերադառնալու իմաստով, բայց և այնպէս նորա քարոզը մեծ տպաւորութիւն թողեց: Նա ազատ էր խօսում, չէր ծամծմում բառերը, լաւ էր զարգացնում, ամփոփում իւր խօսքի միտքը և կարողանում էր իշխել իւր ունկնդիրների եթէ ոչ մտքի, գոնէ, նուցա սրտի ու երևակայութեան վերայ, այնպէս որ ամեն մի անհատ, որ չէր ճանաչում քարոզչին, որ անծանօթ էր նորա կեանքի հանգամանքներին, կլափշտակուէր նորա խօսքերից: Տպաւորութիւնն այնքան զօրեղ էր, որ պատարագը վերջանալուց լետոյ էլ, դեռ ժողովուրդը չէր ցրուում, այլ խռնուած եկեղեցու բակում, սպասում էր եպիսկոպոսի դուրս գալուն, և, երբոր նա դուրս եկաւ, բոլորեքեան յօժարակամ մերկացրին իւրեանց գլուխները ի պատիւ եպիսկոպոսին: Այդտեղ այդ դէպքում անկասկած ներգործողներ կատարեց, բացի եպիսկոպոսի բարեկիրթ ձևերից ու նորա տուած քարոզի ջերմութիւնից, և նորա գիտնականութեան համբաւը, որ ամեն տեղ տարածուած էր, և զլիաւորապէս այն գործը, որի անունով նա ճանապարհորդում էր Եւրոպայում և բաղխում հօգորների դռները: Ում յայտնի չէ, որ 78 թուականը Հայերիս համար յոյսերի, երազների ժամանակ էր, բայց Բիսմարկներն ու Բիկոնսֆիլդները խորտակեցին այդ յոյսերը և պատճառ դարձան այն արեան հեղեղին, որ 95—96 թուականներին ծածկեց Տաճկահայի դժբաղդ հայրենիքը:

Այդ ժամանակներից 11—12 տարի անցնելուց յետոյ, Խորէն եպիսկոպոսը նորից այցելեց Ռուսաստան և պատահեց Ս. Էջմիածնում, Թիֆլիզում և ուրիշ տեղեր: Նորա այդ ժամանակները Ռուսաստան գալու պատճառները մեզ համար անյայտ մնացին. լուրեր էին տարածուած, թէ Նար պէյն այդ անգամ եկել է ընդ միշտ մնալու Ռուսաստանում, թէ նա պէտք է նշանակուի Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ և այլ ուղիշ շատ այսպիսի

քաներ, բայց դոցանից և ոչ մէկն արդարացաւ, իրագործուեց, և նա նորից վերագարձաւ Պօլիս: Մեր ձեռքին գտնուում է հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի Թիֆլիսից իր Նախիջևանի բարեկամներից մէկին գրած նամակներից մէկը, որի մէջ մենք տեղեկութիւն ենք գրտնում և Խորէնի մասին, որին հանգուցեալ բանաստեղծը պատահել էր 1890 թուի օգոստոսին Թիֆլիսում: «Տեսնուեցայ, գրում է նա այդ նամակում, Խորէն Նարպէյի հետ: Ուրիշ անգամ կպամեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ հաղորդած տեղեկութիւնները» ⁷⁾:

⁷⁾ Աւելորդ և անշահեկան չենք համարում դնել այստեղ հանգուցեալ բանաստեղծի այդ նամակն ամբողջութեամբ, բացի մի փոքրիկ հատուածից, որի տպագրութիւնը ներկայումս դեռ անժամանակ ենք համարում. «Օգոստոսի 6-ին (1890 թ.) երեկոյեան ժամը 6-ին հասայ Թիֆլիս բաւականին թուլացած Ճանապարհի ցրտերից (սարերի վրայ), տօթերից (հովիտներում) և խղզուկ փոշից (Ճանապարհի վրայ): Քոյրս Սոփիան և նորա երգչուհի դուստրը Մադգադինան ինձանից մէկ օր առաջ հասել էին Թիֆլիս և իջել էին նոյն իսկ հիւրանոցում (Сѣверные номера), ուր որ ես սովորութիւն ունիմ միշտ իջնելու: Այն երեկոյ բաւական զուարթ և ուրախ անցուցի, վասն զի շրջապատած էի իմ արենակիցներով, որոնց իմ այստեղ գալը ողևորեց և սիրտ տուաւ. Հետեեալ օրը (7-ին) ինչ ասես մարդիկ եկան, ես ևս դնացի մէկ-երկու տեղ, Թիֆլիզը ամբողջը տեղափոխուած է կօճօռ (մեծաւ մասամբ), Պօրժօմ (նշանաւոր քանակով) և Մանգլիս և այլ զով տեղեր—մասամբ իւրք: Թիֆլիզի տօթերը մերերի հետ համեմատութիւն չունին. մերերը բարեխառնում են քամիներով, իսկ Թիֆլիսում տաք օրերը օդը միշտ անշարժ է, ճրագի բոցը (գիշերները) անգամ չի տատանում: Տեսնուեցայ Խորէն Նարպէյի հետ (ուրիշ անգամ կպատմեմ նորամէն լսածներս, գաղտնաբար խօսեցանք, պայմանաւ որ ծածուկ պահեմ հաղորդած տեղեկութիւնները): Յետոյ մտայ Մամբրէ Ս. սենեակը (սորա երկուսն էլ կենում են առաջնորդարանում), Վերջինը կուղէր Վիւրեղի անունը տալու, ես սարսափելի քիթ ու պոռնգ արի, մարդու խօսքը պաղեցաւ բերանում և բոլոր մնացած ժամանակը ակնածութեամբ էր խօսում:

Իւր կեանքի վերջին տասնեակը Խորէն եպիսկոպոսը համեմատաբար խաղաղութեամբ անցկացրեց: Նորա անունն այդ ժամանակները շատ էլ չէր լսոււմ. նա քաջուած կեանք էր վարոււմ, աշխատոււմ էր հրապարակոււմ շատ չերեւել, շատ աչքի չընկնել: Պօլսի պարբերականներն էլ, կարծես, ուզոււմ էին նորան հանգիստ թողնել, այնպէս չէին քաջքշոււմ նորա անունը, ինչպէս առաջ: Երբեմն միայն Պօլսից գրած թղթակցութիւնների մէջ պատահոււմ էին ակնարկութիւններ հանգուցեալի այս կամ այն արածի մասին, այս կամ այն քարոզի, դամբանականի առթիւ: Խորէնն այդ ժամանակները քարոզչի պաշտօն էր կատարոււմ Բէշիկթաշոււմ, նախագահոււմ էր զանազան հանդէսները, մասնակցոււմ էր հալ մեծատուն, վսեմաշուք, վսեմափայլ հանգուցեալների յուզարկաւորութեան, դամբանականներ էր խօ-

Վերջինից ինչ ասես միութարական բաներ իմացայ. ի միջի այլոց և այս, որ մեր Ա. դպրոցը չի ընկնոււմ ծխականների բաթեկորայի տակ: Սուրբ Աթոռոււմ ինչ սպասոււմ են և այլն: Զաշերէ բացէ ի բաց հրաժարուցայ. ես տեղով գիտեմ, որ հէնց կուշտօր ուտեմ ու 2—3 զաւաթ խմեմ, հէնց տեղն ի տեղ շնչասպառ պիտի ընկնեմ մեռնեմ: Այս նամակը աւարտած չաւարտած պիտի կօծու չուեմ, որ Թիֆլիզէն 2 1/2 ժամուայ ճանապարհ է: Քրոջս դստեր քօցէութները, կարծոււմ եմ, իմ ճանապարհորդութիւնս պիտի ծանրացնէ. իսկ անտէր թողներ այդ որբերին սաստիկ խղճահարոււմ եմ: — Արզրոււմի կոտորածը՝ այստեղ հասած չէ. ճանապարհին կորեւ է: Խնդրեմ Պապասիւնեանէն կամ Զիլինկիրեանէն առնուս և կայծակի արագութեամբ ուղարկես: Այժմ պիտի երթամ, ինչպէս վերը ասացի, կօծու իսկ յետոյ Ելիսավեթապօլ (Թեմուրեանին), Պաքու և այլն: Էջմիածին կմնայ ամենավերջը: Այդ մտնոււմ է իմ հաշուի մէջ: Ա. անդնը այստեղ ոչ որին յայտնի չէ. իսկ եթէ յայտնի է՝ այն էլ «ստանայի օղէն»: Մի բանի բարեպաշտներ նորա համար կողկողագին ПАШАДА խնդրոււմ են ինձանից, ասելով որ «Թող ողորմելին մի կտոր հաց ուտէ»: Ես ոչ որի չի սպառնացայ ոչ վրէժ և ոչ խոստացայ գութ. մեռելային լուծիւն պահեցի և ամեն հարց թողի անպատասխան: Շտապոււմ եմ, ձիերը եկել սպասոււմ են»:

սում, ճառեր արտասանում, յօդուածներ էր գրում այս կամ այն լրագրում, և այլն և այլն: Սակայն նորա կեանքի այդ համեմատական խաղաղութիւնը նմանում էր այն անհանգիստ անդորրութեան, որ սովորաբար տեղի է ունենում բնութեան մէջ խռովայուզ ալէկոծութիւններից առաջ: Նորա կեանքում այդ խաղաղութեան օրերին պատրաստում էր մի ահռելի փոթորիկ, որ պիտի բարձրանար, մըրկէր նորա կեանքի և գործունէութեան հորիզոնը և չարաչար խորտակէր նորան իւր զօրաւոր հարուածների տակ:

Ժամանակները չար էին, կացութիւնը դժուար. մօտենում էին 95—96 թուականների ահռելի օրերը, հանգամանքներն որոշ կերպով և ուղղութեամբ փրկութեւիք փոթորիկի նշաններ էին ցոյց տալիս: Պէտք էր զգուշ լինել, շատ զգուշ: Բայց Խորէն եպիսկոպոսն այդ զգուշութիւնը չունեցաւ. մի անզգուշ թղթակցութիւն արտասահմանի լրագրներից մէկում, որի մէջ քննադատում էր Թուրքիոյ և նոյն իսկ փառիշահի պալատական կարգերը, և ահա սպասելիք փոթորիկը փրթեց: Պատրիարքը Աշրկեանը խստութեամբ վարուեց, նա զրկեց Խորէնին բոլոր պաշտօններից, բանադրեց նորան և պատուաւոր բանտարկութեան ենթարկեց, թէ և մեղաւորն արդէն մեղայական տալով, քաւել էր իւր յանցանքը նորա առաջ, որի առաջ նա մեղանչել էր: Եւ զարմանալին այն է, որ այս դէպքում հայ պատրիարք Աշրկեանն ուելի խիստ, գտնուեց, քան թէ նոյն իսկ Թուրք վեհապետը ⁸⁾:

⁸⁾ Խորէնի արտասահմանի լրագրներին թղթակցելու շարժառիթը պէտք է որոնել այն նիւթական միջոցների սղութեան մէջ, որից այդ ժամանակները նա նեղւում է եղել. Պէտք է առհասարակ նկատել, որ Բէշիկթաշի քարուղծութեան պաշտօնը շատ բան չէր տալիս նորան, որովհետեւ հաստատ ռոճիկ չկար, այլ միայն պատահական եկամուտներ, որ նա ստանում էր այս կամ այն մեծատան ընտանիքի մէջ կատարուող կրօնական ծիսակատարութիւններին մասնակցելուց, Հասկանալի է, որ Խորէնի պէս մարդուն, որ սովոր էր լաւ ապրել, այդ եր-

Այս ողբերգութեամբ վախճան է դրուում Խորէնի ոչ միայն գործունէութեան, այլ և նոյն իսկ նորա կեանքին: Ծիշտ է, դորանից յետոյ էլ նա մի քանի ամիս

բեմնական եկամուտները բաւականութիւն չէին տալիս, ուստի և նա աշխատում էր իւր նիւթականի պակասը լրացնել. կողմնակի եկամուտներով, նորա հայկական գրական վաստակները և հայ լրագրներին աշխատակցելը, յայտնի բան է, նորան ոչ մի շահ չէին տալիս, մնում էր նորան աշխատակցել արտասահմանի լրագրներին, որոնք և լիտկատար կերպով վարձատրուում էին նորա աշխատանքը: Դորա համար նա ունէր ամեն յարմարութիւն և՛ լեզուների գիտութիւն, և՛ հետաքրքրական նիւթի առատութիւն, որովհետեւ ծանօթ էր մայրաքաղաքի բոլոր ազգեցիկ շրջաններին և նոյն իսկ պալատում ունէր շատ ծանօթներ ու բարեկամներ, որոնք առատ և հետաքրքրական նիւթ էին հաղորդում նորան արքունիքի ներքին կեանքից և կառավարչական շրջաններից: Ահա այդ տեսակ թղթակցութիւններից մէկն է լինում, որ բռնուում է և պատճառ է լինում նորա անկման: Պատում են, որ առաջին նուագ Խորէնն աշխատում է արդարանալ Սուլթանի առաջ, ուրանալով ու չընդունելով յօդուածի իւր գրածը լինելը, բայց երբոր ցոյց են տալիս նորան յօդուածի բնագիրը նորա խկական ստորագրութեամբ, նա ստիպուած է լինում խոստովանել ճշմարտութիւնը և ներումն է խնդրում վեհապետից: Սուլթանը, որ մասնաւոր համակրութիւն է տաժում եղել դէպի Խորէնը, ներում է նորան, ասելով. «Քս ներեցի, Աստուած թող դատէ»: Դատաւորի գերը, սակայն, չգիտենք, ի՞նչ իրաւունքով, իւր վերայ է առնում Աշըկեան պատրիարքը, որ իւր «հռչակաւոր կոնդակով» զրկում է նորան բոլոր պաշտօններից և մինչև իսկ եկեղեցու մէջ հրապարակով աղօթելու ու պատարագելու իրաւունքից: Զի կարելի առանց զայրոյթի յիշել Աշըկեանի բռնած գիրքը Խորէնի վերաբերութեամբ և այն ժամանակ, երբ բարոյապէս և նիւթականապէս ընկճուած արքեպիսկոպոսը վճռում է պատրիարքից ներումն խնդրելու, խոստովանելով իւր կատարած յանցանքի ծանրութիւնը: Ասում են, որ Խորէնն իմաց է տալիս, թէ կամենում է այդ նպատակով ներկայանալ պատրիարքին, բայց Աշըկեանը չի ուզում առանձին ընդունել նորան և ստիպում է նորան զալ խառն ժողովը և իւր ասելիքն այդտեղ ամենքի առաջ ասել

դեռ ապրում է, բայց նորա այդ կարճատև կեանքն ինքն ըստ ինքեան արգէն մի կենդանի մահ է լինում: Միայնութեան դատապարտուած, աշխարհից կտրուած, ամենքից մոռացուած, շրջապատուած լրտեսների մի ամբողջ ոհմակով, ապրում էր նա Բանկալթիում իւր քրոջ տանը: և կարելի է ասել, կամաց-կամաց, օրէցօր մեռնում էր: Հետզհետէ փլատակւում էին նորա յոյսերը, բողձանքները և դորա հետ միասին կազմալուծւում, քայքայւում էր և նորա ֆիզիքական կարողութիւնը: Անկումն շատ անակնկալ էր և նա չկարողացաւ դիմանալ նորա հարուածներին: Նա շատ էր սիրում աշխարհը, որ կարողանար երկար ժամանակ նո-

ւորէնը կատարում է նորա և այդ ցանկութիւնը և խոռն ժողովում ամենքի առաջ ներկայանում է նորան և աղաչում, խընդրում ներումն չնորհել իրան, բաւական համարելով իւր կրած բարոյական և նիւթական տանջանքը: «Գթացէ՛ք, սրբադան հայր, աւելցնում է նա, անօթի եմ...» «Լիմ՝ անապատ գնա՛, Ասուց անապատ գնա՛», պատասխանում է պատրիարքը:—Սըրբաշան հայր, կը պաղատեմ, անապատ չեմ կրնարերթալ...: Եւ պատրիարքը կատաղութեամբ հրամայում է վռնդել նորան, որ և ճշտութեամբ կատարում են պատրիարքարանի բարապանները:

Չենք կարող ասել թէ ո՛րքան ճիշտ է, բայց մենք լսել ենք, որ Խորէնի եղբայր իշխան Գուրգոն Լուսինեանը իւր ժամանակին բողոքել է երջանկայիշատակ Մակար կաթողիկոսին Աշըկեանի գործողութիւնների մասին: Եւ ճշմարիտ, ի՞նչպէս և ի՞նչ իրաւունքով Աշըկեան պատրիարքը ինքը միայն արքեպիսկոպոս լինելով, գործ է դնում մի ուրիշ արքեպիսկոպոսի վերաբերմամբ այնպիսի փունկցիաներ, որ ինքը չէր կարող ունենալ: Նա իբրեւ պատրիարք միայն իւր վարչական իրաւունքներով բարձր էր միւս բարձրաստիճան հոգևորականներից, ուստի և նա կարող էր զրկել Խորէնին միայն նորա ունեցած զանազան վարչական պաշտօններից, բայց որ նա զուտ կրօնական ին վերաբերեալ իրաւունքներ էլ բանեցնէր—զրկէր հրապարակով աղօթելու և մինչև իսկ պատարագելու իրաւունքից, այդ նորա իշխանութիւնից վեր էր: Այդ միայն և միայն ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւունքն է,

*) Համակրելով՝ Նարէ յի գործունէութեան՝ կարծում ենք, որ առ այժմ շատ վաղաժամ է այդ աստիճան դատապարտել Պատր. Աշըկեանին: ԽՄԲ.

ըանից անջատուած ապրել. նա խիստ փառասէր ու պատուասէր էր, որ կարող լինէր երկար ժամանակ փառազուրկ մնալ. միակ ելքը մահն էր և նա շուտով հասաւ և ազատեց, հանեց նորան անելանելի դուրսից:

Հանգուցեալն ինքն էլ զգացել է, որ օրէցօր մօտենում է գերեզմանին, ինքն էլ մարգարէաբար գուշակել է, որ իւր օրհասը հեռու չէ: Գորան ապացոյց կարող է լինել «Հիւանդին մրմունջը»⁹⁾ խորագիր կրող ոտանաւորը, որ նա այդ ժամանակները գրել է Յակովբ Գուրգէնի խնդիրքով և որ նորա վերջին գրուածքն է: Գորա մէջ նա նկարագրելով գարնան վերջանալը, ամառուալ շոգ օրերի ժամանելը, խորշակից գարնան ծաղիկների՝ մանուշակի, վարդի ու շուշանի թառամելը, աշնան մօտենալը և ծաղիկների իւրեանց բոլոր կորցնելը և համեմատելով այդ բոլորը իւր կեանքի հետ, հարցնում է թռչնիկին, թէ ասի մօտեցաւ աշունը, իսկ էրբ որ հասնի ձմեռը, նա իրան արդեօք կենդանի կգտնի: Եւ հասկանալով, որ այդ չի կարող լինել, թէ և նա կուգէր մի անգամ էլ տնցկացնել ձմեռը և Ապրիլը տեսնել, նա իսկոյն և եթ աւելացնում է, թէ սիրուն թռչնիկն երբ գարնանը գալ, մարդիկ արդէն իւր տապանն էլ մոռացած կլինեն: Բայց արժէ կարգաւ ամբողջ ոտանաւորը, որ մի կողմից մեզ լիակատար գաղափար է տալիս հանգուցեալի վերջին մտածմունքների մասին, միւս կողմից էլ իւր մէջ պարունակած զգացմունքի տաքութեամբ ու թարմութեամբ, գրութեան ձևի համեմատաբար անարուեստ պարզութեամբ, բանաստեղծական պատկերների ու նմանութիւնների գեղեցկութեամբ մի ամենարնտիր նմուշ կարելի է համարել նորա աշխարհաբառով գրուած ոտանաւորների:

⁹⁾ «Հիւանդին մրմունջը» ոտանաւորը, որ Խորէնը գրել է Յակովբ Գուրգէնի «Պատկեր աշխարհիկ գրականութեան» գրքի երկրորդ հատորի համար, յիշեցնում է մեզ Millevoye-ի (1782—1816) «La chute des feuilles» ոտանաւորը, որ թարգմանուած է և հայերէն. Տես այդ մասին և առհասարակ Խորէնի երկասիրութիւնների մասին «Տ. Խորէն Արքեպիսկոպոս Նարպէյ» յօդուածը, որ տպագրուած է «Արաքս» հանդիսի 1893 թուի Բ. գրքում:

Գարնանային սիւք ցօղաթե
Ահա վերջին տուաւ բարեւ.
Ջերոտ աւուրց հասաւ խորշակ,
Թառամեցոյց խեղճ մանիշակ.
Վարդ և շուշանն լուսաթուր
Ահա զանոյշ կորուսին բոյր,
Եւ իմ աչքեր արտասուագին
Հետզհետէ կը նըլաղին....

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն.

Երբ հասնի ձմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Ո՛հ, ալ չունի սիրտս ո՛չ մի յոյս,
Մարի ճըրագ թըշուառ հոգւոյս,
Եւ տերևոց մէն մ'ի թօթափ
Կարծեմ աւուրց իմ պակսի չափ.
Իմ կարճ կենաց մէն մի վայրկեան
Քայլ մ'ալ վարէ զիս ի տապան....
Կըղձամ նորէն տեսնել զԱպրիլ,
Բայց, ո՛հ, կուգեմ ես դեռ ապրիլ.

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն

Երբ հասնի ձրմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Երբ նորաբոյս գարուն զուարթ
Գալ ի ճակատ պըսակագարդ,
Պիտի կըրկնես դու հըրճուագին
Ըզճըռուողիւն քո զառաջին.
Պիտի տեսնես բլուրն ու անտառ
Եւ ոստոստես ծառէ ի ծառ.
Բայց ես տի ո՛չ տեսնեմ, աւաղ,
Ո՛չ վարդ, առուակ և ոչ քո խաղ....

Թռչնիկ իմ սիրուն,

Մօտեցաւ աշուն.

Երբ հասնի ձրմեռ,

Ողջ զիս գըտնէս դեռ:

Սիրուն թռչնիկ, քիչ օրէն, ա՛հ,
Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ....

Վերջին անգամ քո դալլալիկ
 Ես կը լըսեմ մելամաղձիկ...
 Գուցէ քընած հողոյս վերեւ
 Ուրուր լազաւ սաւառներն թեւ.
 Լըսուին բուին գուցէ եղերք,
 Այլ սրբտառուչ, ահ, ոչ քո երգ...:
 Թըռչնիկ իմ սիրուն,
 Երբ գաս ի գարուն,
 Մարդիկ զիս մոռնան...
 Յիշէ՛ գիմ տապան:

Խորէնի գուշակութիւնն արգարացաւ. նա ոչ թէ միայն չհասաւ գարնան և չկարողացաւ նորից տեսնել Ապրիլը, ինչպէս ցանկանում էր, այլ ձմեռուան էլ չհասաւ. նա մեռաւ 1892 թուի աշնանը և թաղուեցաւ Երզնի գերեզմանոցում:

Հանգուցեալի յուղարկաւորութիւնը համեմատաբար շատ անշուք է լինում: Ականատեսներից մենք լսել ենք, որ կողմնակի դիտումներ չճանաչող և միայն զգացմունքով ղեկավարուող հասարակ ժողովուրդն է գլխաւորապէս խռնուած գնացել նորա դագաղի յետևից և շուք տուել թաղման տխուր հանդիսին: Իսկ նորա բազմաթիւ բարեկամներից, որոնց հետ նա այնքան տարի հաց էր կերել, հայ վսեմաշուքներից, էֆենդիներից, որոնց սալօնների զարդն էր եղել նա երկար ժամանակ, ազգային հաստատութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնց հետ նա գործել էր նոյն ասպարիզում, բարձր եկեղեցական դասից, որոնց հետ նա իբրև հոգևոր եղբայր միշտ յարաբերութեան մէջ էր եղել, նորա բազմաթիւ աշակերտներից քչերը, շատ քչերն են գտնուել, որ հոգու այնքան արիութիւն են ունեցել, որ մի կողմ թողնելով բոլոր կողմնակի դիտումները, մասնակցել են յուղարկաւորութեան և այդպիսով իւրեանց բարոյական պարտքն են հատուցել հանգուցեալի յիշատակին: Պատմում են, որ դոքա, այդ քչերն էլ, որ համարձակութիւն են ունեցել ուղեկցելու հանգուցեալին մինչև գերեզմանոցը, այնպէս են պահում եղել իրանց, որ կարծես, ուզում են եղել, թաքնուել, պահուել, որ ոչ ոք նոցա չտեսնէ ու չիմանայ, որ նոքա ընդհանուր

Հոսանքին հակառակ են գնացել: Այդ դէպքում, ի հարկէ, ոչ պակաս դեր են խաղացել և ժամանակի ու տեղի քաղաքական հանգամանքները. չէ որ ով որ մասնակցէր կամ մի որ և իցէ բանով իւր համակրութիւնը ցոյց տար հանգուցեալին, կարող էր անբարեմիտ համարուել թիւրք կառավարութեան առաջ ¹⁰⁾:

Ո՛հ, Աստուած մի արասցէ, որ մեր մէջ մէկն իւր բարձրութիւնից վայր ընկնի — հարստականն աղքատանայ, բարոյական համարուածը մի որ է բանում անբարոյական նկատուի, պատիւ ու յարգանք վայելողը մի որ և իցէ սխալ քայլով յանկարծ զրկուի պատուից ու յարգանքից: Ամենքը, ամենքը, մինչև անգամ և նոքա, որոնք ընկածի ոտքին չարժեն, այդ ժամանակ գլուխ կբարձրացնեն, կաշխատեն ինքեանք էլ աքացի տալ, ցեխի մէջ թաթախել, հողին հաւասարեցնել: Հաւանական է, որ հէնց այդպիսիներին է ի նկատի ունեցել իւր վերոյիշեալ մահագուշակ բանաստեղծութեան մէջ հանգուցեալը, երբ ասել է թուշնիկին.

Սիրուն թուշնիկ, քիչ օրէն, ահ,

Յիմ սիրելեաց կը բաժնէ մահ...

Վերջին անգամ քո դայլալիկ

Ես կը լըսեմ մելամաղձիկ...

Գուցէ քընած հողոյս վերեւ

¹⁰⁾ Նար-բէյի դագաղի վերայ չի դրուում ոչ մի պսակ, չի կարգացուում ոչ մի դամբանական, մինչև իսկ նորա մահուան և յուղարկաւորութեան ժամանակի մասին ծանուցում ևս չի լինում լրագրներում, այնպէս որ ժողովրդի մեծ մասն այդ բոլորն իմանում է միայն այն ժամանակ, երբ ամեն բան վերջացած է լինում և երբ Հիշլիի գերեզմանոցի մի աննշան անկիւնում հասարակ փայտէ խաչով մի նոր թումբ էլ է աւելացած լինում: Յուղարկաւորութեան մասնակցում են զխաւարապէս Բերայի թաղեցիք, որոնց մատուռում հանգուցեալն իրաւունք էր ստացել մասնաւոր կերպով աղօթելու իւր ընկած օրերում: Խորէնի անկման, դատապարտութեան և մահուան մասին տես «Մահ Տ. Խորէն Նար-պէյ արքեպիսկոպոսի» խորագրով թղթակցութիւնը Պօլսից, որ տպուեց «Արաքս»-ի 1892 թուի երկրորդ գրքում:

Ուրուր ւազուաւ սաւառնեն թւ.

Լըսուին բուին գուցէ եղերք,

Այլ սըրտառուչ, ահ, ոչ քո երգ....

Նա, որ իւր այդ ընկած օրերին լաւ էր տեսնում պատրիարքի և միւսներին—Ուրուրների, ազաւներին և բուերին գէպի ինքը բռնած դիրքը, հաւանական է, որ հեշտութեամբ էլ կարողանար գուշակել և նոցա բռնելիք դիրքը և վերաբերումը գէպի իւր լիշտտակը և իւր մահիւյ յետոյ ¹¹⁾:

Գլուխ Գ.

Մենք ասացինք, որ Խորէն Գալֆայեանն իւր գրական կեանքի բոլոր ընթացքում Վիկտօր Հիւգօյի և գըլխաւորապէս Լամարտինի հետեւողը և խոնարհ աշակերտն եղաւ: Արդ, ո՞վ էր Լամարտինը, ի՞նչ ուղղութեան էր հետեւում և ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ նա իւր հայ աշակերտի վերայ:

¹¹⁾ Գրելով այս կենսագրական ակնարկը, մենք յաւակնութիւն չենք ունեցել ներկայացնելու Խորէն Գալֆայեանի կեանքի ամբողջ պատկերն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Այդ ոչ մեր նպատակն է եղել, ոչ էլ զորա համար մենք մեր ձեռքի տակ ունեցել ենք հարկաւոր նիւթերը: Մենք միայն կամեցել ենք զորանով մէջ բերած լինել հանգուցեալի կեանքի գլխաւոր կէտերն իբրեւ բացատրական կամ օժանդակ հանգամանք, որովհետեւ առանց դորան նորա հասարակական և գրական գործունէութիւնից շատ բան անհասկանալի կմնար մեր ընթերցողների համար: Այդ համառօտ կենսագրական ակնարկը կազմելու համար, մենք ի միջի այլոց, օգտուել ենք, նախ, «Յաւելուած ի վերագարձն. վերագարձ և չորրորդին» Տ.—Խորենայ Խ. Գալֆայեան բերթող վարդապետի. Փարիզ 1858 թ.» գրութիւնը, երկրորդ, «Արք-եպիսկոպոս Խորէն Նար-բէյ Հայոց պատգամաւոր Պետրբուրգում» կենսագրական յօդուածից, որ տպագրուեց «Մշակ» լրագրի 1878 թուի 92 և 93 համարներում, թարգմանելով «Тифлис. вѣстникъ»-ից, և, երրորդ, «Խորէն Արք-եպիսկոպոս Նար-բէյ» յօդուածից, որ տպուեց «Արձագանք» լրագրի 1893 թուի 6 համարում, թարգմանուելով «Echo Contemporain»-ից:

Ալֆոնս-Մարի-Լուի-Դէ Լամարտինը Փրանսիայի բեղմնաւոր հեղինակներից և աշխարհահռչակ բանաստեղծներից մէկն էր: Նա ծնուել էր 1790 թուի Դեկտեմբերի 21-ին Մակոնում: Նորա ընտանիքը թէև իշխանական ծագումն չուներ, բայց Փրանսիայի պատուաւոր, հին, հարուստ տոհմերից մէկն էր: Նորո պապը 1789 թուին բնակութիւն էր հաստատել Մակոնում, ձեռք էր բերել բազմաթիւ կալուածներ և փարթամ կեանք էր սկսել վարել, շրջապատելով իւր ընտանիքը իշխանական տոհմերին վայել կեանքի յարմարութիւններով, խնամքով ու հոգացողութեամբ: Երեք որդի ու երեք աղջիկ է ունեցել նա: Աղջիկները մտել են կուսանոց, որդիներից անդրանիկը չի ամուսնացել, երկրորդը հոգեւոր կոչման է նուիրել իրան, մնացել է կրտսերը, մեր բանաստեղծի հայրը, որ ամուսնացել է Օրլեանի արքայազնի տան և կալուածքի կառավարչի շստեր օրիորդ Ալիսա Դերուայի հետ: Մեծ-յեղափոխութիւնն ուրիշ շատ ազնուական ընտանիքների հետ միասին հարուածել է և այդ ընտանիքը, բանտարկութեան ենթարկելով նորա բոլոր անդամներին, բացի բանաստեղծի մօրից և ապագայ բանաստեղծից, որ այն ժամանակը փոքրիկ, օրօրոցի երեխայ է եղել: Թէպէտ այդ բանտարկութիւնն երկարատև չի եղել, որովհետև նշանաւոր Բոբեսպիերի անկումը շուտով ազատել է բանտարկեալներին կապանքներից և վերադարձրել է նոցա իւրեանց տոհմական յարկի տակ, բայց դորանից յետոյ բանաստեղծի պապը և տատը շատ չեն ապրել. նոքա դորանից մի քանի տարի յետոյ մեռել են, թողնելով իւրեանց զաւակներին ահագին կարողութիւն: Կալուածները բաժանուել են ժառանգների մէջ և բանաստեղծի հօրն ընկել է Միլի կալուածքը, որի վերայ նորա հայրը ժամանակի ընթացքում աւելացրել է և մօտը գտնուած Saint-Point կալուածքը, որտեղ և Լամարտինը քաջուած ապրում է եղել իւր ծերութեան ու ընկած ժամանակները, որտեղ և նա 1869 թուի Փետրուարի 28-ին մեռել ու թաղուել է:

Փոքրիկ Լամարտինը, որ անդրանիկը և միակ արու զաւակն է եղել իւր ծնողների, իւր մանկութեան օրերն

անցնում է իւր հայրենի յարկի տակ, շրջապատուած իւր վերին աստիճանի բարոյական նուրբ զգացմունքներով օժտուած մօր խնամքով ու հոգատարութեամբ և խաղալով իւր հինգ քոյրերի հետ: Տաս տարեկան հասակում նորան հօրեղբայրների ցանկութեամբ տալիս են Լիոնի պանսիօններից մէկը, յետոյ հանելով այնտեղից, ուղարկում են Բէլլէի կոլեժը, որ հիմնել էին ճիզուկիտները և որոնք ստիպում էին իւրեանց աշակերտներին և բոլոր շրջապատողներին կոչել իրանց «Հաւատքի հայրեր»: Այդտեղ նա մնում է չորս տարի և 17 տարեկան հասակում յաջողութեամբ աւարտելով իւր փոքրածաւալ ուսման ընթացքը, վերադառնում է տուն, չիմանալով, թէ կեանքի ո՞ր ասպարէզն ընտրէ, ինչ գործի նուիրէ իրան, ինչով զբաղուի: Նորա հօրեղբայրները, որոնց պատկանում էր տոհմական կարողութեան մեծ մասը և որ, ի հարկէ, իւրեանց մահից յետոյ պէտք է այդ բոլորը թողնէին նորան և այդ պատճառով էլ հէնց իրանց իրաւունք էին համարում խառնուելու նորա ուսման գործին և ղեկավարելու նորա թռաջին քայլերը կեանքում, արգելում են նորան ծառայութեան մտնել և ծառայել բոնապարտին. նոքա այն աւանդապահ արքայականներից էին, որոնք ամբողջ հինգ տարի սպասում, չէին կորցնում իւրեանց յոյսերը, որ շուտով կանցնեն յեղափոխութեան ժամանակները և նորից կվերահաստատուեն նախկին կարգերը:

Ամբողջ չորս տարի նա մնում է անգործ Մակոնում և Միլիյում և այդ բոլոր ժամանակը նա նուիրում է ընթերցանութեան, որով և նա կամենում է լրացնել մի կողմից իւր ուսման պակասը, միւս կողմից էլ լցնել իւր պարապ ժամանակը: Նա թէև կարգում է անկարգ, անսխտեմ, ինչ որ ընկնում է ձեռքը, բայց արդէն այդ ժամանակները հէնց նորա կարգացած ալգորիթմի ազդեցութեան ներքոյ որոշում է նորա ուղղութիւնը, պարզում են նորա հակումները, նորա ճաշակը և զրոււմ է նորա ապագայ գրական ստեղծագործութեան հիմնաքարը: Կրօնական գրքերից նա կարգում է Աստուածաշունչը, հին դասական հեղինակներից Վիրգիլիոսը, Օվրատիոսը, Տիբուլլոսը, Պրոկերպիոսը, նոր

հեղինակներից. Օսսիանը, Արիոստոն և Տասսոն, Փրանսիական հեղինակներից. Մոլիերը, Բուալոն և մանաւանդ Վոլտերը, Ժան Ժակ-Րուսսոն, Ստալը, Շատոբրիանը, միով բանիւ այն բոլոր հեղինակները, որոնք թէ դարի մտաւոր կեանքի պարագլուխներն էին և որոնց մտքի համագումար ոյժով առաջ էր եկել և յեղափոխութիւնը: Բաղդաւոր աստղի տակ էր ծնուել Լամարտինը. բարեկեցիկ ընտանիք, որ անկարօտ կերպով, կարելի է ասել, շքեղութեամբ և աւելիքով լրացնում էր նորա կեանքի բոլոր պէտքերը, սիրող, նուրբ զգացմունքներով, զարգացած, կիրթ ճաշակով մայր, որ տուել էր իւր որդուն իւր այդ ներքին բոլոր յատկութիւնները, և, որ զխաւորն է, բարեպատեհ դարագլուխ, յաջող ժամանակներ — ահա այն գործօն ոյժերը, որոնք յառաջ են բերում ստեղծագործող Լամարտինին:

Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան և դորան անմիջապէս յաջորդող տարիներն էին: Եւրոպայում ապրող մարդկութեան գոյութեան և կեանքի ու կեցութեան զխաւոր արգելառիթ պայմանները, որոնք մինչև այդ ժամանակները արգելք էին լինում յառաջադիմութեան և կապում, կաշկանդում էին մարդկութեան ձեռքերը, քանդուել, փլատակուել, վերանորոգուել և յեղաշրջուել էին դէպի լաւ: Քաղաքական բռնութեան, իշխանութեան կամայականութեան տեղ բռնել էր ազատութիւնը, կրօնական խաւարամտութեան, պապական բռնակալութեան փոխարինել էր մտքի, խղճի և համոզմունքի համարձակ արտայայտութիւնը, տոհմական ազնուականութեան նիւթական և բարոյական տիրապետութիւնը տեղի էր տուել բուն ժողովրդի աշխատանքի, բնական կարողութիւնների և մտաւոր ընդունակութիւնների առաջ, իսկ այդ բոլորը միասին յառաջ էին բերել մտաւոր յառաջադիմութիւն, լուսաւորութիւն ամենաընդարձակ հոսանքներով, մի խօսքով ամուր հիմք էր բռնել և սկսել ծաղկել, բարգաւաճել ու յառաջ գնալ այն եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, այն եւրոպական կուլտուրան, որ այժմ ընդհանրութեան է պատկանում, որով այժմ պարծենում է բոլոր մարդկութիւնը:

Փրանսիական այդ մեծ լեղափոխութիւնը թէև սկսուելով Փրանսիայում, սահմանափակուած չէր մնացել միայն Փրանսիայում, թէև այդ մեծ շարժման հոսանքները դուրս գալով Փրանսիայի սահմաններից զանազան շառաւիղներով տարածուել էին Եւրոպայի զանազան կողմերը և ամեն տեղ սփռել իւրեանց ազդեցութիւնը, բայց բնականապէս նա ամենամեծ զարկը և ցնցումը տուել էր բուն Փրանսիային։ Այդտեղ ամեն բան տակն ու վերայ էր եղել և հինը հիմնայատակ եղել, քայքայուել ու լուծուել։ Լիւդովիկոսների բռնակալական իշխանութիւնն անդարձ կերպով վերջացել էր, պապականութեան և հոգևորականութեան ազդեցութիւնը թուլացել, իշխանութիւնը ջախջախուել, դպրոցներն ու գիտութիւնն աշխարհականացել և դուրս եկել եկեղեցու խնամակալութեան տակից, ազնուականութիւնը տարրալուծուել և նորա մեծամեծ կալուածները մաս մաս բաժանուել և երկրի հարստութեան հետ միասին ընդհանուր սեփականութիւն դարձել, ժողովուրդն առաջ եկել և բուրժուազիան կամ, ինչպէս ասում էին Կիլիկեցիք, «բուրջէս»-ը մեծ նշանակութիւն ստացել, պալատական գրականութիւնը, լեզուի չորութիւնն ու ցամաքութիւնը, գրական երկերի անբովանդակութիւնը, գրելու ձևի ու եղանակի փքուած-ուռածութիւնը, արուեստականութիւնը և հին դասականի նմանողութիւնը, միով բանիւ կեղծ-կլասիքական ուղղութիւնը տեղի էր տուել ժողովրդական գրականութեան, հոգու, սրտի և զգացմունքի գրականութեան առաջ, ռոմանտիք կոչուած ուղղութեան առաջ։ Զիշդ է, լեղափոխութեան տաքութեան, սուր բնաւորութեան ժամանակներն երկար չեն տևում և նոցա շուտով յաջորդում է Ռեստաւրասիօնը, որի հետևանքը լինում է մի տեսակ ռէակսիօն լեղափոխական կարգերի դէմ, բայց այդ ռեստաւրասիօնը կամ վերականգնումը իւր ընդդիմադարձութեան հետ միասին չպէտք է հասկանալ վատ մտքով, հին կարգերին վերադառնալու, լետադիմելու մտքով, ոչ, այլ լեղափոխական չափազանցութիւնները, անհարթութիւնները յարդարելու, չափաւորելու մտքով։ Յեղափոխութիւնն այնպիսի զարկ էր տուել, այնպիսի ջախջախիչ

Վերստի կործանել էր հինը, որ այլ ևս խօսք չէր կարող լինել հնի նոյն ձևով վերականգնման մասին. նոյն իսկ ռեստավրատիոնի և ռէակսիոնի պարագլուխները, որոնք բոլորեքեան ևս մեծացել, սնուել էին յեղափոխութեան ուսմունքով, տոգորուած էին յեղափոխական գաղափարներով, չէին կամենում, չէին կարող այլ ևս հին կեանքով ապրել, հին եղանակով կառավարուել, հին ռեժիմով ղեկավարուել: Թագաւորական իշխանութիւնը վերահաստատուեց, բայց այդ արդէն Լիւդուիկոսների այն թագաւորութիւնը չէր, որ կարողանար ամենքին իրան գերի դարձնել, ամենքին ճնշել և մինչև անգամ հպատակների հոգու, սրտի և մտածութիւնների վերայ թագաւորել. եկեղեցու սրբութիւնը նորից իւր արժանաւոր տեղը բռնեց, բայց այդ արդէն նախկին պապական հոգի, միտք և ամեն լուսաւոր գաղափար կաշկանդող կաթոլիկ եկեղեցին չէր, մի խօսքով յեղափոխութեան առաջ բերած գլխաւոր, էական հիմունքը. սկզբունքը հաստատ մնացին և միայն փոխուեցին մանրամասնութիւնները, ոչ էականները, արտաքին ձևերը:

Պատահականութիւնը, բաղդի բերմունքը, թէ ժամանակակից հանգամանքների գաղափարների, ձգտումների համագումարը այդ ժամանակները յառաջ են բերում մի շարք ընդունակ, քանքարաւոր հեղինակներ, որոնք իւրեանց մտքի կորովով, գրչի ոյժով ընդհանրացնում, մարմին և արիւն են դարձնում ժողովրդի մէջ չափաւորուած ձևով յեղափոխութեան գլխաւոր սկզբունքները: Ինչ ասել կուզի, որ շոցա ազդեցութիւնը գլխաւորապէս զգալի է լինում գրականութեան զարգացման վերայ, որ սկսում է արագ ու հսկայական քայլերով առաջ գնալ և համաշխարհական հռչակ ստանալ: Քայլաւորում են կեղծ-կլասիքական ուղղութեան վերջին բեկորները և ռոմանտիզմը հետզհետէ այնքան առաջ է գնում ու զարգանում, որ երեսնական թուականներին արդէն իշխող ուղղութիւն է դառնում Ֆրանսիայում գրականութեան մէջ: Մտքի ու գաղափարի այդ քանքարաւոր պարագլուխների շարքը բաղկանում է Վիկտոր Հիլգոյից, կոմս Ալֆրեդ-դէ-Վինյեից, Ալֆրեդ-դէ-

Միւսէից, Թէոփիլոս Գոտիէից և միւսներէց: Այդ նշանաւոր մարդկանց շարքից էր և Ալֆոնս Լամարտինը:

Ի՞նչ էր ռոմանտիզմը և ի՞նչով էր տարբերուում նա կեղծ դասական ուղղութիւնից: Ռոմանտիզմը գրական ուղղութեան այն տեսակն է, որի մէջ գերիշխող դեր է կատարում քնարերգութիւնը, որ իւր հերթով ոչ ալլ ինչ է, եթէ ոչ անհատականութեան արտայայտութիւնը: Անհատականութիւնն էլ արտայայտուում է ոչ թէ այն գաղափարներում, որոնք գոյանում են մեր գիտակցութեան մէջ, ալլ որ ստեղծագործուում, առաջ է գալիս մեր զգացմունքի, մեր հոգու ու սրտի ելևէջների մէջ: Այդպիսի, այսինքն մեր հոգու ու սրտի մէջ երևան եկած անհատականութիւնն արտայայտուում է կամ մեր զգայարանների մէջ, կամ սիրոյ, յոյսի, ատելութեան, թախիծի, յուսահատութեան և մեյամաղձութեան ձևով: Մեր զգայարաններից մի քանիսն այնպիսի նիւթ են տալիս մեզ, որ նորանից մեր գիտակցութեան մէջ մտապատկեր է գոյանում արտաքին աշխարհի կամ տիեզերքի մասին, միւսները այդ նիւթը չեն մատակարարում մեզ: Ռոմանտիք հեղինակներն իւրեանց երկերում նկարագրում են կամ պատկերացնում են գլխաւորապէս միայն մարդուս ներքին զգացմունքները և բնութիւնից ստացած տպաւորութիւնները, միւս բոլորը, ինչպէս, օրինակի համար, հոտոտելիքի, ճաշակելիքի և առհասարակ մարդուս մկանունքին վերաբերեալ զգայարանների պատկերացումը, նոքա թողնում են յաջորդ գրական ուղղութեան ներկայացուցիչներին—նատուրալիստներին, որոնք սկսում են իշխող դեր խաղալ Ֆրանսիայում միայն վաթսնական թուականներից: Ռոմանտիքների քնարերգութիւնը սանտիմենտալ բնաւորութիւն ունի և հարուստ կամ առատ է նկարչականութեամբ:

Ռոմանտիզմը տարբերուում է դասականից գլխաւորապէս նորանով, որ չի ընդունում այն կանոնները, որոնք մի տեսակ սրբագործուած օրէնքների դեր էին կատարում դասականութեան մէջ: Դասականը պահանջում էր, նախ, որ գրական երկերի զանազան տեսակները, որոնք միմեանց հետ ոչ մի կապ, ոչ մի ընդհանուր ա-

դերս չունէին, ճշդիւ սահմանուեն. երկրորդ, նա պահանջում էր, որ գրական երկերի ամեն մի տեսակի օրէնքները, որոնք ձևի կամ տիպի միատեսակութիւնը գերադասում էին բնաւորութիւնների բազմատեսակութիւնից, հաստատ կերպով որոշուած լինեն և, վերջապէս, երրորդ, նա պահանջում էր ճաշակի պայմանականութիւն, որ սահմանափակում էր հեղինակի իւր գրուածքի համար թէ ազատօրէն նիւթ ընտրելու և թէ իւր այդ ընտրած նիւթն յարտայայտելու համար զանազան միջոցներ ու եղանակներ որոնելու և գտնելու կամքն ու ձգտումը:

Ռոմանտիզմն այդ բոլորը ոչնչացնում է: Ծիշդ է, նա դասականի այդ կանոններն ոչնչացնելով, մի տեսակ խառնիխուռն, քառտիքական դրութիւն է մտցնում գրականութեան մէջ, բայց այդ լինում է միայն սկզբում. յետոյ հետզհետէ ամեն բան որոշուում, սխտեմի է բերուում, նոր, որոշ կարգ ու կանոնի և օրէնքների տակ է դրւում: Նա ստեղծում է քնարերգական բանաստեղծութիւնը, նկարչականութիւն է մտցնում գրական զանազան տեսակ երկերի մէջ և, որ գլխաւորն է, նա ոչնչացնում է դասական գրականութեան մէջ այնքան մեծ նշանակութիւն ունեցող ձևի ու ոճի յետեւից ընկնելը, որ մի տեսակ բովբի միջից անցնելով ամեն մի ոգևորութիւն, զրկւում էր նորան ինքնուրոյնութիւնից կամ, լաւ է ասել, ինքնատիպ առանձնայատկութիւնից. նա ոչնչացնում է արուեստականութիւնը, մեռած ձեւերը, քարացած կանոնները, գրելու ու մտածելու սառած, կեանք ու կենդանութիւն կորցրած եղանակները, ճաշակի պայմանականութիւնը, միով բռնիւ նա գրականութիւնը հանում է չոր վերացականութիւնից, տալիս է նորան հոգի, կեանք և մեծ ծաւալով բանաստեղծական աւիւն. նա ներմուծում է գրականութեան մէջ գեղարուեստականութիւնը և, ընդհակառակը, դուրս է ձգում նորա միջից մեքենականութիւնը, շինծուութիւնը¹²⁾:

¹²⁾ Ռոմանտիզմի և Լամարտինի մասին տես «Исторія французской литературы XIX вѣка, Г. Лансона, проф. Есcole Normale въ Парижѣ. Переводъ съ французскаго подъ редакціей П. О. Марозова» էջ. 93—98 և 77—84.

Դասականութեան և ռոմանտիզմի մաքառման գործում մեծ դեր է խաղում նամանաւանդ լեզուն, որ իբրեւ մտքի արտայայտութեան գործիք մեծ խորհուրդունէր ռոմանտիզմի ներկայացուցիչների համար: Խորտակելով դասականութեան մէջ ընդունուած բոլոր գըլխաւոր կանոնները և նոցա տեղը նորը դնելով, դորահետ միասին պէտք էր մշակել և նոր լեզու, որ հնարաւոր լինէր արտայայտել և նոր ստեղծած ձևերը: Այդ պատճառով էլ ահա վերոյիշեալ հեղինակները, որոնք, ինչպէս ասացինք, նոր ուղղութեան պարագլուխն էին, իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում են լեզուի վերայ և աշխատում են հանել նորան այն անձուկ պայմանական շրջանից, որի մէջ զետեղել, փակել էին նորան դասականները: Ընդհանուր ոյժի, եռանդուն աշխատանքի և աչքի ընկնող տաղանդի և ընդունակութեան առաջ կամաց-կամաց տեղի է տալիս դասականութեան և այդ վերջին ամենակարեւոր պատուարը: Լեզուն վերակազմւում ու վերանորոգւում է: Հետզհետէ և աստիճանաբար անհետանում են գրական ասպարիզից դասական երկերի մէջ ընդունուած խօսքերի ստոր և բարձր, ազնիւ ու անազնիւ բաժանումը: Ընդունւում է, որ լեզուի մէջ բոլոր խօսքերն էլ հաւասար են, բոլորն էլ ազնիւ ու բարձր են և հեղինակն անխտիր բոլորն էլ իւր ցանկութեամբ կարող է գործ ածել իւր գրուածքի մէջ: Դորա հետ միասին անհետանում են այլաբանութիւնների և պատկերական ոճերի սովորական դարձած պուտ գործածութիւնը, որոնք մթնեցնում, աղաւաղում էին գրուածքի միտքը: Աշխատանք է գործ դրւում, որ երկի մէջ խօսքերը, ոճերը և դարձուածները համապատասխանեն ճիշդ այն առարկաներին, որոնց մասին խօսում է հեղինակը, արտայայտեն ճիշդ այն մտապատկերները, այն գաղափարները, որ հեղինակն ուզում է արտայայտել: Բացի այս բոլորից, ջանք է լինում հարստացնելու լեզուի բառարանը, որ դասականները վերին աստիճանի աղքատացրել էին, հանելով գործածութիւնից ստոր և անազնիւ համարուած ոճերը, խօսքերը և դարձուածները: Ռոմանտիքներն ամենայն սուտութեամբ ընդունում են լեզուի մէջ բազմաթիւ

Ժողովրդական բառեր, ամենեւին հոգ չտանելով, թէ այս մէկը վայելուչ է, այն մէկն ոչ, այս պատշաճ է, այն անպատշաճ, այս մէկն ազնիւ է, այն մէկը գոհ-հիկ, ինչպէս անում էին դասականները, միայն որ այդ բառերը ճշդիւ արտայայտէին այն, ինչ որ նոքա ցանկանում էին ասել: Լեզուի վերանորոգուելու, հարստանալու և գեղեցկանալու հետ միասին վերանորոգում, գեղեցկանում է և ոտանաւորը: Ոտանաւորի բազմաթիւ չափերի հետ միասին, որ ռոմանտիքները վերանորոգում են կամ նոր ի նորոյ կազմակերպում ու գործածութեան մէջ են մտցնում, նոքա նամանաւանդ ընդունում են ու սկսում գործածել «աղէքստնդրեան» կոչուած ութ-ոտնեան ոտանաւորի չափը:

Թէ լեզուի և թէ ոտանաւորի վերակազմութեան ու վերանորոգութեան գործում սակայն ռոմանտիզմի ներկայացուցիչ ու պարագլուխ հեղինակները համահա-ւասար կերպով մեծ դեր չեն կատարում: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ այդ ասպարիզում առաջնակարգ դեր են խաղում Վիկտոր Հիւգօն և Գոտիէն, իսկ Լա-մարտինը և միւսները միայն հետեւում են նոցա, երկ-բորդական դեր են կատարում: Լամարտինը արդէն շատ անհոգ էր, շատ անտարբեր էր դէպի իւր գրուածների լեզուն, շատ քիչ ուշադրութիւն էր դարձնում իւր լե-զուի մաքրութեան, գեղեցկութեան, իւր ոճի ու դար-ձուածների կանոնաւորութեան վերայ, շատ սակաւ ժա-մանակ էր նուիրում իւր գրուածները կոկելու, ուղղե-լու կարևոր գործին, որ այդ ասպարիզում կարողանար առաջնակարգ դեր կատարել:

Ի՞նչ առանձնատկութեան տէր էր Լամարտինն իբրեւ բանաստեղծ, իբրեւ հեղինակ և ինչով էր առհա-ստրակ նա տարբերւում իւր ժամանակակիցներից:

Լամարտինը նախ և առաջ իւր սրտի, իւր հոգեւոր-մէջ թազցնում էր միանշափ մեծաքանակ վիշտ և թախիժ, բայց նորա այդ թախիժը Շատոբրիանի և միւսների թախիժի նման կծու և դառը չէր. նորա այդ վիշտն ու թախիժն անցնելով նորա մեղմ, նուրբ կանացի հոգու ելեւէջներից, փափկանում ու ստանում էր այն գե-ղեցկութիւնը, գրաւչականութիւնը, որ բռնում է նո-

բա երկերն ընթերցողների սրտի ու հոգու ամենանուրբ թելերից: Հոգու այդ յատկութիւնը նա ժառանգել էր իւր մօրից և զարգացրել իւր մանկական և պատանեկական կեանքի սարք ու կարգի մէջ, իրան շրջապատող ընտանեկան հանգամանքների մէջ իւր քոյրերի ազդեցութեան ներքոյ, քոյրերի, որոնք, ինչպէս ասացինք, նորա միակ խաղընկերն են եղել: Լամարտինն իւր գրական գործունէութեան ասպարիզում շատ բեղմնաւոր է եղել. նա, բացի բանաստեղծութիւններից, գրել է և ուրիշ ամեն տեսակ գրուածներ՝ պատմութիւններ, կենսագրութիւններ, ճանապարհորդութիւններ և այլն, բայց նա տիրապէս բանաստեղծ է եղել և մեծ բանաստեղծ և իւր այդ բանաստեղծական յատկութիւնը պահպանել է և իւր բանաստեղծութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող գրուածներում: Նորա պատմական գրուածքներն այդպիսի գրուածքներին յատուկ դատողութիւնների և պատմափաստերի լուսաբանութեան լրջութիւնը չունին. նորա ճանապարհորդական տպաւորութիւնները, նկարագրութիւնները զուրկ են պատմական, աշխարհագրական և տեղագրական ճշգրտութիւնից, և այլն և այլն:

Լամարտինի մեծութիւնն իբրև բանաստեղծի պէտք է որոնել այն անարուեստականութեան, այն բնականութեան մէջ, որ միայն նորան յատուկ է. նա չի երգել իւր զուարճութեան, իւր քէֆի համար, բանաստեղծութիւնը նորա գործը, նորա profession de foi-ն չի եղել. նա երգել է, որովհետև այդ նորա հոգու պահանջն է եղել, նորա սրտի հառաչանքն է եղել: Նորա բանաստեղծութիւնը, ճիշդ է, մի փոքր մշուշապաս է, մի տեսակ անյայտ, անորոշ բնաւորութիւն ունի, բայց այդ մշուշը, այդ մէգն ու մառախուղը, որոնք ստուերապատում են նորա ներկայացրած բնութեան տեսարանների, կուսական գեղեցկութեան, հոգու պէս-պէս արտայայտութիւնների պատկերները, այնքան թափանցիկ, այնքան շղարշանման են, որ բոլորովին չեն մթնեցնում նոցա, այլ, ընդհակառակը, պատկերները շատ գրաւիչ կերպով արտացոլում են նոցա, այսինքն այդ մշուշի ու մէգի միջից և դորանով, իւրեանց այդ աղօտութեամբ աւելի ևս հրապուրում, յափշտակում են մեր սիրտն

ու հոգին: Այդ անորոշութիւնը, այդ մթութիւնը, որ մենք տեսնում ենք նորա բանաստեղծութեան մէջ, առաջ է գալիս հէնց այն հանգամանքից, որ նա արտայայտում է մի մեծաքանակ, մի զօրեղ զգացմունք, առանց դատողութեան և առանց փաստերի: Նա մտաճող, նա պատմաբան, նա հետազօտող չէ. նա զուտ, մաքուր բանաստեղծութեան ներկայացուցիչ է միայն:

Լամարտինի բանաստեղծութեան այդ հիմնական մոտիւր, նորա հոգու տրամադրութեան այդ էական հանգամանքը գլխաւորապէս երևան է գալիս նորա երկու գրուածքում *Premières meditations* և *Les harmonies*, որոնք, նախ, նորա բանաստեղծական գրուածքների մէջ առաջնակարգ տեղ են բռնում, երկրորդ, շատ կարեւոր են մեզ Հայերիս համար, որովհետեւ Խորէն Գալֆայեանն ամենից աւելի բանաստեղծի այդ երկերն է սիրել, այդ երկերն է թարգմանել, այդ երկերի ազդեցութեան ներքոյ է հեղինակել իւր ինքնուրոյն բանաստեղծութիւններից շատերը:

Premières meditations-ը, որ իւր ամբողջութեամբ լոյս է տեսել տպագրութեամբ 1820 թուին, սկզբից եղել է միայն մի փոքրիկ հատորիկ, բաղկացած 26 կտոր բանաստեղծութիւններից. յետոյ արդէն նա հաստացել ու ստուարացել է, երբ 1823 թուին հրատարակուել է նորա շարունակութիւնը կամ լրացուցիչ մասը «*Nouvelles Meditations*» խորագրով: Սակայն սկզբից հրատարակուածներն եղել և միշտ մնացել են ամենաընտիրները, իսկ յետոյ հրատարակուածները թէև ունեցել են իւրեանց մէջ մի քանի ընտիր կտորներ, բայց երբէք չեն կարողացել համեմատուել առաջինների հետ, հասնել առաջիններին: *Meditations* ը զգացմունքի մի ամբողջ հեղեղ է, քնարերգութեան բանաստեղծութեան մի ամբողջ ծովակ, վսեմ, գեղեցիկ, թախծալից: Այդ բանաստեղծութիւնների մէջ չի կարելի գտնել մէկը, որի մէջ հէնց մի որոշ դաշտանկար պատկերացրած լինի կամ մի ճիշդ, ստոյգ փաստ հաղորդուած լինի, այնքան դոքա անորոշ, մշուշապատ և անյայտ են: Առնենք, օրինակի համար, «*Le lac*» խորհրդածութիւնը, որ ամենաընտիրներից մէկն է համարւում: Ի՞նչ է պատկերացրած նորա մէջ—մի

նաւակ և երկու մարդ, բայց թէ ո՞րք են դոքա, ո՞ւր են գնում,— ոչինչ յայտնի չէ: Մենք դորա մէջ, բացի բանաստեղծի անհուն զգացմունքից, ոչինչ չենք տեսնում, ոչինչ չենք իմանում: Այսպէս են նորա բոլոր խորհրդածութիւնները. նոքա իսկապէս բովանդակութիւն չունին, ամեն բան նորա մէջ շղարշանման մէզով է պատած, ամեն բան նոցա մէջ, ինչոր միայն վերաբերում է իրականութեան, գոյութեան արտաքին ձևերին և հանգամանքներին, աներևութանում է և մնում է միայն իւր, բանաստեղծի հոգու հառաչանքը: Եւ զարմանալին այն է, որ Լամարտինը կարողանում է միմիայն և միմիայն խօսքերով հաստատել իւր և իւր անձանօթ ընթերցողի մէջ այն մտերմական կապը, այն միմեանց լռութեամբ հասկանալու երևութիւն, որ լինում է միայն երկու միմեանց շատ մօտ, շատ ծանօթ անձանց մէջ:

Les harmonies կոչուած երգերը, որոնք առաջին անգամ լոյս են տեսել 1830 թուին, զուտ կրօնական բանաստեղծութիւններ են, որովհետև նոցա մէջ ամեն մի տեղ կրկնւում է Աստուծոյ անունը, ամեն տեղ կրօնական խորհրդածութիւններ են լինում: Սակայն այդ կրօնական խորհրդածութիւնները, ինչպէս երևում է, ամեն տեղ հաւասարապէս չեն ոգևորել բանաստեղծին: Երբեմն այդ խորհրդածութիւնները քաղել են նորա գրչից ամենաընտիր ոտանաւորները, երբեմն էլ նոքա ձգել են նորան ձանձրալի միակերպութեան մէջ և, փոխանակ զգացմունքի տաքութեան և մտքի հակիրճ, կենդանի արտայայտութեան, առաջ են բերել երկարաբանութիւն ու խօսքերի կուտակումն, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ բոլոր դաշնականները միասին առած կազմում են մի ամբողջութիւն կամ հաւաքածու, որի մէջ միջակ, չյաջողուած և շատ յաջողուած բանաստեղծութիւնները խառնուած են միմեանց հետ, յաջորդում են միմեանց: Թէև ինքը Լամարտինը 50 դաշնակներից ընտիր է համարել միայն 15 ը, բայց այդ, ի հարկէ համեստութիւն է. նոցա մէջ ընտիրները, անկասկած, աւելի բազմաթիւ են, քան թէ ոչ ընտիրները և, որ գըլխաւորն է, այդ ընտիրների մէջ կան այնպիսիները, ո-

րոնք իւրեանց մէջ պարունակում են նոր, արտաքոյ կարգի գեղեցկութիւններ, որ և առիթ է տուել շատերին նորա յարգողներէց դաշնակները գերադասել նորա միւս բանաստեղծութիւններէց: Նոցա, այդ ընտիր դաշնակների ոճը պարզ է և գեղեցիկ, իսկ նոցա ոճի այդ գեղեցկութեան ու պարզութեան համապատասխանում է նոցա մէջ և ամենայն պարզութեամբ, բնականութեամբ և անարուեստականութեամբ արտայայտուած զգացմունքը:

Թէև Լամարտինն իբրև գրող այնքան հպարտ բնաւորութիւն է ունեցել, որ չի սիրում եղել մի ուրիշին հետեւել, մէկին աշակերտ գրուել, թէև նա ինքն իրեն ռոմանտիք չի համարել և հեռու է պահում եղել իրան դասականների և ռոմանտիքների պաշարներից, թէև, վերջապէս, նորա հայեացքները քաղաքականապէս և կրօնապէս աւելի պահպանողական են եղել, քան թէ իւր ժամանակակից հեղինակների, այնուամենայնիւ նա չի կարողացել իրան ազատ պահել, չենթարկուել ժամանակի հոգուն, իրան շրջապատող գրական գործիչների ազդեցութեան. նա կարգալով Հիւգօյի երկերը, ազդուելով ռոմանտիքներից, իւր ներքին աշխարհով, իւր հոգու էութեամբ էլ պատկանելով ռոմանտիքների շարքին, անգիտակցաբար ռոմանտիք ուղղութեամբ գրուածներ է արտադրել, որով և ակամայ մասնակցել է դասականութեան և ռոմանտիզմի մրցողութեան և օգնել է վերջինին յաղթութիւնը տանելու: Դաշնակները հէնց նորա գրուածների այն տեսակին են պատկանում, որի մէջ պարզ երևում է ռոմանտիզմը Հիւգօյի կոլորիտով: Պարգանք, օրինակի համար, դաշնակներից «Եհովան», «Կալինին» և «Մարդկութիւնը» —, և մեզ բոլորովին ակնյայտ կլինի այդ ռոմանտիզմը, այդ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հիւգօյականութիւնը:

Կրօնական տարրի առատութիւնն այդ գրուածքում պէտք է մեկնել, նախ, Լամարտինի ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակութեամբ, որ զուտ կրօնական բնավորութիւն է ունեցել, կրօնական, որ ժամանակի ընթացքում թէև շատ փորձանքների է հանդիպել, բայց իսպառ երբէք չի անհետացել նորա սրտից, երկ-

րորդ, նորա ցանկութեամբ տալու նոցա ձեռքը, որոնց սրտից յեղափոխութիւնն իսպառ չէր ջնջել ճշմարիտ Աստուծոյ երկրպագութիւնը, սուարկայի վսեմութեան համապատասխան մի կրօնական բանաստեղծութեան գիրք: Բացի այդ երկու գրուածքից, մեզ համար նշանակութիւն ունի Լամարտինի և մի արձակ գրուածքը — «Արևելքի ճանապարհորդութիւնը», որովհետև նա իւր գէպի արևելք կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ պատահել է, յարաբերութիւն է ունեցել և Հայերի հետ, որոնք ամեն տեղ յիշով ընդունել ու պատուել են նորան: Նա այդ ճանապարհորդութիւնն արել է 1832 թուին. նա նաև է մտել Մարսելի նաւահանգստում և անցել է Մալտայից, այցելել է Աթէնքը, Բէյրութը, Լիբանանը, Գալիլիան, Երուսաղէմը, Դամասկոսը, Սեոեալ-ժովը, տնօրինական տեղերը, Բալբէկի աւերակները և Պոլսի ու Դանուբի վերայով 1833 թուին վերադարձել է Մական:

«Արևելեան ճանապարհորդութիւնը» թէև իւր հաղորդած տեղեկութիւնների ճշտութեան տեսակէտից նշանակութիւն չունի, թէև նա լցուած է ճանապարհորդութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող աւելորդաբանութեամբ և թէև նա իւր ժամանակակիցներին ծանօթացնում է աւելի իւր, Լամարտինի, քան թէ արևելքի հետ, այնուամենայնիւ շատ հետաքրքրական է: Նորա մէջ Լամարտինը մեծ ոգևորութեամբ, իրան յատուկ բանաստեղծական աւիւնով, կենդանի, աշխոյժ, սահուն ոճով պատմում է իր անձնական տպաւորութիւնները, մտածմունքները, իւր հայեացքները, ամեն բանի վերայ նայելով իւր անձնական տեսակէտից, բոլոր իւր տեսածներն ու լսածները յարմարեցնելով իւր տրամադրութեան, իւր հասկացողութեան և ամեն բան իւր մէջ մշակելով, բիւրեղացնելով և այնպէս արդէն ներկայացնելով իւր ընթերցողներին: Դա իսկապէս ճանապարհորդութիւն էլ չէ, այլ իւր, Լամարտինի անձնական դատողութիւնները, փիլիսոփայութիւններն իւր գէպի արևելք կատարած ճանապարհորդութեան առթիւ: Որ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Լամարտինը պատահել է Հայերի, լաւ ընդունելութիւն է գը-

տել նոցանից և լաւ տպաւորութիւն է ստացել, լաւ գաղափար է կազմել ընդհանրապէս նոցա մասին—, այդ երևում է նորա այն երկու նամակից, որ Խորէն Գալֆայեանը գետեղել է իւր դաշնակաների թարգմանութեան սկզբում: «Pendant mes voyages en Orient, aussitôt que j'ai été reçu par les Arméniens comme un hôte et comme un frère»: Նորա այդ լաւ տպաւորութիւնը, այդ լաւ գաղափարը Հայերի վերաբերմամբ աւելի ևս զօրացել է Պարիզում, երբ նա ծանօթացել է Մուրատեան և Հայկազեան դպրոցների ղեկավարների՝ Ս. Թէոդորեանի, Գ. Այվազեանի և Ամբրոսիոս ու Խորէն Գալֆայեանների հետ և սկսել է յաճախել այդ երկու հայկական դպրոցները, ներկայ գտնուելով դպրոցական հանդէսներին, անձամբ որոշուած պարգևները բաժանելով առաջագէտ աշակերտներին, անձամբ խրախուսելով և մինչև իսկ ճառեր արտասանելով և գովաբանելով Հայերի յառաջադիմութեան ձգտումները: Հէնց այդ ծանօթութեան, այդ յարաբերութեան վերայ է ակնարկում նա, երբ իւր առաջին նամակում ասում է իւր բարեկամ Խորէն Գալֆայեանին. «Mes relations fréquentes avec l'Orient m'ont inspiré un grand respect pour la nation Arménienne et surtout pour la religion la probité et la poésie de ces populations plus rapprochées que nous du berceau et des lumières du monde primitif». ¹³⁾

¹³⁾ Լամարտինի մասին առանձին տես «Иллюстрированная история новейшей французской литературы А. Птиде-Жюльвиля. Переводъ съ французскаго подъ редакціей Ю. В. Веселовскаго». Էջ. 200—267, գլուխ V.

ԱՐԽԻՊ ՊԱՊԸ ԵՒ ԼԵՆԿԱՆ՝¹⁾

—Ի՞նչ ես լալիս—հարցրեց Լենկան ոտքի ելնելով այն միջոցին, երբ աղջիկը հասել էր նրա մօտ։

Նա սարսուաց և կանգ առաւ, մէկ անգամից դադարելով լաց լինելուց, բայց այնպէս շարունակ լուռ հեկեկալով։ Մի քանի վայրկեան այդպէս նայելուց յետոյ նրա շրթունքները դողդողացին, դէմքը ծիծաղելի կերպով կնճռոտուեց, կուրծքը երեւաց և նորից բարձր ձայնով հեկեկալով առաջ գնաց։

Լենկան զգում էր, որ իւր ներսում մի բան սեղմւում է և յանկարծ հետեւեց աղջկան։

—Լաց մի լինիր։ Արդէն մեծ աղջիկ ես... ամօթ է, գուցէ... դեռ ես նրան չհասած ասաց Լենկան և երբ հասաւ, նայեց նրա երեսին և նորից հարցրեց ուսերը թափ տալով։
—Հը, ինչո՞ւ էիր հեծկլտում։

—Հա-ա... երկարացրեց աղջիկը։ Նթէ քեզ... և յանկարծ փռուեց փռու մէջ գետնի վրայ երեսը ձեռքով ծածկելով և յուսահատ լաց էր լինում։

—Իէ,—արհամարհանքով սկսեց Լենկան.—Անիկ... կատարեալ՝ կնիկ։ Թիւ, դու...

Բայց այդ չօգնեց ոչ աղջկան և ոչ նրան։

Տեսնելով թէ ինչպէս աղջկայ բարակ, վարդագոյն մատների միջով արտասուքները մէկը միւսի ետեւից գլորւում էին, Լենկային վիշտը պաշարեց և նա կամեցաւ լաց լինել։ Նա թեքուեցաւ դէպի աղջիկը և զգուշօրէն ձեռքը բարձրացնելով թեթեակի դիպաւ նրա մազերին, բայց իւր համարձակութիւնից վախեցած իսկոյն յետ քաշեց ձեռքը։ Իսկ աղջիկը շարունակ լալիս էր ու չէր խօսում։

—Լսիր,—կարճ լուռութիւնից յետոյ սկսեց Լենկան, նրան օգնելու զօրեղ պահանջ զգալով։—Լսիր... այդ ի՞նչ ես անում։ Թափել եմ, ինչ է... Կանցնի էլի։ Թէ ուրիշ բան է պատահել։

¹⁾ «Լումայ» 1903 № 2.

Ասա, աղջի, համ... ասա տեսներք.— և կը թեթևանայ ցաւդ։ Գուցէ մի բան ես կորցրել։ Միասին կը որոնէինք։

Աղջիկը ձեռքը երեսից յետ քաշելով տխուր ճօճեց և վերջապէս հեկեկալով ծանր ծանր պատասխանեց ուսերը վեր քաշելով։

— Աղլուխս... կորցրել եմ... Ախպէրս էր բազարից բերել... կապոյտ, ծաղկաւոր, ես գլխիս էի գցել... և կորցրի.— Եւ նորից լաց եղաւ աւելի ուժգին և աւելի բարձրաձայն հեկեկալով և հեծեծող ձայնով աղաղակելով— *օ-օ-օ*։

Լենկան անգոր զգաց իրեն նրան օգնելու և երկչոտութեամբ հեռու քաշուելով նրանից, մտախոհ և թախիծով նայում էր մթնած երկնքին։ Այստեղ նա մի ծանրութիւն զգաց և շատ ցաւեց աղջկայ համար։

— Լաց մի լինիր... Գուցէ մի կերպ գտնուելու է... չչնջաց նա կամացուկ, բայց նկատելով որ աղջիկը չի լսում նրա մխիթարանքը, աւելի ևս յետ քաշուեց և մտածում էր, որ աղջիկը անշուշտ տանը հօրից այդ կորուստի փոխարէնը մի լաւ կուտի... Եւ նոյն րոպէին նրան թուաց, որ հայրը, մի մեծ սև կազակ, ծեծում է նրան, իսկ նա արտասուքը կուլ տալով և երկիւղեց ու ցաւից դողդողալով թաւալւում է հօր ոտների տակ։

Նա վեր կացաւ, և առաջ անցաւ, իրեն ճնշուած և վերաւորուած զգալով այդ աղջկան որ և է կերպով օգնելու անկարողութիւնից, բայց մի հինգ քայլ անելով կրկին շտապով յետ դարձաւ, կանգնեց նրա առաջ ցանկապատին բոլորովին կից և աշխատեց մի փաղաքշիչ ու լաւ բան յիշել։ Ոչ մի փաղաքշիչ խօսք սակայն նրա միտքը չէր գալիս։

— Աղջի, գոնէ ճանապարհից դուրս գայիր։ Բաւական չէ, ինչքան լաց եղար։ Գնա տուն և ամեն բան պարզ ասա՝ այնպէս ինչպէս եղել է։ Կորցրել եմ... Ել ինչ շատ...

Նա սկսեց խօսել ցածր, ցաւակից ձայնով և վերջացնելով վրդովուած բացականչութեամբ, ուրախացաւ, երբ տեսաւ որ աղջիկը վեր է կենում գետնից։

— Ա՛յ այդպէս... Ժպտալով և ոգևորուած շարունակեց նա։— Արի, հա՛։ Ուզում ես հեադ գամ և բոլորը պատմեմ։ Քո կողմը կը պահեմ, մի վախենար։

Եւ չորս կողմը աչք ածելով Լենկան հպարտօրէն ուսերը թօթուեց։

— Հարկաւոր չէ... չնշաց ծանր-ծանր շորերի փոշին թափ տալով և շարունակ լուռ հեծեծալով:

— Թէ չէ՛ դամ—մեծ պատրաստակամութեամբ բարձրա-
ձայն յայտարարեց Լենկան և գլխարկը ծոնց դէպի մի ական-
ջի կողմը:

Այժմ նա դռն տուած կանգնեց աղջկայ դիմաց. դրանից
նրա ցնցոտիների ծնկները մի տեսակ արիութեամբ վեր ցցուե-
ցան: Նա մահակով ծանր-ծանր բաղխում էր գետնին, յամա-
ռօրէն սկեռած աչքերով այնտեղ նայելով. այդ աչքերը թախ-
ծալից փայլում էին հպարտ ու համարձակ զգացմունքով:

Աղջիկը ծուռ նայում էր նրան արտասուքը դէմքի վրայ
տրորելով, ապա կրկին հառաչելով ասաց.

— Հարկաւոր չէ, մի գալ: Մարէն մուրացիկներին չէ սի-
րում:

Եւ հեռացաւ մուրացիկից, երկու անգամ յետ-յետ նայելով:
Թախծը պաշարեց Լենկային: Աննկատելի կերպով և դան-
դաղ շարժումներով նա փոխեց իւր վճռական դուրս կոչող
գիրքը, նորից կծկուեցաւ, խաղաղուեց և պարկը չալակն առ-
նելով, որը մինչև այդ ժամանակը ձեռքին էր, կանչեց աղջկայ
ետևից, երբ սա աներևոյթանալու վրայ էր փողոցի անկիւնում:

— Մնաս բարև:

Աղջիկը քայլուածքը շարունակելով յետ նայեց դէպի նա
և անյայտացաւ:

Մութն ու դալուկը աւելի և աւելի պաշարում էին չըր-
ջակայքը: Երեկոն մօտենում էր և օդում կանգնած առանձնա-
կի, ծանր հոտը փոթորիկ էր նախագուշակում: Արեգակը ար-
դէն իջել էր և սօսիների կատարները թեթև վարդագոյն էին
ստացել: Բայց նրանց ձիւղերը ընդգրկած երեկոյեան ստուեր-
ներից այդ բարձր և անշարժ մարմինները աւելի թանձրացել ու
բարձրացել էին և Լենկային թւում էր, թէ նրանք ընկղմուած
են մտքերի մէջ և ինչ որ սոսկալի բանի են սպասում: Երկինքն
էլ մթնել էր նրանց գլխին, թաւիշ դարձել և կարծես ցած էր
իջնում երկրի վրայ: Որտեղ որ հեռուում խօսում էին և մի այլ
տեղ աւելի հեռուում մի այլ կողմում՝ երգում էին: Թւում էր,
թէ այդ հնչիւնները, որոնք հանդարտ, բայց խիտ ու ա-
նընդհատ ալիքանում էին օդում, նոլնալէս յագեցած են
ծանրահոտութեամբ:

Լենկան աւելի ևս տխրեց, մինչև իսկ ինչ որ երկիւղ պա-

տեց նրան: Նա կամեցաւ դէպի պապը գնալ, նայեց շուրջը և առաջ գնաց ճանապարհն ի վեր: Ողորմութիւն հայցել բոլորովին չէր ցանկանում նա: Գնում էր և զգում, որ կուրծքը զարկում էր այնպէս արագ և որ առանձնապէս նա ծուլանում է չըջել և մտածել... Իսկ աղջիկը նրա յիշողութիւնից դուրս չէր գալիս և նա մտածում էր՝ ինչ է անում արդեօք այս բոպէին այդ աղջիկը: Արդեօք տո՛ւն գնաց: Հարձուտ է: Սթէ հարուստ ընտանիքից լինի՝ կը ծեծեն, բոլոր հարուստները ժլատ են. իսկ եթէ աղքատ է՝ թերևս չծեծեն: Աղքատ ընտանիքներում երեխաներին աւելի շատ են սիրում, որովհետև նրանց աշխատանքին են սպառում: Մտքերը՝ մէկը միւսից աւելի ձանձրալի՝ շարժւում էին նրա գլխում և իւրաքանչիւր բոպէ վշտի յոգնեցուցիչ և ճմլիչ զգացումը, ինչպէս նրա մտքերին ուղեկցող ստուեր, աւելի ծանրանում էր և աւելի ևս ընդգրկում նրան:

Նրեկոյեան ստուերները աւելի խեղդիչ էին դառնում և խստանում: Լենկայի հանդէպ դուրս էին գալիս կապակներ և կազակուհիներ և առանց ուշադրութիւն դարձնելու անցնում էին, արդէն ընտելացած լինելով Ռուսաստանից եկած սովետներին հոսանքին: Նրա հանգած հայեացքը ծուլօրէն սահում էր նրանց կուշտ, խոշոր կերպարանքների վրայով: Նա արագ դիմում էր դէպի եկեղեցի, որի խաչը շողշողում էր նրա դիմաց ծառերի կանաչի միջից:

Վերադարձող նախրի սուր աղմուկը նրան հասաւ: Ահա և եկեղեցին՝ ցածրիկ և լայնանիստ, հինգ ներկած գլուխներով: Շուրջը սօսիներ կան բուսած, որոնց կատարները անցել են խաչի բարձրութիւնից, ցօղուած վերջալոյսի ճառագայթներով և շողշողում են կանաչի միջից ինչպէս վարդագոյն ոսկի:

Ահա և պապը, որ կռացած պարկի ծանրութեան տակ դէպի գաւիթ է դիմում. հա նայում է չորս կողմը ձեռքի ափը ճակատին դէմ արած:

Պապի ետևից ծանր, անհաստատ ընթանում է գիւղապետի գլխարկը աչքերին վեր թողած և փայտը ձեռքին:

— Հը՛, պարկդ դատարկ է. — հարցրեց պապը թոռանը մօտենալով, որ կանգ առած սպասում էր նրան պատի տակ:

— Իսկ ես, հրէս տես... — և տնքտնքալով շալակից վեր բերեց մինչև բերանը պինդ լցրած քաթանէ քսակը:

— Օխ, այստեղ լաւ են ողորմութիւն տալիս, լաւ... Հը՛, ինչ է, յօնքերդ կիտել ես:

—Գլուխս ցաւում է...—կամացուկ արաասանեց Լենկան կռանալով և պապի կողքին տեղ բռնելով, որը մէջքով յենուել էր այնտեղ դարսած աղիւսներին և ազահ ու անբաւական արտայայտութեամբ ձեռքով շփում էր հաւաքած փշրանքները:

—Հը', յոգնել ես, նեղացել: Ահա շուտով կերթանք գիշերելու: Ինչպէս էր կոչուում այն կազակը, հա:

—Սև Անդրէյ:

—Հա, Սև Անդրէյ: Հէնց այդպէս էլ կը հարցնենք՝ որտեղ է լինում Սև Անդրէյը: Ահա մէկը՝ գալիս է դէպի մեզ... Իհնց նրան հարցնենք: Այո, լաւ ժողովուրդ է, կուշտ: Բոլորն էլ ցորեն հաց են ուտում: Բարի աջողում, ախպէր:

Կազակը բոլորովին մօտեցաւ նրանց և ծանր-ծանր պատասխանեց պապի ողջոյնին.

—Բարի աջողում:

Ապա ոտները լայն բաց արած, խոշոր, ոչ-արտայայտիչ աչքերը մուրացիկներին յաւած նա սկսեց լուռ ու մունջ գլուխը քորել:

Լենկան քննող հայեացքով նայում էր նրան. պապը հարցականօրէն բաց ու խուփ էր անում ծերունական աչքերը. կազակը շարունակ լուռ էր, վերջապէս լեզուն հանեց և սկսեց նրանով բռնել բեխի ծայրը: Այդ գործողութիւնը յաշողութեամբ վերջացնելուց յետոյ բեխը քաշեց դէպի բերանը, ծամեց, նորից բերանից դուրս հանեց լեզուով և վերջապէս ընդհատեց արդէն ձանձրալի դարձած լռութիւնը, ծուլօրէն խօսելով:

—Դէ, գնանք ատեան:

—Ինչո՞ւ, վեր թռաւ պապը:

Լենկայի ներսը դող ընկաւ:

—Պէտք է... Հրամայուած է: Դէհ:

Նա մէջքը դէպի նրանց դարձրեց և էն է գնում էր, բայց յետ նայելով և տեսնելով որ երկուսն էլ տեղից չեն շարժուում, նորից և այժմ արդէն բարկացած կանչեց.

—Դեռ կանգնած էք:

Այդ ժամանակ պապը և Լենկան ոտքի ելան և հետևեցին նրան:

Լենկան երկար նայում էր պապին և տեսնելով որ նրա չրթունքն ու գլուխը ցնցւում են և երկչոտութեամբ չորս կողմը նայելով արագ պտրտում է կռնատակը, զգաց, որ պապը դարձեալ շարութիւն է արել, ինչպէս առաջ Տամանում:

Նրա սիրտը ահ ընկաւ և ուրուեց, երբ Տամանում սլատահածը յիշեց: Այնտեղ պապը մի բալից սպիտակեղէն էր թուցրել և բռնուել: Ծիծաղում էին, հայոյում, մինչև իսկ ծեծում. վերջապէս գիշերը ստանիցայից դուրս քշեցին: Գիշերը այնպէս մութն էր... Նրանք մնացին ծովախորշի ափին մի աւազուտ տեղ և ծովը ամբողջ գիշերը սոսկալի կերպով ոռնում էր: Աւազը վերահաս ալիքներից տեղահան լինելով ճարճատւում էր: Իսկ պապը ամբողջ գիշերը հեծեծում էր և չնշալով ազօթում Աստուծուն, իրեն գող անուանելով և ներումն հայցելով:

— Լենկա...

Լենկան կողի վրայ կրած հարուածից վեր թռաւ և նայեց պապին, որի դէմքը ձգուել, երկարացել էր, չորացել ու մոխրագոյն դարձել և ամբողջովին դողդողում էր:

Կազակը հինգ քայլ առաջից էր գնում, չիբուխ էր ծրխում, փայտի հարուածներով կտրատում կռատուկների գլխիկները և բոլորովին յետ չէր նայում:

— Հրէս, առ, դէն չպատիր... բանջարոտի մէջ... և նկատիր թէ որտեղ ես ձգում... որպէս զի յետոյ կարելի...— հազիւ լսելի ձայնով չնշաց պապը և գնալու միջոցին սերտօրէն թռուանը սեղմուելով, նրա ձեռքի մէջ խոթեց ինչ որ փալասի կտոր կոլուած՝ գնդակի նման:

Դողալով երկիւղից, որը միանգամայն սառցրել էր նրա ամբողջ գոյութիւնը, Լենկան մի կողմ քաշուեց և ցանկապատին մօտեցաւ, ուր խիտ բանջարոտ էր: Լարուած նայելով ոստիկան կազակի լայն թիկունքին, նա մեկնեց ձեռքը և ափի մէջ նայելով չորը բանջարոտի մէջ ձգեց. ձգեց և մնաց զարմացած:

Վայր ընկնելիս այդ չորը բացուեց և Լենկայի աչքին ընկաւ ծաղկաւոր երկնագոյն աղլուխը, որ վայկենապէս ծածկուեց փոքրիկ լացող աղջկայ պատկերով: Կենդանի կերպով նրա առաջ կանգնած՝ աղջիկը ծածկում էր և՛ կազակին, և՛ պապին և՛ ամբողջ շրջակայքը...: Նրա լացի հնչիւնները նորից լսացրին Լենկայի ականջները և նրան թուաց, որ իւր դիմաց գետին են գորուում աղջկայ արցունքների լուսաւոր կաթիլները ծածկելով նրանից ամբողջ աշխարհը և լցնելով նրա կուրծքը թախծալից ցրտութեամբ...

Այդ գրեթէ անփոխարինելի դրութեան մէջ նա միշտ պա-

պի ետեից գալով ատեան հասաւ։ Նա մի խուլ թնդիւն էր լսում, որ չէր կարողանում և չէր կամենում որոշել։ Կարծես մշուշի միջով տեսնում էր, թէ ինչպէս քսակից մեծ սեղանի վրայ են թափւում հացի կտորտանքը խուլ ու փափուկ սեղանին թրխկալով... Ապա նրանց վրայ էին հաւաքւում հետաքրքրելի գլուխներ բարձր գլխարկներով։ Թէ գլուխները և թէ գլխարկները խոփոռ, մթազնած տեսք ունին և չըջապատող մշուշի մէջ օրօրուելով ինչ որ սոռկալի բանով սպառնում էին... Յետոյ պապը խապոտ ձայնով յանկարծ մի բան փրնթփնթալով երկու զօրեղ տղամարդկանց մէկի ձեռքից միւսի ձեռքն էր նետւում ինչպէս գայլի ճուտ։

— Իզուր է, ուղղափառ քրիստոնեաներ... անմեղ եմ, Տէրը վկայ— խոր թափանցող ձայնով վնգվնգաց պապը։

Լենկան լաց լինելով յատակի վրայ փռուեցաւ։

Այդ ժամանակ նրան էլ մօտեցան։ Բարձրացնելով դրին յատակի վրայ և պտրտեցին նրա փոքրիկ իրանը ծածկող բոլոր ցնցոտիները։ Ապա յանկարծ ամեն ինչ կանգ առաւ։

Լենկայի կոկորդում հաւաքուած արտասուքները կարծես մի եռուն գնդակ էին կազմել, որ դժուարացնում էր նրա շնչառութիւնը։ Պապի անհասկանալի մորմոքը վերջացաւ և ձայների խռովայոյզ աղմուկը մէկ անգամից ընդհատուեցաւ, կարծես մէկը մի անգամից ամեն ինչ դուրս նետեց սենեակից։

— Ստու՛մ է 'Իանիլովնան, չարի ծնունդը, քրթմնջաց մէկը կարծես իւր թանձր ու յուզուած ձայնով խլացնելով Լենկայի ականջները։

— Բայց գուցէ թազցրել են մի տեղ— իբրև պատասխան աղաղակեցին աւելի բարձրաձայն։

Նւ նորից աղմկուեցան թանձր բասային ձայներ։

Լենկային թւում էր, որ այդ բոլոր ձայները խփում են նրա գլխին և նա այնպէս ցաւ զգաց, որ կորցրեց գիտակցութիւնը, կարծես անյատակ յօրանջիւնով նրա առաջ բացուած սև փոսի մէջ գլորուելով յանկարծակի։

Իսկ երբ ուշքի եկաւ, զգաց, որ գլուխը պապի ծնկանն է և տեսաւ, որ պապի դէմքը ուղղակի խոնարհուած է իւր դէմքին, պապի այդ դէմքը երբէք այնքան խղճալի և կնճռոտ չէր եղել, ինչպէս այժմ։ Նրա երկչոտութեամբ բաց ու խուփ անող աչքերից փոքրիկ, պղտոր արցունքներ էին գլորւում Լենկայի

ճակատի վրայ և խողեցնում այտերը, պարանոցի վրայ թաւալուելով:

— Սթափուեցա՛ր, բալաս: Գնանք այստեղից, գնանք. աւերածեալները բաց թողին:

Լենկան վեր կացաւ պապի ծնկներից և նստեց նրա կողքին. նա զգում էր, որ գլուխը ծանրաբեռնուած է մի դժուարին բանով և հաս այս բոպէին չէ միւս բոպէին վայր կընկնի ուսերից: Նա ձեռքերով գլուխը բռնեց և կամացուկ հեծեծաւով սկսեց ճօճել մի կողմից դէպի միւսը:

— Ցաւո՛ւմ է գլուխդ, բալաս: Տանջեցին մեզ... գազաններ: Գաշոյնը կորել է, տեսնո՞ւմ ես. աղջիկն էլ աղլուխն է կորցրել և դրա համար գլխներիս են հաւաքուել: Մենք աղքատ ենք, նշանակում է և գող ենք... Ախ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ ես սլատո՜ւմ...

Պապի ճռճաւան ձայնը կարծես ճանկուտում էր Լենկային. նա զգում էր, թէ ինչպէս իւր ներսում այնպիսի մի սուր կայծ է վառւում, որ նրան հարկադրում է հեռու կենալ պապից:

Նա տեղից չարժուեց և յօնքերը կիտած նայեց պապի գէմքին, որի կնճիռներից, թւում էր նրան, փոքրիկ, հարամ, խաբեբայ օձաճտեր են նայում դէպի Լենկան: Նա սարսափեց և շուրջը նայեց:

Նրանք երկուսով նստած էին ստանիցայից դուրս տանող ճանապարհի ծայրին կուչ եկած՝ բարդենու խիտ ստուերում: Գիշերն արդէն վրայ էր հասել. լուսինը դուրս էր եկել և իւր կաթն-արծաթեայ լուսով ողողելով լայն ու հարթ տափաստանը, մի տեսակ հուպ էր ածել նրան և աւելի դատարկ ու աւելի տխուր տեսք տուել: Հեռւում երկնքի հետ միախառնուած տափաստանից վեր էին բարձրանում շուշանանման ամպեր և հանդարտ լողում էին վարագուրելով լուսինը և երկրի վրայ թանձր ստուերներ ձգելով: Ստուերները սերտ կպչում էին երկրին, դանդաղ, մտախոհ սահում նրա վրայից և յանկարծ կորչում, կարծես արեգակի կիզիչ հարուածների տակ յառաջացած երկրի ճեղքուածների ներսը մտնելով: Ստանիցայից ձայներ էին հասնում և այստեղ ու այնտեղ կրակներ պլպլում կարծես երկնքի պայծառ, ոսկեգոյն աստղերին փոխադարձաբար աչքով անելով:

— Գնանք, սիրունս, պէտք է գնալ, ասաց պապը:

— Փոքր էլ նստենք—կամացուկ արտասանեց Լենկան:

Նրան դիւր էր գալիս տափաստանը: Յերեկը ճանապարհ կտրելով այդ տափաստաններում, նա սիրում էր առաջ նայել, այնտեղ, ուր երկնակամարը կարծես յենում էր տափաստանի լայն կրծքին: Նւ այդտեղ նրան ներկայանում էին մեծ, հրաշալի քաղաքներ, չտեսնուած բարի մարդկանցով. որոնցից հարկ չկայ հաց խնդրել առանց աղերսանքի էլ նրանք ինքնաբերաբար կը տան... Նւ երբ նրանց առաջ այդպէս լայն փռուած տափաստանը նրա դէմն էր հանում յանկարծ այդ արդէն ծանօթ ստանիցան իւր շինութիւններով ու բնակիչներով, նման այն բոլորին, որ տեսել էր չատ առաջ, վիշտն ու նեղութիւնը պաշարում էին նրան այդ ցնորքների համար:

Բայց տափաստանը միւս օրը նորից բացւում էր նրա առաջ լայն ու արձակ և նորից ստիպում նրան պատկերացնել անտեսանելի քաղաքներ, այնտեղ հեռաստանում, մի ծայրում ծածկուած քաղաքներ...

Այժմ նա մտախոհ նայում էր դէպի հեռուն, որտեղից դանդաղ՝ ամպեր էին դուրս սողում: Այդ ամպերը նրան թւում էին իբրև սնտեսանելի քաղաքի հազարաւոր երդիկներից բարձրացած ծխեր, որ այնպէս ցանկալի էր նրան տեսնել: Նրա այդ մտորմունքը ընդհատեց պապի խուլ հազը:

Լենկան երկար դիտում էր այդ միջոցին ապահաբար օդ կլանող պապի արտասուածքի դէմքը:

Լուսնի լուսով ողողուած է գլխարկի ցնցոտիներից, յօնքերից և միրուքից նրա վրայ ընկած տարօրինակ ստուերների տակ այդ դէմքը՝ ջղաձգաբար ցնցուող բերանով և լայն բացած ու ինչ որ թագուն հրճուանքով փայլատակող աչքերով և՛ սարսափելի էր և՛ ողորմելի և Լենկայի մէջ այնպիսի մի նոր զգացմունք էր յարուցանում, որ ստիպում էր նրան աւելի և աւելի հեռու շարժուել պապից...

—Դէ նստենք, նստենք—բրթմջաց նա յիմարաբար ժըպտալով և պտրոցք արաւ բազուկի տակ:

Լենկան հրեսը դարձրեց և կրկին սկսեց դէպի հեռուն նայել:

—Լենկա, Լենոչկա, հապա դէսը նայիր...—յանկարծակի գոչեց պապը ցնծագին և բոլորովին խրխուալով խեղդիչ հազից, դէպի թողը մեկնեց մի երկար, փայլուն բան:—Արծաթապատ, արծաթ է նա... յիսուն արժէ, չնչաց նա:

Նրա ձեռքերն ու շրթունքը դողդողում էին ցաւից և ազահուծիւնից ու ամբողջ դէմքը կծկւում էր:

Լենկան սոսկաց և հեռացրեց պապի ձեռքը...

—Թագցրո՛ւ շուտով... ախ պապի, թագցրու... աղաչելով չչնջաց նա չորս կողմը նայելով:

—Հա, ի՞նչ է, ծո՛ւռ. վախենո՛ւմ ես, բալաս... պատուհանից ներս նայեցի, տեսայ կախ տուած և հըմփ, վերցրի ու փեշիս տակը կոխեցի, ապա թփերի տակ թագցրի: Պալիս էինք ստանիցայից, իբրև թէ գլխարկս վայր է ընկել—կռացայ և վերցրի: Յիմար մարդիկ են... Աղլուխն էլ վերցրել եմ, հըէս...

Եւ ցնցոտիների միջից դողդողուն ձեռքով աղլուխը գուրս հանելով, պապը սրբեց նրանով երեսը Լենկայի աչքի առաջ:

Լենկայի աչքի առաջ կարծես մի վաւաղոյր պատուռեց և հետեւալ պատկերը ներկայացաւ. նա և պապը որքան կարելի է արագ գնում են ստանիցայի փողոցն ի վեր, խուսափելով հանդիպող մարդկանց հայեացքից, գնում են ահաբեկուած, և Լենկային թւում է, թէ ամեն մի սիրտը ուզող իրաւունք ունի ծեծելու նրանց երկուսին, թքելու նրանց վրայ, հայոյեւելու... Բոլոր չրջակայքը՝ ցանկապատները, տները, ծառերը պատած են ինչ որ տարօրինակ մշուշով, օրօրում են քամուց և ինչ որ սոսկալի, բարկացած ձայներ աղմկում են այնտեղ... Այդ ծանր ճանապարհը անվերջ երկար է և ստանիցայի ելքը չի երևում խարխուլ տների խտութեան միջից, տների, որոնք մերթ դէպի նրանց են չարժւում, կարծես կամենալով նրանց իրենց տակն առնել և մերթ հեռանում են մի այլ տեղ, իրենց պատուհանների մութ բծերի միջից ծիծաղելով նրանց դէմքին: Եւ յանկարծ մի պատուհանից մի սուր ձայն է լսւում. «Գողեր, գողեր, գող, փողբիկ գող...»: Լենկան ծածուկ հայեացք է նետում դէպի այն կողմը և տեսնում է պատուհանի առաջ փողբիկ աղջկան, որին փոքր ինչ առաջ տեսել էր լաց լինելիս և կամեցել էր պաշտպան կանգնել նրան: Նրա հայեացքը պատահեց աղջկայ հայեացքին. սա լեզուն հանեց և ցոյց տուեց Լենկային. կապոյտ աչքերը չարութեամբ փայլում էին և ծակծկում Լենկային ինչպէս ասեղներ:

Այդ պատկերը արթնացաւ երեխայի յիշողութեան մէջ և մի ակնթարթում անյայտացաւ, մի չար ժպիտ թողնելով մանկան դէմքին, ուղղուած դէպի պապը: Պապը անգաղար խօսում էր, խօսում, երբեմն հազալուց կանգ առնելով. չարժում

էր ձեռքերը, ուրախ ժպտում էր, չփում էր գլուխը և դէմքի խորշումների մէջ խոշոր կաթիլներով երեացած քրտինքը:

Ծանր, պատառոտուն և խորշոմած ամպը ծածկել էր լուսինը և Լենկան գրեթէ չէր տեսնում պապի դէմքը... Բայց նա պապի կողքին երեակայում էր լացող աղջկան պատկերացնելով նրա կերպուրանքը, և կարծես մտքում չափում էր երկուսին էլ: Տկար, ճռուղ, ագահ և պատառոտուն պապը, նրանից վիրաւորանք կրած, լացող, բայց առողջ, թարմ ու գեղեցիկ աղջկայ կողքին նրան անպէտք և ճիշտ այնպէս չար ու դատարկ էր երևում, ինչպէս պատմութեան Առջեւ: Ի՞նչպէս կարելի է, ինչո՞ւ պապը վիրաւորանք հասցրեց աղջկան: Չէ որ նա նրան հարազատ չէ:

— Գոնէ եթէ հարիւր ուրբի... հաւաքած լինէի... այն ժամանակ հանգիստ կը մեռնէի...

— Դէ... — յանկարծակի մի բան բռնկուեց Լենկայի մէջ. — Գոնէ լռիր: Կը մեռնէի, կը մեռնէի... բայց տես որ չես մեռնում... Գողութիւն ես անում... — վնգվնգում էր Լենկան և յանկարծ ամբողջովին դողդողալով ոտքի կանգնեց: — Գու գող քեօփակ... Ու — ու — և փոքրիկ, չոր բռունցքը սեղմելով նա սպառնաց անսպասելի կերպով լռած պապի քթի տակ և նորից ծանր ծանր ցած իջաւ, շարունակելով իրար սեղմած ստամանքի աւրանքով. — Գողացաւ երեխայից... է լաւ... ոտքիդ մէկը գերեզմանում, իսկ այնտեղ... միւս աշխարհում դրա համար քեզ թողութիւն չի լինի:

Յանկարծ ամբողջ տափաստանը օրօրուեցաւ և ընդգրկուած կապտագոյն կուրացուցիչ լոյսով, ընդլայնուեցաւ... Տիրող խաւարը շարժուեցաւ և մի ակնթարթում անյայտացաւ: Թնդաց որոտի հարուածը և գռգռալով գլորուեց տափաստանի գլխով, իրար տալով և տափաստանը և երկինքը, որի երեսով արագ թռչում էր սև ամպերի թանձր խումբը իւր մէջ խեղդելով լուսնեակին:

Մթնեց: Հեռու մի տեղում էլ լուռ, բայց հանդարտ փայլատակեց կայծակը և մի վայրկեանից յետոյ նորից թոյլ որոտաց: Յետոյ խաղաղութիւն տիրեց, որին, թւում էր, վախճան չէր լինելու:

Լենկան խաչակնքեց: Պապը նստած էր անշարժ, լուռ, կարծես մէջքով յենուելով ծառի բնին, պատուաստուել նրա վրան:

—Պապի...—չնշաց Լենկան, տանջալից երկիւղի մէջ սպասելով որոտի նոր հարուածին: Գնանք ստանիցա:

Երկինքը նորից երերուեցաւ և նորից բռնկուելով կապտագոյն բոցով, երկրին մի ուժգին, մետաղեայ հարուած հասցրեց: Կարծես երկաթեայ հազարաւոր թերթեր փուռեցան երկրի երեսին մէկը միւսին հարուածելով:

—Ի՛նչ է, բալաս... վախենում ես, հա՛... ասաց պապը խուլոտ ձայնով, տեղից չհարժուելով:

Նրա խօսքերը թախիժ, ցաւ ու ծաղր էին արտայայտում: Լենկային թուաց, թէ այդ խօսքերը օտարից է լսում:

Անձրևի խոչոր կաթիլներ սկսան տեղալ և նրանց չչուկը այնպէս խորհրդաւոր էր հնչում, կարծես նախազգուշացնում էր մի գալիք բանի համար: Հեռւում այդ չչուկը արդէն մեծացել, միապաղաղ մեծ հնչիւն էր դարձել, նման ահագին խոզանակով չոր գետինը չփելուց յառաջացած հնչիւնին, իսկ այստեղ, պապի և թուռն մօտ, իւրաքանչիւր կաթիլ գետնին ընկնելով կարճ և բեկ-բեկ էր հնչւում և հանգչում առանց արձագանքի: Որոտի հարուածներ աւելի և աւելի մօտկից էին լսւում և երկինքը աւելի յաճախ էր բոցավառւում:

—Ստանիցա չեմ գնալ. թող ինձ՝ քեօփակիս ու գողիս... այստեղ անձրևը հեղեղէ և կայծակը սպանէ...—չնչասպառ խօսեց պապը:—Չեմ գնալ... գնա մենակ... Հրէն ստանիցան... գնա... Ես չեմ ցանկանում որ այստեղ նստես... կորի՛ր... գնա՛, գնա՛... գնա՛...

Պապը այս անգամ արդէն գոռում էր խուլ ու խուլոտ ձայնով:

—Պապի... ների՛ր... մօտ գալով աղաչեց Լենկան:

—Ա... չեմ գնալ... չեմ ներիլ... Եթէր տարի ծնկներիս վրայ պահել եմ... բոլորը քեզ համար. ապրելս էլ... քեզ համար է եղել: Իբրև թէ շատ հարկաւորս է... Ախր ես մեռնում եմ... մեռնում... իսկ դու ասում ես—գող... Ո՛ւմ համար եմ գողացել... քեզ համար... ախր քեզ համար է այդ բոլորը: Հրէս, վեր առ, առ... քո կեանքի... բոլորը կեանքիդ համար եմ ժողովել թէկուզ հէնց գողացել... Աստուած տեսնում է բոլորը... նա գիտէ... որ գողացել եմ... գիտէ... նա կը պատժէ ինձ. նա-ա չի ներիլ ինձ՝ քեօփակիս... գողութեան համար: Եւ պատժել էլ է... Տէր, Դու պատժեցիր ինձ... հա՛, պատժեցիր... Երեխայի ձեռքով սպանեցիր ինձ... Արդար է, Տէր... օրինաւոր է... կա-

տարեալ ես Դու, Տէր... Քո դատաստանին եմ գալիս... Ուղարկիր հոգիս առնելու: Օխ, պրծաւ... գնաց...

Պապի ձայնը սուր ճչի այն աստիճանին հասաւ, որ Լենկայի սիրտը սառն սարսափով պաշարեց:

Որոտի հարուածները երեւ տալով տափաստանն և երկինքը այժմ այնպէս հնչուն ու փութկոտ էին գոգոտում, որ կարծես նրանցից իւրաքանչիւրը կսմենում էր երկրին նրա համար մի անհրաժեշտ կարեւոր բան ասել. իսկ բոլորը միասին իրար առաջ կտրելով ունում էին գրեթէ առանց ընդհատումների: Վայծակնապատառ երկինքը գողգոթում էր. գողգոթում էր և տափաստանը, մերթ վառուելով ինչպէս կապոյտ կրակ, մերթ ընկղմուելով ցուրտ, ծանր և անձուկ խաւարի մէջ, որը տարօրինակ կերպով կուչ էր ածել այդ տափաստանը: Վայծակը երբեմն լուսաւորում էր հեռաստանը, որը, թւում էր, փութով խուսափում է աղմուկից և գոռում-գոչիւնից...

Տեղում էր անձրեւ և նրա կաթիլները, փայլելով կայծաւ կի լոյսի տակ եղած պողպատի նման, ծածկում էին ստանիցայի ժպտադէմ մարմրող կրակները:

Լենկան մարում էր սարսափից, ցրտից և սարսափի մի անորոշ թախծալից զգացումից, որ ծնուել էր նրա մէջ պապի աղաղակից: Լայն բաց արած աչքերը դէպի առաջ սեեռած, վախենալով թարթել մինչև իսկ այն ժամանակ, երբ ջրի կաթիլները թրջուած գլխից ցած հոսելով թափւում էին աչքերի մէջ, նա ականջ էր դնում պապի ձայնին, որ կորչում էր ուժգին հնչիւնների ծովում:

Լենկան զգում էր, որ պապը նստած է անշարժ, բայց թւում էր, որ նա գլուխ է վերցնելու գնայ մի տեղ և նրան մենակ է թողնելու: Նա աննկատելի կերպով փոքր առ փոքր մօտենում էր պապին և երբ արմուկով դիպաւ նրան, սարսուռ զգաց, ինչ որ սարսափելի բանի սպասելով...

Երկինքը պատռուեց և կայծակը լուսաւորեց երկուսին էլ՝ իրար կողքի կծկուած, փոքրիկ, ծառի ճիւղերից կաթկթող ջրի հոսանքներից թրջուած:

Պապը ձեռքով օդի մէջ մի շարժում արաւ. այժմ նա յոգնած ու չնչասպառ անդադար մորմոքում էր:

Երբ Լենկան նայեց նրա դէմքին, երկիւղից աղաղակեց... կայծակի կապտագոյն փայլի տակ այդ դէմքը մեռած էր թւում,

խակ նրա փարվան տուող հանգած աչքերը խելակորոյս, մտազուրկ էին:

— Գնանք, պապի... վնդվնդում էր նա գլուխը պապի ծնկների մէջ խոթելով:

Պապը թեքուեց դէպի նա և գրկեց նրան բարակ ու ոսկրոտ ձեռքերով, ամուր սեղմեց, և աւելի մօտ քաշելով յանկարծակի գոռաց ուժեղ և սուր ձայնով ինչպէս թակարդ ընկած գայլ:

Այդ գոռոցից հազիւ խելագարուեթեան չհասած Լենկան դուրս պրծաւ նրա գրկից, ոտքի կանգնեց և նետի նման առաջ սլացաւ կայծակից մթնած աչքերը լայն բաց արած, երբեմն ընկնելով, երբեմն կանգնելով և շարունակ աւելի և աւելի դէպի խաւարի խորքը գնալով, խաւար, որ մերթ աներևութանում էր կայծակի կապտագոյն փայլից, մերթ նորից սերտ ընդգրկում էր երկիւղից խելագարուած երեխային:

Որոտը ունում էր և կայծակները աւելի յաճախ և աւելի հպարտօրէն փայլատակում էին: Իսկ տեղացող անձրևը այնպէս ցուրտ, միօրինակ և տաղտկալի կերպով չրմփում էր... և վերջապէս թռում էր, թէ տափաստանում բացի անձրևի աղմուկից կայծակի փայտակումից և որոտի խռովայոյզ շփոնդից երբեք ոչինչ չէր եղել:

Միւս օրը առաւօտեան դէմ ստանիցայի երեխաները շըրջակայքը պտտելիս իսկոյն առն և վերադարձան և բոլորին ոտքի կանգնեցրին՝ յայտնելով, որ սօսիների տակ տեսել են երեկուայ մուրացկանին և որ նա պէտք է մորթուած լինի, որովհետև կողքին մի դաշոյն կայ ընկած:

Բայց երբ տարիքաւոր կազակներ եկան նայելու և ստուգելու, այլ բան երևաց: Մերունին դեռ ևս կենդանի էր: Նրա մօտեցան, նա փորձեց բարձրանալ գետնից, բայց չկարողացաւ: Ինչպէս երևում էր, նրա լեզուն բռնուել էր և արտասուածքոր աչքերով նա բոլորին ինչ որ հարցնում էր և ինչ որ անդադար որոնում ամբոխի մէջ, բայց ոչինչ չէր գտնում և ոչ մի պատասխան ստանում:

Նրեկոյեան դէմ նա մեռաւ և թաղեցին այնտեղ, ուր գտել էին—սօսենու տակ, ընդունելով, որ գերեզմանատանը չի կարելի, որովհետև նախ՝ օտար է, երկրորդ՝ գող է, երրորդ՝

մեռել է առանց զղջման: Նրա մօտ ցեխի մէջ գտան դաշոյնը
և աղլուխը:

Իսկ երկու թէ երեք օրից յետոյ գտնուեցաւ և Լենկան:

Ստանիցայից ոչ հեռու մի հեղեղատի գլխին սկսան ակ-
ռաւների երամներ պտոյտ գալ և երբ մարդիկ գնացին այն-
տեղ, գտան երեսային, որը երեսն ի վայր ընկած էր ձեռքերը
տարածած, անձրեկից յետոյ հեղեղատում մնացած տիղմի մէջ:

Սկզբում վճռեցին թաղել նրան գերեզմանատանը, որով-
հետեւ նա դեռ ևս երեսայ էր, բայց փոքր ինչ մտածելուց յե-
տոյ թաղեցին պապի կողքին հէնց նոյն սօսու տակ: Այդտեղ
մի հողակոյտ կազմեցին և վրան մի անտաշ քարէ խաչ կանգ-
նեցին:

բարգմ. Ա. ԳԵԱՆՋԵՅԵԱՆ

ՅԻՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ե.

Ձու է Թիւրքիա, Օջախ կուլի գիւղ, Հին և Նոր Շիրակ, Ճանապարհի գոթուարութիւնը, Փոստի առաջին կայարանը, Կըզըլ-Չախչախ գիւղը Նորա Հնութիւնը, Ռուս վարչութեան կենտրոնը, Արգինայի Հնութիւնները, Ուղեկիցս:

Սկսած այս 1902 թուականի Ապրիլի 12-ից անցել է ուղիղ 24 տարի, որ վերջին Ռուս տաճկական պատերազմի յայտարարելուց և սկսուելուց ամենաճիշտ մի տարի յետոյ ես առաջին անգամ ոտք դրի Շիրակի այն բաժնում, արեւմտեան բաժնում, որ պատերազմից առաջ Տաճկաստանի տիրապետութեան տակ էր:

Լի բուռն ցանկութեամբ նորանոր, անծանօթ երկրներում նոր տեսարաններ, երեւոյթներ տեսնելու և բազմազան տպաւորութիւններ ստանալու՝ ես գոհութեամբ լսեցի իմ իշխանութեան հրամանը գնալ անմիջապէս Կարս քաղաք ներկայանալ զօրաբանակի գլխաւոր բժշկին և նորա կարգադրութիւնն ստանալ: Ոչ մի գոթուարութիւն, ոչ մի խոչնդոտ աչքիս չէին երեւում: Բայց գոթուարութիւնները բազմաթիւ էին, Երկիրը մի տարի առաջ, ինչպէս յիշեցի, թուրքերի տիրապետութեան ներքոյ էր և անկարգ դրութեան: Չկային փոքր ի շատէ, կանոնաւոր ճանապարհներ, երթեկութեան յարմարութիւններ, ճանապարհորդական ապահովութիւն և այլն և աւելացնելով դորա վերայ այն, որ Ռուսաց զօրքը ոտնատակ էր տուել այժմ այդ երկիրը, անցել էր մինչև Կարին, ահռելի ճակատամարտներ էր ունեցել մի քանի ամիս առաջ այդ ընդարձակութեան վերայ, զաղթեցրել էր կամ փախստի էր մատնել շատ գիւղեր, երկիրը ամայութեան կերպարանք էր ստացել և նորաբոյս իշխանութիւնը դեռ հաստատ և անդրդուելի արմատներ չէր

ձգել և այլն. ահա այն դժուարութիւնները որոնք աչքիս չէին երևում:

Այդ միջոցին գլխաւոր զօրաբանակը ցրուած էր Պարինի (Արզրումի) շրջակայքում և թէպէտ Սան Ստեփանոյի դաշնադրութեան համաձայն պատերազմական գործողութիւնները դադարել էին, սակայն երկրի պատերազմական դրութիւնը շարունակոււմ էր և իրար թշնամի զօրախումբերը դեռ բռնած էին իւրեանց տեղերը: Իսկ պատերազմի գլխաւոր վարչութեան կենտրոնը Պարսն էր, ուր՝ ըստ հրամանի՝ ես պէտք է գնայի:

1878 թուականի Ապրիլի 12 էր, որ ես հրաժարական տուի Ալէքսանդրապոլին ու փոստի կառք նստած անցայ Արշափայ գետը, որ այդ ժամանակ չունէր այն կամարաշէն բարեկամուրջը, որ յետոյ գետի հեղեղատ հոսանքին զոհ գնաց: Դուրս փոխարէն շինած էր փայտե ժամանակաւոր կամուրջ ոուս զօրքի սահմանն անցնելուց յետոյ:

Ի հարկէ ամենին յայտնի է, որ մինչև վերջին պատերազմը երկու պետութիւնների սահմանը Ալէքսանդրապոլի մօտ Արփաչայն էր, ուր չկար կամուրջ: Սորա բազակայութիւնը շատ դժուարութիւններ էր յառաջ բերում, երբ աննշան գետը յորդառատ անձրեւների և հալուող ձիւների շնորհիւ փրփրադէպ ալիքներով հոսանքի էր փոխուում: Այս հանգամանքը ժամանակաւոր արգելք էր հանդիսանում Հիւրակի թրքական մասի զիւղացիների համար, որոնք իւրեանց զիւղատնտեսական բերքերը սայլերով շարունակ բերում, ծախում էին Ալէքսանդրապոլում, այն է իւղ, պանիր, ձէթ, գարի, ցորեն, աթար և այլ նիւթեր:

Առաջին զիւղը, որ հանդիսացաւ իմ առաջ Արփաչայի առափնեայ բարձրութեան վերայ, զուտ հայաբնակ Օջախուլին էր թրքական կայսրութեան ամենավերջին զիւղը Ալէքսանդրապոլի ամրոցի դէմ: Շրջակայքը լողում էր ցեխի ու ջրի մէջ, ըստ որում այդ օրերում անդադար տեղացող անձրեւները խիստ առատ էին և մեր գլխի վերը կուտակուած սև ամպերը թանձրութեամբ ծածկել էին կապոյտ երկնակամարը: Հինգ ձիւ լծած իմ փոստակառքը զանգաղ քայլերով հազիւ կարողանում էր ձեղքել անպիտան և անյարմար ճանապարհի փափկացած հողը:

Օջախուլի զիւղի բարձրութիւնից կարելի էր դիտել ընդարձակ հորիզոնը, ուր երևում էին գետի երկայնութիւնը, Ալէքսանդրապոլ բաղաբը, նորա ամրոցը, հեռաւոր զիւղերը և

Արագած լերան ձինսածածկ գագաթը, միով բանիւ Հօրագեալի մեծագոյն մասը:

Նայելով այդ ընդարձակութեան վերայ և տեսնելով նորա ներկայ դրութիւնը որ Հիրակը փոխուել է Հօրագեալի, ես ականջ խորասուզուում էի հին՝ պատմական անցած՝ անդարձ գնացած ժամանակների մէջ, երբ Հիրակը գեո ևս Հիրակ էր՝ մօտ չորս հազար տարի առաջ:

Ես յիշեցի հայոց պատմութիւնից որ Հիրակ գաւառը ժառանգել է իւր անունը Հայկայ սերնդից ծագած Հարայից, որի շատակերութեան և շատ երեսաներ ունենալու պատճառով, նորա հայր Արմայիս նահապետը բնակեցրեց նորան այս պըտղաւէտ և բերրի Հիրակ գաւառում: Արմայիսը հասկացաւ իսկոյն և եթ որ Հարայի շատակերութիւնը կարող է բաւականութիւն գտնել միմիայն Հիրակայ դաշտերում: Հարայի պէս շատակերին կարող էր յագեցնել միմիայն Հիրակը: Այդ է պատճառը որ Խորենացի Մովսէսը պահպանել է մեզ համար մի ժողովրդական առած, որ այն ժամանակի հայ ժողովրդի շրթունքներում պտտուելով՝ մի անգամից և եթ պատկերացնում էր Հարայի բնաւորութիւնը:

«Թէ քո Հարայի որկորն է,
«Մեր Հիրակայ ամբարը չեն»:

Հարայի ոսկերոտեքը փտելուց մինչև մեր օրերը քառասուն դար անընդհատ միմեանց յաջորդել են և Հիրակ գաւառը չէ կորցրել իւր պարարտ պտղաբերութիւնը և իւր պատմական նշանակութիւնը: Նորա հրաշալի աւերակները կենդանի լեզու են և դարերի պատմութիւն: Արշակունեաց հարստութեան աւերակների վերայ չորս և կէս դար յետոյ ազգայնութեան դրօշը բարձրացնող Հայաստանը, Բագրատունեաց ցեղի արժանաւոր ներկայացուցիչների ձեռքով, իւր յոյսը դրեց Հիրակի վերայ, որ այժմ ևս ցոյց է տալի իւր ծոցումը պահպանած բաղդապուրկ ազգի անցեալ փառքը՝ Թաղած Անի քաղաքի հիասքանչ փլատակների տակ:

Նախ քան Ռուսաց վերջնական տիրապետութիւնը Հիրակը կամ այժմեան Հօրագեալը փոփոխակի անցնում էր երբեմն թուրքերի և երբեմն պարսից ձեռքը. ուստի նա դարձել էր համարեա ամայի, այնպէս որ 1830 թուականի Թիւրքիայի հայ գաղթականները գտան այդ տեղ ընդարձակ գիւղերի աւերակներ, որոնց վերայ և հաստատուեցին: Սակայն այժմ նա նեղ

է արդէն և չէ կարողանում կերակրել չափազանց բազմացած ազգաբնակութիւնը:

Այս մտածութեան մէջ էի, երբ յանկարծ ամպերը որոտացին, երկնքում երևաց ահագին երկարութեամբ բեկբեկուած փայլակը և շատ հեռու տրաքեց կայծակը: Ես և ընկերս ուշքի եկանք, թողինք հեռաւոր մտածումներն եւ նայում էինք թէ ինչպէս մեր կառապանը փայտի օգնութեամբ աշխատում էր մաքրել ցեխից՝ կանգ առած կառքի անիւները, որոնց իւրաքանչիւրը իւր շուրջը կուտակելով ահագին մեծութեամբ թանձր մածուցիկ ցեխ, դժուարացնում էին կառքի շարժը և ուժասպառ անում ձիանցը:

Ընկերս մի երիտասարդ ուսւ բժիշկ էր, գնում էր նոյն նպատակի համար՝ որպէս և ես, գնում էինք միասին մեր մեծաւորի հրամանով և այդ պատճառով էլ ծանօթացել էինք իրար՝ նոյն օրը կառքի մէջ: Թէ ինչքան անյարմար և ցեխ էր ճանապարհը, բաւական էր յիշել որ 4—5 ժամում մենք հազիւ անցել էինք 5 վերստ:

Պատերազմի ժամանակ ուսւ կառավարութիւնը կարգադրել էր բանալ փոստային ճանապարհ նոր նուաճած երկրում Ալեքսանդրապօլից մինչև Արզրում և առաջին փոստի կայաքանը գտնուում էր մեր առաջ դրած Մօլլամուսայ թրքաբնակ գիւղում, ուր մենք գնում էինք և որից ընդամենը 6 վերստ էր մինչև Ալեքսանդրապօլ:

Պատերազմի աւերիչ հետեանքը կարելի էր տեսնել հէնց Արփաչայի աջ, թրքական ափում, ուր Օջախկուլից փոքր հեռու, դէպի հարաւ, քարը քարի վերայ կուտակուած շինութիւնների աւերակներ էին սփռուած: Այդ տեղ, պատերազմից առաջ կանգնած էր թուրքաց մաքսատունը, ուր թուրք պահապան զինուորը՝ մերկացրած սուրը ուսին՝ յետ ու առաջ պտտուելով պահպանում էր ճանապարհը և արգելում անցաւորին՝ մինչև կայտարարէր մաքսապետին: Կանգնած էր այդ տեղ և մաքսապետի կացարան-տունը, որ նոյնպէս աւերակ դարձած, քարուքանդ եղած, յիշեցնում էր ինձ այն հիւրասիրութիւնը, որ 4—5 տարի պատերազմից առաջ վայելում էի թուրք մաքսապետից:

Իսկ այժմ այդ տունը, մաքսատունը, զօրանոցը, ձիանոցը ու սահմանապահների այլ շինութիւնները՝ բոլորը, բոլորը աւերակ էին դարձած, քարուքանդ եղած և փայտեղէն մասը

անհետացած, կարծես դորանց բանդելը անհրաժեշտ էր, կարծես ներկայ տիուր աւերակները ում և է հարկաւոր էին: Այդպէս է ամենայն տեղ պատերազմը...

Երեկոյեան դէմ վերջապէս կառքը, կամ աւելի յարմար է՝ սայլակը, կանգնեց Մօլլամուսա գիւղում մի թշուառ խրք՝ Զիթի առաջ: Դա փոստի կայարանն էր: Գիւղի մերկանգամ երեխայքը ցրտից դողալով հեռու կանգնած գննում էին մեզ: Սայլապանները, որ Համախու գաւառի հայերն էին, քնոտ աչքերով, անձրևից թրջուած շորերով, դանդաղ և ծոյլ քայլերով՝ խմբուեցին մեր շուրջը, մինը յորանջում էր, միւսը ծոծրակը բորում, երրորդը մորթէ զլիւարկը զլիւից վերառած մէջը նախում, և ինչ ինչ նպատակներով խորհուրդ էին տալիս մեզ գնալ հետեւալ կայարանը, Ղզըլչաղջախ գիւղը:

Տեսնելով կայարանի ողորմելի արտաքինը և յուսալով թէ հետեւալ կայարանը գուցէ աւելի յարմարութիւն ունենայ գիշերելու համար՝ մենք համաձայնեցինք շարունակել ճանապարհը: սայլապանները ընդհանուր օգնութեամբ լծեցին սայլակը և մեզ ճանապարհ դրին, որպէս զի իւրեանց բնելու տեղը նոյն՝ հիւրերի սենեակում լինի փոքր ինչ ապաստ:

Երեկոյեան ժամի իններորդն էր որ մենք գնում էինք մի ընդարձակ դաշտի մէջ: Մութը պատել էր գետինը, չորս կողմերս ոչինչ չէր երևում, խիստ ձանձրալի էր մեզ համար որ կենդրոնացած մեր մէջ՝ ամեն տեսակ հեռաւոր ու մօտաւոր, շատ անկապ և վայր ի վերոյ մտածմունքների մէջ էինք խորասուզւում: Ձանձրալի էր մանաւանդ զանգակի միանման ձայնը, որ դողանջում էր աղեղի տակ: 'Ի՞նչ երբեմն միանում էր սայլապանների ձայնը, որ ուղղում էին դէպի ձիանքը՝ նորանց ջատագովելու և արագացնելու համար:

Սակայն բնութիւնը այդպէս չմնաց: Խաւարը ևս առաւել թանձրացաւ՝ մութն աւելի շրջապատեց մեզ և սկսեց տեղալ սաքսափելի կարկուտ իւր սովորական աղմուկով: Ամպերի ստէպ ստէպ որոտմունքները դղրդեցնում էին երկիրը և դողդողուն փայլակը, փայրկենական հրացայտ լոյս արձակելով բոլոր դաշտի վերայ, կրկին արագ անհետանում էր և մեզ աւելի կուրացնում: Լսողութիւնս լարած շարունակ սպասում էի թէ ե՞րբ արդեօք լսելի կլինի մի շան հայտը՝ իբրև նշան գիւղի մօտիկութեան, բայց կարկտի տակ, որոտման և փայլակի ներքև ո՞ր շունը պէտք է դուրս գար իւր բնից մեզ հանգստացնելու:

Սայլապանները թէև վաղուց հաւատացնում էին, թէ գիւղը և կայարանը մօտիկ է, բայց մեր անհամբերութեանը վերջ չկար:

Վերջապէս, վերջապէս անձրևի տակ, միջան խաւարի մէջ կանգ առանք մի հասարակ խրճիթի առաջ, որ փոստայի կայարանն էր: Չիանքը թափահարեցին իւրեանց, փոնգտացին, սայլապանները դուրս կանչեցին միւս, տեղի սայլապաններին, որոնք կամաց-կամաց ներս տարան ճանապարհի մեր իրեղէնները:

—Այդ արկղը կամաց վերցրէք, զգուշութեամբ տարէք, մէջը կոտրուելու բաներ կան, գետերալ Հէյմանի համար է... զգոյշ... շգոյշ... կէս սպառնալիքով կէս պարծենալով ասում էր բժիշկ ուղեկիցս:

Արդարև ուղեկիցս արկղի մէջ Թիֆլիզից Ղարս էր տանում մի արկղ զանազան եւրոպական խմիչքեղէններով որ յանձնել էին նորան փոխարքայի զխաւոր վարչութիւնից գետերալ Հէյմանի համար, որ այդ միջոցին, Լօրիս-Մելիքովի վերադարձից յետոյ, վարում էր զօրաբանակի զխաւոր հրամանատարի պաշտօնը և վարդցաւով (տիֆուս) հիւանդ պառկած էր Պարսուս: Շնորհիւ այդ արկղի՝ ուղեկցիս տուած էր վկայաթուղթ որ նա սուրհանգակ է (կուրիեր) որպէս զի փոստի կայարանն ներում արգելքի չհանդիպի:

Մեզ տարան ներս. խիստ անձրևից և կարկտից մենք չարաչար թըլուած էինք և գողում էինք երեկոյեան ցրտից: Ամենից առաջ հոգացինք թէյ խմելու, որից և բաւական տաքացանք ու զուարթացանք և ես սկսեցի զննել շուրջս: Մեր կացարանը՝ կամ փոստի կայարանը մի հատ գիւղական սենեակ էր (օդայ) միացած գոմի հետ, ուր կապած էին փոստի 24 հատ ձի: Նոյն սենեակում մեզ հետ միասին գիշերում էին փոստում ծառայող սայլապանները, ունենալով իւր շուրջը թափթփած տրեխներ, ցեխոտ գուլբաներ ու փաթթաններ, այլ և ձիանց պատկանելի կաշիներ, վիզոլներ, աղեղներ, պանգակներ, մտրակներ, ծածկոցներ և այլ շատ իրեղէններ, որոնց հոտը խոնուելով ձիանց և գոմի հոտերի հետ՝ մի տեսակ բուրումն էր հասցնում մեր հոտոտելեաց:

Առաւօտ, Ապրիլի 13-ին, մինչդեռ սուրհանգակուղեկիցս քնած էր, ես դուրս եկայ մառախլապատ սենեակից, որպէս զի ազատ օգ շնչէի և փոքր ի շատէ գիւղը զննէի: Ընկերացաւ ինձ կայարանի տան տէր՝ նոյն գիւղացի Պետրոս նազարեանցը:

Արդլլախէախը զուտ հայարնակ գիւղ է մօտ 60 տնով, քարակ գետակի ձախ ափում, 20 վերստաչափ հեռու Ալէքսանդրապօլից: Բնակիչները շատ տարիներ առաջ ժողովուած են այս տեղ Փամբակից, Ալաշկերտից և այլ զանազան տեղերից: Տները ըստ մեծի մասին բարաշէն են, գետնի երեսին և միայն յարկ և մանաւանդ խճճուած իրար՝ ինչպէս Երևանի նահանգի բոլոր գիւղերում: Փողոցները նեղ, ծուռ, անկանոն և աղտոտ:

Մի հատիկ գիւղական եկեղեցին սրբատաշ քարից և փայտաշէն ծածկով շինած էր 9 տարի առաջ գետակի բարձրագիւր ափի վերայ: Արևի առատ ճառագայթներից հաչիւ մի քանի շող թափանցում էին եկեղեցու: Ներսը նորա լուսամուտների փոքրութեան պատճառով: Գիւղական երկու բաժանայ իւրաքանչիւր օր, առաւօտ և երեկոյ, եկեղեցում պաշտօն էին մատուցանում մի քանի ծեր կանանց ներկայութեամբ:

Նկատելով ինձ և նապարեանցին՝ գիւղականները կամաց կամաց խմբուեցին մեր շուրջը և հետաքրքրութեամբ զննում էին: Երբ խօսքը հասաւ մանկանց կրթութեան, յայտնուեց որ գիւղը երբէք չէ ունեցել դպրոց, բայց ամենքն էլ խօսքով պատրաստութիւն էին յայտնում պահպանել դպրոցը՝ եթէ դա կբացուի, մինչև անգամ նիւթապէս ապահով Պետրոս՝ Նալաբեանցը պատրաստականութիւն յայտնեց կանգնեցնել շինութիւնն իւր հաշուով և նպաստել, եթէ միայն գործն սկսի և վերահասու լինի առաջնորդը, որ այդ միջոցում Աղուանեան Գրիգոր վարդապետն էր Վարսում:

Արդլլախէախ գիւղը, որպէս և Հիրակի բոլոր նորանուած գաշտավայրը, պտղաբեր հող ունի և մեծ քանակութեամբ արտադրում է զարի և ցորեն, որ այլ հողային բերքերի հետ, գեռ ևս թրքական տիրապետութեան ժամանակ վաճառ էր հանում Ալէքսանդրապօլ: Կովկասեան չորաբաժնի համար պաշար պատրաստելու գործում միշտ նպաստաւոր է եղջլ այդ երկիրը: Հարևարաւոր սայլերի շարքերին վերջ չէր լինում նախկին ժամանակներում, երբ Ալէքսանդրապօլ էին բերում յիշեալ երկրի բերքերը:

Սակայն պատերազմը յետոյ կերպարանափոխեց այդ երկիրը, շատ գիւղեր բոլորովին աղատուեցին թիւրք տարրից որ համովի կամ ակամայ տեղափոխուեց Թիւրքիա: Մի քանի հայ գիւղեր, հակառակ իւրեանց կամքի, հեռացան իւրեանց վայրից քէպի լեռնոտ տեղեր: Բոլոր աղատուած գիւղերը իւրեանց հո-

ղաքաժիններով անցան ոռու մայականների, ոռու դուխաբունների և անշնորհ յոյների ձեռքը, որոնք վատ հողագործներ էին:

Այս կողմի բոլոր գիւղերի, որոց թուում և Կըզըլչախչախի հողաբաժինները թափիկով սեպհականացրած էին բնակիչներին: Պատերազմից մի քանի ժամանակ առաջ թուրք կառավարութիւնը հարկադրել էր ժողովրդին գնել (թափի անել) իւր ձեռքի բոլոր հողերը, իսկ տասանորդի հատուցումը պետական գանձարանին շարունակել նախկին կարգով:

Իմ ձանապարհորդական հետաքրքրութիւնս նկատելով ինձ շրջապատող գիւղացիները իմ ուշադրութիւնս հրաւիրեցին քարաշէն փոքրիկ ամրոցի վերայ, որ կանգնած էր գիւղի արեւմտեան կողմում, բարձրագիւր գետնի վերայ: Մենք մօտեցանք նորան: Գիւղացիք անուանում էին նորան ղուլա, որպէս և սորա նման միւս բոլոր փոքր ամրոցները:

Այս ղուլան սրբատաշ քարից, բառանկիւնի ձեռով ունի 26 քայլ երկարութիւն, 14 քայլ լայնութիւն: Ներս մտնելով միակ հարաւային դռնով մենք տեսանք որ ամրոցը եղել է երկ-յարկանի, միացած քարէ աստիճաններով: Առաստաղը քանդուած էր և պատերի վերին մասում շինուած են մարտկոցներ փոքրիկ նեղ պատուհաններով հրացանաձգութեան համար:

— Գիտէք, սորա քարերը բերուած են Մարմաշէն վանքի կամրջի աւերակից, Ղանլըչայ գիւղի մօտ, և Անի քաղաքի աւերակներից, խօսեցին գիւղացիք: Արդարեւ ես նկատեցի որ պատերի վերայ գիր ցան հագցրած են խաչքարերի բեկորներ:

— Դուրսը՝ դրան վերեւ կայ թուրքերէն գիր, կարդացողներն ասում են որ 168 տարի առաջ է շինուած ղուլան, բացատրեցին գիւղացիք: Դուրս գալիս նկատեցի թուրքերէն արձանագրութիւնը:

Ապա գիւղացիք պատմեցին որ սորա շինողը եղել է ոմն թուրք Ղարաբէգ, իրր իւր պետութիւնից անկախ տիրապետող այս երկրի, որ գիւղական հասարակութեան օգնութեամբ շինել է այս ղուլան լէգզիների յաճախ յարձակմունքից պաշտպանուելու նպատակով: Այսպիսի մի մի ղուլա կայ Ջոմուշլու, Ուզունքլիսա և այլ գիւղերում:

Ղարաբէգը, նոյն գիւղացոց հաղորդելով, բնակուում էր Մաղաս բերդում՝ Անի քաղաքի աւերակների մօտ և ապա իւր ապստամբութեան և անհնադանդութեան համար կախաղանի է հանուել թուրք կառավարութեան կարգադրութեամբ: Ղուլան

նկատողութեան առնելուց յետոյ՝ ժողովրդի հետ վերադարձանք գիւղ։

Երբ 1877 թուի Ապրիլի 12-ին Ռուսաց զօրքը Հիրակում անցաւ պետութեան սահմանը և արագ նուաճեց Հիրակի արևմտեան մասը, Ռուս կառավարութիւնն իսկոյն և եթ իւր վարչութիւնը մտցրեց նորանուաճ երկրում և այդ վարչութեան կենդրոնը զետեղուեցաւ ահա այս Վըզլախէախ գիւղում, բայց երբ խճուղին Ալէքսանդրապոլից անցաւ մինչև Վարս, վարչութիւնը տեղափոխուեց մերձակայ Արգինա գիւղը, որ որչափ այդ միջոցին աննշան էր, իբրև մի փոքրիկ թրքաբնակ գիւղ, այնքան նա նշանաւոր է եղել Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակ՝ տասներորդ դարի վերջում։

Խաչիկը կաթուղիկոս ընտրուելով՝ յատուկ կաթուղիկոսարան և Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով մի հոյակապ եկեղեցի շինեց Արգինայում, շինեց և այլ երկու եկեղեցի և գրատուն և 992 թուին վախճանուելով, թաղուեց իւր շինած եկեղեցու հիւսիսային կողմում։ Այժմ չեն երևում այդ տեղ ոչ կաթուղիկոսարան, ոչ եկեղեցի, ոչ էլ արժանաւոր Խաչիկ կաթուղիկոսի գերեզմանը։ Մնացել է միայն եկեղեցու մի պատ իւր կամարով և հայ արձանագրութեան մի քանի բառ նորա վերայ, որից չէ կարելի իմանալ ո՞ր եկեղեցին լինելը։

Հիրակն այնպիսի մի տեղ է, որ իւրաքանչիւր մի կէտ, մի բլուր, մի ժայռ և այլն ունի իւր փառաւոր անցեալը, իւր պատմութիւնը և երբ Արգինայի անցեալի մասին մի քանի տեղեկութիւն հաղորդեցի ինձ ուղեկցող գիւղացիներին, նորանք զարմացմամբ գլուխները շարժում էին և ասում «փառք քեզ, Աստուած, ինչպէս է փոխւում աշխարհ, թող ոչ որ չպարծենայ իր գլխով։

Վերադարձայ կայարան, ուր, թէև առաւօտը վաղուց անցել էր, սուրհանդակ ուղեկիցս դեռ ևս հանգիստ քնած էր այն գարշահոտութեան մէջ։ Յետոյ էլ ես համոզուեցայ որ նա շատ քնուկ մարդ է, անվրդով և անհոգ։ Ջարթեցրի նորան և պատրաստուեցինք շարունակելու մեր ճանապարհը։

Բ.

Գոմուշու և Շահնալուր գիւղերը. Դաշտավայր. Փալդուան գիւղի խըղ-
ձուծիւնը. Ճալայ գիւղի Թշուառութիւնը. Քիւրագ-դարայ գիւղը
և նորա ընդարձակ շրջակայքն իբրև պատերազմի դաշտ. Խալիֆօղլի և
Փարգիտ գիւղերը. Դաշտային բուսականութիւնը. Գեներալ Հէյմանե-
մաճուան լուրը:

Լծած սայլակը մօտեցաւ կայարանի դրանը. Մեր իրեզնե-
ները դարսեցին նորա մէջ, որոց թուումն և խմիչքների արկղը-
Բժիշկը, երեկուայ նման, նորից յիշեցրեց սայլապաններին՝ որ
զգոյշ դնեն արկղը, որովհետև նա գեներալ Հէյմանի համար
է. Գեներալի անունը յիշելիս սայլապանները առանձին հետա-
քրքրութեամբ էին զննում արկղը՝ որոնելով նորանում մի որ և
է անսովոր բան, թէև նա շինած էր տախտակից՝ իբրև ամենա-
հասարակ արկղ:

Սայլակը շարժուեց, զանգակը ղողանջեց, և կարճ ժամա-
նակից յետոյ Կըլըլչախ գիւղը թողինք մեր յետև. Եղանակը
փոքր ինչ ցուրտ էր, երկինքն ամպամած, բայց անձրև չկար-
ձանապարհը ցեխ էր: Այս և այն կիտում հանդիպում էին զի-
նուորներ, որոնք կամ գալիս էին կամ գնում. Հանդիպում էին
ուղտեր, բեռնակիր ֆուրգոն-սայլեր, գիւղական սայլեր, ձիա-
ւորներ և այլն: Ութ վերստ անցած՝ մեր առաջն եկաւ Կարս-
չայ գետը, որ այդ միջոցին անձրևներից և ակունքների ձիւ-
ներից մեծացել էր այնքան, որ անկարելի էր անցնել՝ եթէ
կամուրջ չլինէր: Մօտեցանք գետի ձախ ափին:

Այդ տեղ գետի ձախ և աջ ափում բացւում է գեղեցիկ
կանաչազարդ հովիտ, որից յետոյ գետը մտնում է մի խոր ձոր՝
երկու կողմից ևս պատած սեպաձև մերկ ժայռերով: Գետի վե-
րայ շինած էր ժամանակաւոր փայտէ կամուրջ երթևեկութեան
հետոյութեան համար: Ըստ երևութիւն թուրք կառավարութիւնը
մի առանձին կարիք չէր զգում և չի էլ զգացել կամուրջ շինե-
լու այդ տեղ:

Անմիջապէս ձախ ափի գեղեցկատեսիլ հովտում կանգնած
է մի աւերակ ամրոց, որի նմանը մենք տեսանք Կըլըլչախ
խում, իւր պատերով, լուսամուտներով և մարտկոցներով. նորա
մէջ դարսուած պահում էին Զոմուշլի գիւղի աւերակ տների
փայտեղէն մասերը: Իսկ Զոմուշլուի աւերակները սփռուած
էին նոյն ամրոցի մօտ: Այս գիւղը երբեմն եղել է զուտ հայա-

բնակ, որի հայ բնակիչները կոմս Պասկևիչի օրով 1830 թուին գաղթել են Ալեքսանդրապոլի գաւառը և այժմ կալմուս են Դիւզ-քեանդ և Շգեանլար գիւղերը:

Հայերից շատ տարի յետոյ՝ երբ վաթսուհին թուականներում սկսուեց Վովկասեան լեռնաբնակների գաղթը դէպի Թուրքիա, Վարսի կողմերը եկած չերքեզների մի խումբ բնակութիւն հաստատեց այս գիւղում: Աերջին պատերազմի ժամանակ երբ՝ ոռոսաց զօրքը կենտրոնացել էր մերձակայ Քիւրազդարա գիւղի շրջակայքում, գլխաւոր հրամանատար Լօռիս Մելիքովը նկատելով որ Ջոմուշլուի չերքեզ բնակիչները լըրտեսութեամբ ծառայում են Մուխտար փաշային և նրանց մերձաւորութիւնը տեսակ տեսակ պատճառներով այնքան էլ հաճելի չէ, կարգադրել է իսկոյն և եթ հեռացնել գիւղի բոլոր բնակիչներին դէպի Ջարիշատ, Վարսից հեւսիս, նոր բնակութիւն հաստատելու Պատմում է՛ն իբրև թէ չերքեզները խնդրել են հրամանատարին թոյլ տալ նրանց վերադառնալ կըրկին իւրեանց նախկին տեղերը Վովկասեան լեռներում, սակայն բացասութիւն ստանալով քանդել են իւրեանց բնակարանները և լաց ու կոծով հեռացել են դէպ Ջարիշատ:

Անցանք գետը, նորա աջափնեայ հովտի վերայ երևում էին Շահնալար գիւղի աւերակները, որ պատկանում էին խառն բնակուող հայերին և թուրքերին: Թուրքերը փախել էին իւրեանց կամքով ոռոսների մօտենալու ժամանակ, իսկ հայերը պատերազմի միջոցին ցրուել էին Ալեքսանդրապոլի գիւղերի վերայ: Երբ ես Յունիսին արդէն վերադառնում էի, Հաճնալարի հայ բնակիչները վերադարձած շէնացրել էին իւրեանց քանդուած բնակարանները և մինչև անգամ մտադրուած էին, հրաւիրելով մի քանի չայ գերդաստաններ, չընդունել այլ ևս թուրք դրացիներ՝ եթէ սոքա կուլենային կրկին վերադառնալ: Սակայն Հաճնալարի հայերը չէին մտածում թէ ինչ փորձանք է պատրաստում նորանց և ուրիշների գլխին:

Երբ պատերազմը վերջացաւ, դաշինքը հաստատուեց, Վարսի նահանգը միացաւ Ռուսաստանին, այն ժամանակ կառավարութիւնը հարկաւոր համարեց բազմացնել ոռոս տարրը նորանուաճ երկրում և մանաւանդ գլխաւոր ճանապարհը—խճուղին ապահովացնել այդ տարրով: Այս նպատակով խճուղու բոլոր երկարութեամբ կաղմակերպուեցին մի քանի ոռոս գիւղեր ոչ միայն աւերակ մնացած տեղերում, ինչպէս Ջոմուշլուն էր, այլ

և շէն գիւղեր, ինչպէս Շահնալարը, Արգինան ու այլ շատերը, կանխապէս հեռացնելով բնիկներին այլ տեղ: Յայտնի բան է, նոր բնակիչների հետ նորանում էին և գիւղերի անունները, բաց թողնելով հները:

Շահնալարի և Ջումուշլուի ընդարձակ հողերը առանց վարելու մնալով (գիւղերի աւերակ լինելու պատճառով) իմ վերադարձի ժամանակ, Յունիսին, ծածկուած էին բարձրահասակ երերուն խոտերով և գոյնզգոյն դաշտային ծաղիկներով: Խոտհարքները, արօտատեղերը, վարելահողերը, սարերն ու ձորերը միատեսակ ծածկուած էին վայրենի բոյսերով, որոնք բամուկ հոսանքի առաջ երբեմն խոնարհեցնում էին խմբովին իւրեանց ծաղկապսակ գազաթները և երբեմն նորից բարձրացնում էին նորանց: Այժմ քարու հետք, ոչ մի ցորենի նշոյլ չէր երևում այդ թարմ, անուշահոտ տարածութեան վերայ:

Այն միջոցին, երբ մեր սայլակը կամաց կամաց բարձրանում էր Շահնալարի դարիվերը, բժիշկ ուղեկիցս՝ աչքերը բեռնած Հէյմանի արկղի վերայ՝ ցածր երգում էր մի ինչ որ երգ: Յանկարծ լսուեց մեր դէմ սայլակի զանգակի ձայն: Կարսի կողմից գալիս էր փոստի սայլակով մի սպայ: Ընկերս հարց ու փորձ արեց գեներալ Հէյմանի առողջութեան համար՝ ցոյց տալով խմբերների արկղը, բայց դրական ոչ մի պատասխան չստացաւ: Ուղեկիցս նորաւարտ բժիշկ էր, Ռուսաստանից նոր եկած, առաջին անգամ ոտք դնելով Սովկաս՝ նա չէր ճանաչում միւսների հետ և գեներալ Հէյմանին ու նորա աչքում կոպէկի արժէք չունէր Հէյմանի առողջութիւնը, բայց նորա փորագրան ուրիշ բան էր:

Շահնալարից 4—5 վերստ անցած մենք հասանք Փալդըրվան հայաբնակ գիւղը: Որի մօտ, դէպի հարաւ դրած է միւս հայաբնակ գիւղը Քիւրազդարա, որ ամբողջ լուսաւոր աշխարհին յայտնի է թրքա-ուսական պատերազմների շնորհիւ:

Փալդըրվանը մի հասարակ գիւղ է, մօտ 30 տուն հայ բնակիչներով և մի հատիկ քահանայով: Այստեղ էր զետեղուած փոստի երրորդ կայարանը: Մինչև սայլակը կպատրաստէին և նոր ձիանք կլծէին, ես միջոց ունեցայ պոռոտ անել գիւղի մէջ՝ որ և է արժանայիշատակ բան գտնելու: Ժողովրդի աղքատութիւնը երևում էր հէնց նորանց տների շինութիւնից: Տները ցածր, գետնի երեսին կպած, անկարգ, թշուառ տեսքով, առանց փողոցի: Գուցէ սորանց եկեղեցին աւելի լաւ լինի, մտածեցի:

ես և աչքերով որոնեցի, բայց տեսայ որ գիւղի բոլոր շինու-
թիւնները իրար հաւասար են և նման, ապա ու՞ր է եկեղեցին...
Յանկարծ աչքերս կանգ առան հեռու, երկու միմեանց մօտ
ցցուած և դէպի հարաւ թերուած սիւների վերայ, որոնց վե-
րին ծայրերը միացնող տախտակից կախուած էր մի հատիկ
փոքր դանդ, Եզրակացրի որ այդ տեղ է Աստուծոյ տաճարն ու
մօտեցայ: Մօտեցայ ու տեսայ, որ խղճուկ հայ ժողովուրդը կար-
ծես գոհ էր որ մի քանի այրուած ու մաշուած, մուրացիկ
պատկերներ շարելով մի հասարակ խրճիթի մէջ՝ անուանում
էր նորան եկեղեցի:

— Որմեր գիւղը կրակ տաս, ծուխ չի բարձրանալ, շորա-
հոտ չի գալ, ցուպին կրծքով յենուած, գլուխը կամաց պտցնելով
ասում էր ինձ մի ծերունի, հաց չունենք ուտելու, ապրանք
չունենք վարելու:

— Ճշմարիտ է խօսում Մկօ քէհան, ինչ որ կայ, ճշմարիտ
է, հաստատեց մի ուրիշ միջին տարիքով տղամարդ թիակն ուսին՝
ծանրաբայլ մօտենալով: Ապա այդ երկուսը իրար լրացնելով
սկսեցին պատմել, որ Փալտրվանցիք Բիւրազդարեցիք Ռուսաց
բանակին իբրև ամենամերձ բնակիչներ, անցեալ 1877 թուին
կրել են մի ծանրութիւն և զրկանք: Կարսի դէմ պատերազ-
մող ռուս բոլոր զորքը Յուլիս ամսից երկար ժամանակով բա-
նակ էր դրել հենց այդ գիւղերի մօտ: Գլխաւոր հրամանատա-
րը զորամական գոհացում տալով երկու գիւղին, թոյլ է տուել
ուտեցնել զօրքի հապարաւոր ձիանցը երկու գիւղերի հասկ բռու-
նած արտերը, խոտհարքները և արօտատեղերը: Երբ ձեռքից
գնացել են յիշեալ դաշտերը, գիւղացիք մնացել են տների
մէջ փակուած, առանց ապրուստի, առանց հացի և խիստ թան-
գութեան մէջ: Անասուններն էլ մնալով քաղցած մասամբ ծա-
խուել են, մասամբ սատակել: Բնակիչները ցանկացել են առ
ժամանակ տեղափոխուել Ալէքսանդրապօլի գաւառի գիւղերը,
բայց զորան արգելք է հանդիսացել այն արգարացի ահը, որ ռուս
գինուորները կարող էին իսկոյն և եթ քանդել անբնակ տները
և նորանց փայտեղէն մթերքը վարել իւրեանց կարիքների
համար:

Մնալով իւրեանց ծածկի տակ, բացի պատերազմի բազմա-
տեսակ և անխուսափելի զրկողութիւնները, գիւղացիք ենթար-
կուել են և մի այլ՝ ևս առաւել վտանգաւոր կարիքի: Փալդը-
վանի և Բիւրազդարայի գիւղական տներում զետեղուած էին

վարդգաւով (տիֆով) հիւանդ բազմութիւն զինուորներ, որոնցից զիւղացիք ևս վարակուելով՝ մահին տուել են բազմաքանակ զոհեր:

Սոյն վիճակին ենթարկուել են, բայց թուրք զօրքի կոչմից և այլ մի քանի զիւղեր Ալաշայ լեւան արեւելեան ստորոտում, ուր բանակ էր դրել զօրքը: Սոցա թուրքն պատկանում էին յունաբնակ Վիզինքէով և հայաբնակ Ծալայ զիւղերը: Վերջինը պտղաբեր և ամենահարուստ զիւղերից մինն է եղել, որ թուրքաց զօրքի գալու հէնդ առաջին օրից իսկ ենթարկուել է զինուորների ասպատակութեանը: Բայց որովհետեւ թուրքերի ասպատակութիւնը լինում է ոչ միայն ուտելիք, այլ և սիրոյ առարկայ ձեռք բերելու, ուստի տարաբաղդ ճախցիք իւրեանց ընտանեկան պատիւը բարձր պահելու նպատակով, թողել են լայնատարած արտերը և տներն, ու մինչև վերջին մարտը փախել անցել էին Ալէքսանդրապօլի զիւղերը:

Հոկտեմբերի վերջին, երբ ոռոսաց յայթուցեամբ Ալաշայի բարձրութիւնները մաքրուում են թուրք զօրքերից, ցանուգիր ճախցիք վերադառնալով իւրեանց զիւղը, տեսնում են որ տները քանդել են և շինութիւնների փայտեղէն մասը այրել են տաճիկ զօրքերը իւրեանց պէտքերի համար: Ապրիլի վերջին 1878 թուի Վարսուս առաջնորդ վարդապետ Աղուանեանի մօտ հանդիպեցի ճալայ զիւղի երբեմն հարուստներից մինին, որ աղետաբար սրտով աղբւրսում էր առաջնորդ հօր միջնորդութիւնը, որ Ռուսաց կառավարութիւնը բարեհաճէ շնորհել ամբողջ զիւղին, փոխարինաբար, զոնէ սերմնացու գարի և ցորեն:

Նախքան բաղմաջարջար Փալլըրմանին հրաժարական տալս, յիշատակեմ այս տեղ որ այս զիւղից դէպի արեւելք ցրուած են հին Փալլըրմանի աւերակները մի քանի մատուռների հետքերով: Ոչ ոք չգիտէ թէ երբ և ինչի՝ է տեղափոխուել զիւղը հնից նոր տեղը, միայն երեւում է որ այդ տեղափոխութիւնը մօտ հարիւր տարի պէտք է լինի, ըստ որում ներկայ զիւղի հին հանգստարանում հանդիպեցի միայն մի տապանաբարի վերայ մի արձանագրութիւն հայկական 1250 թուականից «Այս է տապան Հոռոմին, գրեցաւ թվին ՌՄԾ»: Գիւղից արեւելք, երկու ձորակի միջև կայ աւերակ հին զիւղատեղի Միստունն անունով, որի ծագումն ու անհետանալը ոչ ոք չգիտէր:

Քիւրագգարա զիւղն իւր շրջակայքով շնորհիւ իւր առանձնակի գիրքի միշտ եղել է պատերազմների վառ հանդէս, երբ

ա եղի են ունեցել Ռուսների և Թուրքերի ընդհարումները: 1854 թուին ոռւսները կատարեցին այստեղ փառահեղ յաղթութիւն: 1877 թուի պատերազմները նոյնպէս կատարուեցին այստեղ: Սորանից երևում է որ տեղադրութիւնը մեծ յարմարութիւններ է ներկայացնում պատերազմ վարելու համար թէ ոռւսաց և թէ օսմանցոց կողմից: Արդարև լայնանիստ և լայնածաւալ դաշտի վերայ սփռուած մեծ ու փոքր, ցած ու բարձր բլուրները մի կողմից ու Ալաջա լեռան բարձունքները միւս կողմից անգնահատելի դիրքեր են ստեղծել զօրաբանակ դնելու, ուժեղացնելու և մարդկային ցեղի աւելորդ անդամներին կարելոյն չափ շատ ոչնչացնելու...:

Գիւղի հարաւային կողմից անմիջապէս բարձրանում է Կարա-եալ կոչուած կանաչաւէտ բլուրը, որ ինչպէս նախկին ժամանակ, նոյնպէս և 1877 թուին կազմում էր ոռւսաց բանակատեղին: Սորա մօտ է միւս բլուրը Կարա-կուզի (սև զառ), անունով: Վերջին պատերազմի ժամանակ նորին Կայսերական Բարձրութեան Կովկասեան փոխարքայի վրանը դրած էր այս բլուրի ստորոտում: Այս և միւս հարևան բլուրների ու սարերի անունները բոլորին էլ յայտնի է, ով փոքր ի շատէ հետեւել է 77 թուականի պատերազմին:

Երբ մեր փոստասայլակը սլանում էր դէպի Փարգիտ, մենք պարզ դիտում էինք այդ բլուրներն ու ընդարձակ դաշտավայրն, ուր մի քանի ամիս առաջ արեան ճապաղիքներ էին հոսում: Կարա-եալից հարաւ բազում է ընդարձակ դաշտ, որից սկսւում է աշխարհին յայտնի Ալաջա լեռնագօտին, արեւելքից արեւմուտ երկարաձիգ ուղղութեամբ: Իւր արեւելեան ստորոտում թողնելով բալդապուրկ Անի քաղաքի մոայլ աւերակները, յեառն աստիճանաբար բարձրանում է և խրոխտաբար նայելով Կարա-եալի վերայ, կազմում է մի քանի սրածայր կանաչագոյն գագաթներ, որք են Էլլիա, մեծ Նաճնի և փոքր Նաճնի, սորա առաջ ունենալով Կաքաղ-թափայ փոքր բլուրը:

Կարա-եալը, Կաքաղ-թափան ոռւսաց կողմից, իսկ Ալաջան, Էլլիան, մեծ և փոքր Նաճնիները Թուրքերի կողմից այդ միջոցին դրականապէս ծածկուած էին պնակաւ ուղղութեամբ փորուածներով, պատսպարտներով, պատնէշներով ու ամեն տեսակ հողէ շինութիւններով, որոնք որ և է կերպով կարող էին նպաստաւոր լինել կռուի յաջողութեանը: Իսկ նորանց ստոր-

րոտներն և դորանցից ձգուող դաշտերի ընդարձակութեան վերայ սփռուած էին մարդկանց ու անասունների ոսկրներ, զինուորների ցնցոտիք, ծակծկուած կօշիկներ, պատառոտի զըլխարկներ, թղթի, ածուխի, տախտակի կտորներ, ճայթած ուռմբի բեկորներ, պղնձեայ փամփուշտներ և այլ հապարաւոր տեսակ տեսակ անպէտք իրեղէններ, որոնք մնացել էին զօրաբանակից:

Հասկանալի է ուրեմն որ յիշեալ դաշտավայրը մօտ չորս ամիս ողողուել է հապարաւոր մարդկանց արիւնով: Այդ սոսկալի բլուրներն անընդհատ չորս ամիս հաղորդել են միմեանց հաղարաւոր վիրաւորուածների լաց ու կոծի արձագանքը: Չորս ամիս շարունակ և անդադար, զիշեր ու ցերեկ՝ հիւսիսից հարաւ՝ հարաւից հիւսիս ահելի ուռմբերը ճեղքում էին օդը ու պատառոտում բլուրների լանջերը: Թնդանթների խլացուցիչ որոտումները դղրդեցնում էին սարեր ու ձորեր ու վառօդի ծխով ու հոտով լցնում մթնոլորդը:

Պատերազմի դաշտը սայլակից դիտելու ժամանակ սուրահանդակ ընկերս աչքերը լայնացնելով, բարկացած դէմքով արտասանեց.

—Արժեն միթէ «արմեաշկաները» որ նորանց պատճառով բիւրաւոր ուսնների արիւն է թափուել այս տեղ և միլիօններ ծախսուել...

—Մի՞թէ հայերի համար է սկսուել այս պատերազմը, ընդհատեցի ես:

—Հապա ո՞ւմ համար է, չէ որ Թիւրքիայի բրիտոնեանների ազատութեան համար է, «արմեաշկաներն» էլ իբրեւ թէ բրիտոնեաններ են, Ալեքսանդրապօլից մինչև այս տեղ ոչ մի եկեղեցի չտեսայ, հէզնօրէն պատասխանեց բժիշկը ու շարունակեց զըժգոհութիւններ յայտնել կառավարութեան դէմ որ Թրքահայերի ազատութեան համար պատերազմ է սկսել և գուցէ իւր ծրագիրը փաթաթէր կառավարութիւն վրին, եթէ մի զինուորական, որ սայլակով գալիս էր Պարսի կողմից, իւր յանկարծակի յայտնուելովը չընդհատէր նորա ծակ փիլիսոփայական մտածմունքները: Նկատելով սպային՝ բժիշկը հեռուից հարց տուեց նորան.

—Ասացէք՝ խնդրեմ Պարսից՝ էք գալիս:

—Այո, պատասխանեց սպան:

—Ուրեմն դուք կիմանաք, գեներալ Հէյմ... գիտէք

որա համար խմիչքեղէն եմ... կցկտուր արտասանեց բժիշկը և կամաց հայհոյեց սպային, որ հեռուից և արագ անցնելով, լաւ չլսեց նորա խօսքերը և թողեց անպատասխան:

Հասանք՝ վերջապէս Խալիֆօղլի գիւղը, որ աւերակ դրուածամբ դրած էր փոքր Եահնի բլուրի հիւսիսային ստորոտում և որի թուրք բնակիչները փախել էին ամէն կողմի վերայ: Այս տեղ էր փոստի չորրորդ կայարանը: Գիւղի ցածր, խոնաւ, անձոռնի տնակների մէջ բնակուում էին մի քանի ոռուս զինուորներ: Սոքա իւրեանց խմելու ջուրը վերցնում էին հալուող ձիւնից գոյացած լճակից, որովհետեւ բնական աղբիւր չկար, իսկ գիւղացիք էլ գործ էին ածում հորերի ջուր, որոնց բերանները՝ նախքան իւրեանց փախուստը վարպետութեամբ այնպէս ծածկել թագցրել էին, որ ոռուսները աշխատում էին գտնել, բայց չէին գտնում:

Խալիֆօղլուց հիւսիս Կարս-չայ գետի աջ ափում Փարգիտ անունով հայ աւերակների վերայ բնակութիւն էին հաստատել թուրքերը: Կոմս Պասկեւիչի օրով նորա հայ բնակիչները գաղթել են և կալմում են այժմ՝ Ալէքսանդրապոլի գաւառի Ջրաղլու գիւղը: Նոքա թողել են Փարգիտում երեք քարաշէն կամարակապ աղբիւր, որոնք անհոգ ու անշնորհ թուրք տարրի ձեռքում կամաց կամաց քայքայուելու վերայ էին:

Փարգիտու հիւսիսային կողմում կար մի հոյակապ եկեղեցու աւերակ սրբատաշ քարից, լայնանիստ և բազմախորան, այնպէս որ տեսնողը կարող էր ընդունել ամրոցի տեղ, մանաւանդ որ նա ունէր տարօրինակ ձև, այն է իւրաքանչիւր անկիւնը կալմուած էր կիսաբոլոր կամաքածածկ աշտարակից, մէջը լայն խորան: Անունն է Ամենափրկիչ և հարաւային պատի մէջ՝ արտաքուստ՝ եղել է արձանագրութիւն, վերջերումն անհետացած թուրքերի ձեռքում: Պատերազմից միքանի տարի անցած, այդ տեղերում բնակեցրած էին ոռու գաղթականներ:

Պէտք է նկատել որ XVI դարում յայտնուող քիւրդ հրոսակ, հերոս և բանաստեղծ Քեօրօղլին ունի այս կողմերում դեռ ևս ժողովրդականութիւն ազգաբնակութեան վառ երևակայութեան մէջ, ժողովուրդն աւանդութեամբ Քեօրօղլուն է վերագրում երկու Եահնի բլուրների անուան ծագումն և այն հողէ տնակը, որ փոքր Եահնու արևելեան յանջումն է: Քեօրօղլին, ըստ աւանդութեան, բնակուում էր այդ տնակում և նորա կե. ղակուրը, որ եահնի, այսինքն խաշած միս էր, պատրաստուում

էր մեծ Եաջնու վերայ ու բերում էր փոփր Եաջնի. Ուրեմն բլուրների անունը ծագում է Եաջնի մօից:

Մինչ այս՝ մինչ այն՝ սայլակը լծած մօտեցրին մեզ և մենք նորից շարունակեցինք ճանապարհը դէպի Կարս և պէտք է հասնէինք ուղղակի Կարս, որ հեռու էր մեզանից մօտ 18 վերստ: Այդ տարածութեան վերայ ճանապարհին այլ ևս չտեսանք բնակութիւն. դաշտն, իրրե վարելահողը պատկանում էր Կարսի հողագործ ժողովրդին որ երկու տարի, պատերազմի պատճառով չէր վարւում: Նորա վրայի ձիւնն Ապրիլին հազիւ հալուել էր, իսկ Յունիսին, վերադարձիս ժամանակ, ներկայանում էր մի հիսսքանչ տեսարան, բամու հետ լողում ձոճում էին խիտ առ խիտ բուսած երկայն, կանաչ խոտերն և նորանց մէջ խինձը—euphorbia, դեղնածաղիկը—euphorbia Cyparissias, գայիսօնը կամ ֆըռընդակը—Verbascum thapsiforme, թխածաղիկը—Origanum Vulgare, կուժկոտրէքը—Adonis aestivalis. մեղրածոժուկը—pulmonaria officinalis. հօշօշը—Matricaria chamomilla. խնկածաղիկը—hypericum perforatum. քարդ-վենիկը—Achillea millefolium. տուպը—papaver rhoeas շուշանը—Conium. կառը—Cordus crispus և այլ շատ դաշտային ծաղիկներ միմեանց փաթթումած, տալիս էին այդ լայնածաւալ տարածութեանը բազմատեսակ գոյներ:

Մեր ոտք դրած ծաղկափթիթ դաշտի արևմտեան ծայրում, մեզանից դեռ ևս շատ հեռու, աստիճանաբար բարձրանող մերկ և խճածածկ բլուրների գագաթների վերայ հսկայաբար կանգնած են ահռելի և արիւնարբու մարտկոցները: Կարս բաղաքն իւր խճճուած շինութիւններով մզկիթների այս և այն տեղ գցուած, բարձր, սրածայր մինարէթներով հեռուից երևում էր մարտկոցների ստորոտում դրած:

Երեկոյեան դէմ էր, Ապրիլի 13-ին, 6 հազար ֆուտ ծովի մակերեղծից բարձրութեան վերայ, որ մենք դեռ ևս ճանապարհում, անմարդաբնակ դաշտի մէջ զգում էինք խիտ ցուրտ, մանաւանդ երբ բամախառն անձրևը մաղել սկսեց երեսներին վերայ: Ընկերս ցրտից մերթ սեղմւում էր, մերթ աչքերը բևեռում Հէյմանի արկղի վերայ: Ես զգում էի թէ ինչ մտքեր են անցնում նորա գլխովը. նորից մենք նկատեցինք որ դէպի մեզ սրընթաց գալիս էր սայլակում նստած մի անծանօթ զինուորական: Ընկերս պատրաստուեց նորան հարգեր տալու նոյն հիւանդ Հէյմանի մասին:

—Գեներալ Հէյմանի մասին է ձեր հարցը, պատասխանեց զինուորականը հանդարտեցնելով ձիանց քայլերը, Գեներալը Չեզ բարեկամ կամ աչգակա՞ն է:

—Ըր... ոչ... բայց ես սուրհանդակ եմ ու ունիմ շատ կարևոր յանձնարարութիւն, պատասխանեց բժիշկը, թագցնելով իւր բժիշկ լինելը:

Ջինուորականը աչքերով զննեց ինձ, մեր ծանր բեռը, մափրաշը և այլն, տեսաւ որ սուրհանդակը թեթեւ կլինի ու միայնակ, տեսաւ որ սուրհանդակի շնորհ չկայ ոչ ընկերուժս և ոչ ինձանուժ, վերջապէս պատերազմի ժամանակ սուրհանդակը զինուորական կլինի և ոչ մեզ պէս քաղաքացիական, այնուամենայնիւ աւելացրեց.

—Ձեր «կարևոր յանձնարարութիւնը» կարող էք տալ գեներալ Լազարեին:

—Ինչի՞, զարմացմամբ հարցրեց ընկերս:

—Որովհետեւ նորա մահից յետոյ հրամանատարութեան իրաւունքն անցաւ գեներալ Լազարեին, պատասխանեց զինուորականը:

—Ինչպէս... մի՞թէ մեռաւ գեներալ Հէյմանը:

—Այո՛, այո՛, մեռաւ... վերջին անգամ, պատասխանեց զինուորականը և հեռացաւ:

—«Երկնային թագաւորութիւնը լինի նորան» (ЦАРСТВО НЕБЕСНОЕ), հանդարտութեամբ տրտասանեց ընկերս և կուցաւ Հէյմանի արկղի վերայ. նա մի կերպ վերցրեց արկղի երեսի մի անկիւնը և հանեց առաջին ձեռքն ընկած շիշը, բացեց խըցանը և բաժակ չլինելու պատճառով ուղղակի ցցեց բերանում: Կլկլացնելով խմեց շշի կէսը: Դա շատօ լաֆիտ էր: Հիւրասիրեց և ինձ, Երբ սուրհանդակիս կատարը տաքացաւ, սկսեց արդէն աչ ու ձախ ցրել իւր հայհոյանքը նախ անծանօթ զինուորականին որ խորհուրդ էր տալի «կարևոր յանձնարարութիւնը» տալ Լազարեին: «Ա՛յ յիմար մարդ, խօսում էր սուրհանդակ բժիշկը, ինձ խորհուրդ էր տալի, որ արկղը յանձնեմ Լազարեին, սօ, գետինն անցնեն Հէյմանն էլ, Լազարեն էլ, միւսներն էլ... մի՞թէ ես չեմ կարող անուշ անել... ասաց և նորից քաշեց բերնին շատօ լաֆիտի մնացորդը:

Վերջապէս մտանք քաղաք, դիմեցինք ում հարկն է, ցոյց տալով մեր վաւերաթղթերը: Միջնաբերդի ստորոտի տներից մինի մէջ զինուորական իշխանութիւնը յատկացրեց երկուսիս

մի սենեակ, ուր և հանգստացանք: Երեկոյեան մի շիշ ևս բացուեց Հէյմանի կենացը: Հետեւեալ օրը ներկայագանք գլխաւոր բժշկին կարգադրութիւն ստանալու: Երկու օրից յետոյ բժիշկ ուղեկիցս գնաց Հասանկալէ, որին այլ ևս երբէք չհանդիպեցի:

Գ.

Կարսի տեղադրութեան ամրութիւնը: Թրքական մարտկոցները. Հանգստարանները, փողոցները. տները, խօսակցութիւնք: Կարսի գետը որ վերջինիս կամուրջները:

Հատ բնական է, որ անծանօթ ճանապարհորդն առաջին անգամ մօտենալով Կարս քաղաքին, իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է պատմական մարտկոցների վերայ, որոնք իւրեանց բարձր դիրքով, ահռելի զէմքով բերանները դէպի ձեզ ուղղած շարեշար թնդանօթներով նայում են բոլոր կողմերի վերայ: Եթէ եկաւորը փոքր ի շատէ ծանօթ է Կարսի պատերազմական պատմութեանը, նա ակամայ կորչում է մարտկոցների հետ կապուած պատմական յիշողութիւնների մէջ: Ըստ որում եթէ Կարսը իւր անյայտ ու անյիշելի ժամանակներում հիմնուելուց մինչև մեր օրերը միշտ և հանապազ եղել է և լինելու է պատերազմական հանգէս, նա գորանով պաքտական է իւր յարմար դիրքին: Նորա անյայտ հիմնադիրն այնքան հեռատես և բազմաւոր հայեացք է ունեցել այդ տեղադրութեան վերայ, որ Կարսը ոչ միայն նետ ու աղեղի շրջանում, այլ և վերջին դարերի հանճարի ստեղծած աշխարհակործան թնդանօթների շրջանում կարող է համարուել իրրեւ ամենահիմնաւոր և դժուամատչելի ամրութիւններից մինը:

Արդարեւ, նետ ու աղեղի շրջանի մէջ ընտրած բազմաթիւ քաղաքների և ամրոցների տեղադրութիւնը մեր ժամանակներում ամենեւին համապատասխան չէ այժմեան պատերազմական կատարելագործութեանց, այն ինչ Կարսն այդ տեսակ տեղերի շարքում կազմում է մի որոշ բացառութիւն: Նետ ու աղեղով զինուած զինուորների համար ինչ չափով իւր ժամանակին անմատչելի է եղել մեր օրերին հասած միջնաբերդը, նոյն չափով էլ անմատչելի են Կրուկպի թնդանօթների առաջ քաղաքը շրջապատող մարտկոցներով պսակուած բարձր բլուրները:

Ուրեմն հնագարեան Կարսը ոչ միայն չէ կորցրել իւր

նշանակութիւնն, այլ և աւելի է բարձրացել և գուցէ հէնց իւր զիրքին է պարտական՝ որ այսքան դարեր մնացել է շէն իւր արդէն աւերակ դարձած, մինչև անգամ բոլորովին անհետացած ընկերների մէջ:

Թուրքերի տիրապետութեան օրով քաղաքը շրջապատուած էր 12 ամրապինդ մարտկոցներով, որոնք էին Վարս գետի աջ կողմում 1) Արաք թաքիա կամ Կարաքաթլաղ, 2) Կարա-դաղ, 3) Հաֆիս փաշայ, 4) Կանլի ու 5) Սուարի, իսկ ձախ կողմում 6) Չիմթաքիա 7) Վաշի-փաշայ 8) Ինգլիզ թաքիա, 9) Մուխլիս, 10) Չախմախ, 11) Դիք թափասի և 12) Թահմազ: Ռուսների ձեռքում, ինչ կասկած, սորա ևս առաւել՝ ամրացան ու, յայտնի բան է, անունները փոխուեցին:

Քաղաքի մէջ պտտուելով ձեր աչքին զարնում էին հէնց ուղղակի քաղաքի մէջ սփռուած մահմեդական հանգստարաններ իւրեանց նեղ, տափակ, կանգուն տապանքարերով: Մէջիդ չկար որ շրջապատուած չլինէր լայն հանգստարանով: Հատ տեղ հեղեղից լճակներ կային գերեզմանատներում: Բնական է, որ ոռոսաց նորամոյծ կառավարութիւնը հէնց սկզբից իսկ ուշադրութիւն դարձնէր քաղաքի առողջապահական մասի վերայ և ինչ բան մինչև այդ ժամանակ եղել էր բնական խլամականների տեսակէտից, այդ կլինէր անբնական ուրիշների համար:

Արդարև կառավարութիւնն արգելել էր մահմեդականներին թաղել հանգուցեալներին քաղաքի կամ մէջիդների հանգստարանում և այդ նպատակի համար, քաղաքի արեւելեան կողմում, Հաֆիս-փաշայ և Վանլի մարտկոցների աբանքում, լայն ու հարթ դաշտի վերայ բացուած էին միմեանց կից երկու ընդարձակ հանգստարաններ, խրամներով շրջապատուած, մինը բարձր ձողի վերայ խաչանշանով՝ օրթոդօքս հանգուցեալների համար, միւսը կիսալուսնի նշանով՝ մահմեդական հանգուցեալների համար: Այս երեւոյթն ապացոյց էր, որ քաղաքի միջի հանգստարանները կվերջանան, կհարթուին և գուցէ դառնան ծառուղիներ:

Կարսի փողոցները նեղ, յլոր մոյոր ու անկանոն էին: Նոքա իբրև թէ սալած էին, բայց ամենակոպիտ մեծամեծ քարերով, այնպէս որ սայլի անիւներն ընկնում էին երբեմն բարձր քարի վերայ, երբեմն փոսերի մէջ: Նորամոյծ կառավա-

րութեան շնորհիւ լապտերները լուսաւորում էին շատ փողոցներ, մի երեւոյթ որ Վարսը երբէք տեսած չէ իւր հիմնարկութեան օրից և եթէ 984—989 փրկչական թուականին Վարսում թագաւորող Մուշեղեան Աբասը լապտերներով լուսաւորէր իւր մայրաքաղաքի փողոցները, այն ժամանակ, անշուշտ, աւելի հեշտութեամբ կարող էր որսալ զիշերաշրջիկ կողոպտող և աւազակ մարդկանց, որոնց ահից կարելի չէր լինում անցնել քաղաքի փողոցներում (Ասողիկ):

Վարսի տները քալաշէն էին ու մեծ մասը կրով սպիտակացրած, խառն և միմեանց կից, և մեծամասնութիւնն առանց բազի: Փողոցի լոյսն ստանում էին փոքր ի շատէ կանոնաւոր լուսամուտներից, իսկ միւսները՝ երգիկում բացած թղթածածկ լուսամուտներից: Պատշգամբ շատ սակաւ էր նկատւում, այն էլ երկյարկանի տներում, որ նոյնպէս սակաւաթիւ էին: Շատ անգամ մինի տան բազը լինում էր միւսի տան տանիքը և տների միմեանց կից լինելու պատճառով կարելի էր բաղմամբիւ միապաղաղ տների տանիքներով ման գալ: Վանոնաւոր արտաքնոցներ չունենալու պատճառով՝ այդ տանիքներն էին ծառայում բնակիչներին:

—2է՛ կարելի արդեօք տեսնել ձեր տների ներսը, դիմեցի ուղեկից տեղացի Մարտիրոսին և Օսմանին:

—Ինչի չէ, ինչի չէ, էֆէնդըմ: պատասխանեց Օսմանը, համեցէք, միայն ներէք, եթէ մեր տների ներսը ձեր կողմերի տների նման չէ: Ձեր երկիրը Ռուսի երկիր է, կարծեմ աւելի բարեկարգ կլինին այն տեղ ձեր տները: բայց ինչ եմ ասում, էֆէնդըմ, ես մի անգամ եղել եմ Գիւմրի... ասաց Օսմանը և հրաւիրեց իւր մի բարեկամի տունը:

Մենք անցանք մի շաա նեղ, կեղտոտ և կարճ փողոց և փայտէ աստիճանով (նարդիւանով) բարձրացանք զրացու տան տանիքը և ապա մի փոքրիկ տան դրան առաջ կանգնեցինք: Օսմանը կամաց զարկեց դուռը, որից շուտով դուրս եկաւ տան տէրը, միջին հասակով, կարճ խուզած մորուքով, կարմիր ֆասը գլխին մի թուրք և Օսմանին ու Մարտիրոսին տեսնելով վրստահ ընդունեց մեզ, հրաւիրեց նստելու, ինքն էլ նստելով:

Մենք նստեցինք յատակի մի թվաչափ բոլորի շուրջ բարձրութեան վերայ թիկունքներս դնելով պատերին դէմ դրած կոշտ բարձերի վերայ, իսկ ոտներս ձգելով գորգերով ծածկուած յատակի վրայ, որ իւր եղրներից մի թվաչափ ցածր էր: Առաս-

տաղի օղակից կախած էր փոքրիկ ջահ: Պատերի երեսին ներկով նկարած էին կանթեղներ, ծաղիկ, բոյսեր և թռչնիկներ: Պատերից մինի մէջ շինած էր բանդակած տախտակից սուր զմբէթաւոր մի խորշ, ուր բազմեցրած էին օձառոր նարգիլէն, ապակէ ջրամանը և սուրճի պարագաները: Անկիւններում, յատակից մինչև առաստաղ բարձրանում էր նոյն բանդակագործ տախտակներից մի սիւն, որ ներկայացնում էր միմեանց վերայ դասաւորուած փոքրիկ պահարանների մի շարք՝ սապոն, աչքի դեղ և այլ պճնալարդերի իրեղէններ պահելու խայտաճամուկ տիկիների համար: Զոռանանք յիշել որ իւրաքանչիւր սենեակում պատի մէջ կայ մի մի վառարան (բուխարի), թէև երկաթէ հնոցներն էլ շատ տարածուած են Կարսի մէջ:

— Էֆէնդին շնորհ է բերել Ռուսի երկրից, նշանացի անելով ինձ, զիմեց տան տիրոջը Օսմանը, ծառայող է, պսոթ ծանօթացանք մեր Մարդըրիւս Էֆէնդու շնորհել, ինքը զիտուն մարդ է, ամեն բան ուզում է իմանալ: Այս խօսքերի վերայ, որին համաձայնութեան նշաններ տուաւ և Մարտիրոսը, տան տէրը գոհութեան ցոյց արաւ, աջ ձեռքն արագ մօտեցնելով ծնօտին և ճակատին ու ասաց:

— Բարով հաղար բարի էք եկել, ոնց էք, առույժ էք, էհ, էֆէնդմ, հաւանում էք մեր բաղաբը, կարելի է չհաւանէք, որովհետև շատ բան քանդուել է, աւերուել է պատերազմի ժամանակ, եթէ տեսնէիք, էֆէնդմ, պատերազմից առաջ, օ օ, հրաշալի բաղաբ էր. բայց այժմ...

— Օ օ, այժմ շատ փոխուել է, վրայ բերաւ Օսմանը, Ռուսի ասկեարը շատ քանդեց, փնաս տուեց, կողոպտեց...

— Այո, ճշմարիտ է, ռուսի սալգաթը սրանց շատ փնաս հասցրեց բաղաբը յարձակմամբ առնելուց լետոյ, հաստատեց Մարտիրոսը:

— Էֆէնդմ, Ալաջայի կոտորուելուց յետոյ երբ ոռան երկրորդ անգամ պաշարեց մեր բաղաբը, շարունակեց Օսմանը, այդ միջոցին ամեն 15—20 րոպէից յետոյ հարաւային կողմից գիշեր և ցերեկ գալիս էր թնդանթի ռումբ և պայթում էր քաղաքի զանազան կէտերում: Հանդստութիւն և դադար չունէինք, ահ ու դողից չգիտէինք ուր գնանք: Քանի պաշարումը սաստկանում էր, այնքան էլ ռումբների երևալը յաճախանում էր:

— Ոչ ոք չգիտէր թէ մի բանի րոպէից յետոյ ինքը կենա

դանի կմնայ թէ չէ, հաստատեց Մարտիրոսը, հայոց եկեղեցու մօտից, որ միջնաբերդի լանջումն է, ու շատ բարձր դիրքով՝ լաւ կարելի էր դիտել ամբողջ հարաւային դաշտը: Հայերիցս շատերն այնտեղ դիտակով նայում էին դէպի հարաւ և հէնց որ դաշտի բարձրութեան վրայ ծուխի կծիկներ էին երևում, իսկոյն ամուր տեղ թագնում էինք, իմանալով որ ուումըն արդէն գալիս է բաղաք և ականջներս սրելով լսում էինք թէ որ տեղ է պայթելու, որից յետոյ նորից 15—20 րոպէ ապահով էինք մեզ համարում: Բայց մի անգամ սարսափը մեզ տիրեց, երբ ուումըն ընկաւ մեր եկեղեցու վրայ և բանդելով նորա տանիքն՝ ընկաւ ներս:

Այս խօսակցութեան ժամանակ տան տէրը հիւրասիրեց մեզ սուրճով:

—Էֆէնդմ, նորից շարունակեց Օսմանը գիմելով ինձ, ցեւրեկով մի կերպ պատրաստում էինք երեխանցով, կանանցով՝ տների խորքերում, ներքնատներում և այլ ամուր տեղերում, իսկ զիշերով չգիտէինք, ո՞ւր գնանք: Մեկանում շատ կանայք տունը տղամարդկանց թողնելով գողերից և աւապակներից պահելու, իւրեանց երեխաների հետ հանգստարաններում գերեզմանաքարերի յետևն էին պատսպարում, մանաւանդ հայոց հանգստարաններում, ուր հինաւուրց գերեզմանաքարերը խոր և լայն են:

—Հատերը թուրքերից, վրայ բերաւ Մարտիրոսը, ապաւինում էին հայոց թաղերում, նախ՝ որ այդ թաղերը միջնաբերդի ժայռի ապահով լանջումն են, երկրորդ՝ սոքա հաւատում էին որ ուումները հայոց թաղերի վրայ ումըն չէին ձգել, բայց այդ կարծիքը սխալ էր, հայոց թաղերն էլ ապատ չմնացին, միայն թուրքի թաղերն որ աւելի տափարակումն են և ումընին մատչելի, աւելի ենթարկուեցին վնասների:

—Այդ պաշարում ասուած զործողութիւնն անտանելի բան է, յաբակցեց տան տէրը, զօրքերի իրաւանցումը, հրացանների և թնդանօթների ճայթիւններն ու դռոցները պաշարողի և պաշարուածի կողմից, զօրաբաժինների յաջող կամ անյաջող ընդհարումներն և մանաւանդ անդադուր պտտուող ճշմարիտ և սուտ սարսափները բնակիչների հոգին տանջում՝ մաշում էին: Հուկայ էինք գնում, տեսնում էինք խանութները կողպ, մարդիկ յուսահատ, խումբ խումբ կանգնած հաղորդում են միմեանց սարսափահար լուրեր և ահա այդ սոսկալի բոպէին

մահառիթ ոռւմըն օդ ձեղքելով անցնում է և դէմի տունը քանդելով հրդեհում է:

— Ուղիղ է ասում Մանսուր էֆէնդին, այսպէս էր տանտիրոջ անունը, ընդհատեց Օսմանը, մի քանի տներ հրդեհի ենթարկուեցին և հրդեհի առաջն առնելու բնակիչներից ոչ ոք չէր վստահանում օգնութեան հասնել, ըստ որում հրդեհի ժամանակ ոռւմները, կարծես գիտմամբ, ոռւմներն այդ կէտի վերայ էին ուղղում, երևի որպէս զի կրակը չհանգչի և աւելի տարածուի:

— Առաւել շատ վախենում էիք զիշերային յարձակումից, ասաց Մանսուրը, Յարձակումի ժամանակ սպանութիւն ու կողոպտան անխուսափելի էին: Չհաշուելով ասկեարը, սորանցից աւելի վտանգաւոր էին թուրք թարաքեամա, քիւրդ և հայ ձիաւորներն, որ միլիցիա էք ասում դուք, նորանք մեր բաշիրողուկների նման գազաններ են, որ գալիս են պատերազմի դաշտ աւելի կողոպտելու և սպանելու անմեղներին, քան թէ կանոնաւոր զործ կատարելու: Պատերազմի խառն միջոցին նորանք ոչ մահմեդական են հարցնում և ոչ քրիստոնէայ, ճշմարիտ է, մենք մասամբ յոյսներս դրել էինք մեր համաքաղաքացի հայերի կողմից մեզ պաշտպանելու վերայ: Բայց միլիցիան ի՞նչ է հասկանում:

— Այո, այո, նախ քան պաշարումն, աւելացրեց Մարտիրոսը, հայ և թուրք բնակիչներս խօսք էինք տուել իրար, որ մենք հայերս սորանց պաշտպանենք ոռւմներից, իսկ սորա մեզ պահպանեն բաշիրողուկներից: Բայց փորձով տեսանք որ անիրաւ միլիցիան չէր ջնդում և հաւասարապէս կողոպտում էր թէ հային, թէ թուրքին, թէ յոյնին և այլն: Մինչև անգամ անձանսթ հայեր և թուրքեր, խառնուած միլիցիայի հետ, աշխատում էին կողոպտել...

— Էֆէնդմ, ինչպէս ես կարծում, Վարսը ոռւմին կմնայ թէ սուլթանին, յանկարծ խօսքը փոխեց գիմելով ինձ Օսմանը:

— Հատ դժուար է դորան ճիշտ պատասխանել, դեռ պատերազմը չէ վերջացել, ով գիտէ, ինչ պայմաններ կունենայ դաշնադրութիւնը, պատասխանեցի ես:

— Դուք բաջ գիտէք, էֆէնդմ, որ ոռւսը մի քանի անգամ վերցրել է Վարսը և միշտ յետ է տուել փաղիշահին, պէտք է որ այս անգամն էլ յետ տայ, եղբակացրեց Օսմանը:

— Գուցէ ձեր ենթադրութիւնն ուղիղ է, նկատեցի ես,

բայց եթէ Կարսը կրկին փաղիշահին յանձնուի, ապա ի՞նչի՞նչ ոուսը թարիանները խճուղիով միացնում է իրար հետ, որ առաջ չէ եղել, ի՞նչի՞ վնասուած թարիանները կարգի է բերում, ի՞նչի՞ պէտք է ահագին ծախսեր անի և վերջը յետ տայ քաղաքը փաղիշահին:

— Մաշալլահ, էֆէնդամ, ձեր ղիտոդութիւնները ճիշտ են, ես այդքան չէի մտածել, խորհրդաւոր կերպով պատասխանեց Օսմանը և աչքերը ցած թերեց ու մի րոպէ յետոյ նորից բարձրացրեց գլուխն ու շարունակեց:

— Եթէ այդպէս է, ասաց նա, մենք թուրքերս չենք մնալ Կարսում, կձգենք մեր կալուածքը և մեծամասնութեամբ կբռնենք Օսմանլի հողը, մենք չենք կարող վարուել ոուսի հետ, չէ, չենք կարող վարուել...

— Ինչի՞ չէք կարող վարուել ոուսի հետ, ոուսը վնաս չի տալ ձեզ...

— Մենք էլ գիտենք որ վնաս չի տալ, իսկ առաւելութիւն էլ չի տալ... երբ տիրապետութիւնը մերն է, այն ժամանակ մեր գլուխն էլ բարձր է, հայն էլ է խոնարհւում, յոյնն էլ ամենքն էլ, ինքս էլ վստահ գնում եմ բէյի մօտ կամ փաշայի ու միւշիւրի առաջ, կանխաւ գիտենալով որ ինձ նորա մօտ տեղ կլինի: Բայց ոուսի օրով ես ի՞նչ եմ, ուր կարող եմ գնալ, ո՞վ ինձ մարդու տեղ կդնի, յուսահատ կերպով պատասխանեց Օսմանը:

Ապա ես խնդրեցի որ ցոյց տան ինձ քաղաքի միւս մասերը: Մեզ ընկերացաւ Մանսուրը և մենք գուրս եկանք: Գնում էինք փողոցներով և զննում էինք քաղաքը: Այդ միջոցին զըլխաւով փողոցով տանում էին դէպի հանգստարան մի հայ հանգուցեալ քահանաներով, խաչ ու խաչվառով և եկեղեցական երգեցողութեամբ: Հանդիսին մասնակցում էին զլխաւաց հայերի բազմութիւն: Ճանապարհին հանդիպող բրիտանականները վերցնում էին զլխարկները: Իսկ տաճիկները զայրացած նայում էին, ըստ որում ոուսաց տիրապետութիւնից առաջ բրիտանականներն իրաւունք չունէին հրապարակական եկեղեցական հանդէսներ կատարել, որի ժամանակ նորանք կենթարկուէին ծաղր ու ծանակի թուրքերի կողմից:

— Յիշում էք, էֆէնդամ, մի ժամ առաջ ասածս, ասաց Օսմանը. ահա ձեզ կենդանի օրինակ: Իեռ մի քանիամիս է միայն, որ ոուսները ոտք են դրել այստեղ, կարսաբնակ խաչարազ-

ներն (քրիստոնեաները) արդէն մոռացել են իրենց անցեալը... Ո՛վ էր տեսել որ հանգուցեալին քահանայով ու երգով տանեն հանգստարան: Ռուսից առաջ այդպիսի բան չկար. հանգուցեալին կտանէին լուռ, ինչպէս հանգուցեալն ինքը լուռ է... եթէ այստեղ խաչիարարները մուսուլմանների հետ հաւասար լինին, նորանց պէս ծէսներ կատարեն հրապարակում, չէ՞ որ դորանով Իսլամն ոտուց տակ կկորչի...

Մի փոքր ևս յառաջ գնացինք և Օսմանը կանդնեց մի տան առաջ և ցոյց տալով ինձ որ իւր տունն է, հրաւիրեց բոլորիս ներս: Սենեակը նոյն ձևի էր, ինչպէս տեսանք Մանսուրի մօտ, սակայն լուսամուտների շրջանակների մէջ և տախտակաշէն առաստաղի վերայ երևում էին բազմաթիւ ձեղքուածներ և ծակեր: Երբ նստած յատակի վերայ աչքերս դէպի վեր կննդում էի առաստաղն, Օսմանը զայրացած ասաց.

—Էֆէնդի, գիտէ՞ք այս ինչնշաններ են առաստաղի վերայ և պատուհանների մէջ, այս հրացանի գնդակների հետքեր են... փողոցների վրայի բոլոր աներում կարելի է տեսնել այս բանը: այս չարիքը ուստի ասկեարն է բերել մեր գլխին յարձակման ժամանակ: Նորանք երբ առան քաղաքը, փողոցներից գնդակներ էին ուղարկում դէպի վեր պատուհանների միջից դէպի ներս սենեակները:

—Երևի դուք էլ ձեր կողմից ընդդիմութիւն էք ցոյց տուել ասկեարին, ուրիշ կերպ նորանք խաղաղ ժողովրդի վերայ գնդակներ չէին արձակիլ:

—Մի՞թէ այդ ընդդիմութիւնն է, եթէ մենք չթողնէինք թշնամուն խլել մեր տունը, մեր տեղը, մեր քաղաքը, ապա էի՞ր օրի համար պէտք է գործ գնէինք այն հրացանները, որ մեր փաշաները բաժանել էին մեզ: Ձեր կարծիքով ուրեմն մենք պէտք է ձեռքներս ծայէինք և նայէինք թէ ինչպէս մեր թշնամին մտել է մեր տունը, մեր քաղաքը: Մենք էլ որ տեսանք ուստի ասկեարին մեր փողոցներում, իսկոյն սկսեցինք վերելից ներքև տների ներսից գնդակներ ուղարկել նորանց վերայ. մենք նորանց սպանում էինք, իսկ նորանք միայն առաստաղներն էին ծակոտում, պատերի յետևը թագնւում էինք:

—Էլի լաւ է որ թեթեւ էք ազատուել, դորա փոխարէն պատիժներ չէր կրել նկատեցի ես:

—Ի՞նչպէս չենք կրել, շարունակեց Օսմանը, իրաւունք տուին ասկեարին երեք օր կողոպտել քաղաքը: Նորանց հետ

էլ միացել էին և ուրիշները թուրք, հայ, միլիցիա, մի խօսքով ամենքն էլ կողոպտում էին... Մտնելով տների մէջ՝ որոնում էին անկրկները, ներքնատները, ծածուկ տեղերը, ինչ որ ձեռքներն էր ընկնում, տանում էին, քանդեցին քաղաքը:

Օսմանի զայրոյթն ընդհատուեց՝ երբ հասանք գետին, որին տեղական թուրքերն և հայերը անուանում են Կարսչայ, իսկ ի հնումն Ախուրեան, ինչպէս վկայում են Չամչեանը, Ալիշանը և այլք: Սա սկիզբն առնելով Սողանլուի լեռներից ընթանում է դէպի արևելք թախտ կոչուած դաշտավայրի միջով: Քաղաքին հասած՝ նորա լայն և ազատ ափերը սեղմում են սեպածե ժայռապատ ձորի մէջ, կալմելով երկու հրուանդան, որոց մինի վերայ շինուած էր Չիմ թաքիա մարտկոցը, իսկ միւսի վերայ, բարձրաբերձ ժայռերից կալմուած, խրոխտաբար նայում է միջնաբերդը:

Նա իւր օձանման պտոյտներով կիսում է քաղաքը արեւելեան մեծ և արեւմտեան փոքր մասերի: Արեւելեան մասը փոքր ի շատէ տափարակ տեղի վերայ է, իսկ արեւմտեանը սփռուած է ժայռակալմ լանջերի վերայ: Երկու մասերն էլ միանում են իրար հետ երեք կամուրջների միջոցով: Հայերի մեծամասնութիւնը բնակւում էր ձախ կողմում, որ կոչւում էր Չուխուր մահլայ, իսկ թուրքերն ըստ մեծի մասին տարածուած էին աչ ափում: Գետի հոսանքով ամենաստորին կամուրջը երկու քարէ սիւների վերայ կանգնած, վրան ծածկուած էր հողով և խճով:

Գորանից վեր կանգնած է երկրորդ կամուրջը սրբատաշ քարից, երեք կամարով, առանց արձանագրութեան: Հաւանական է որ նա շինուած լինի ԺԳ դարու սկզբում հայերի ձեռքով: Սա այժմ կոչւում է Ղարախան օղլի: Սորանից դէպի վեր երրորդ կամուրջն է, առանց կամարի, որի սիւները կրաշաղախ են և քարաշէն, կալմում են ութն աչք, իսկ վերը ծածկուած է փայտէ գերաններով, խճով և հողով: Սոյն ձևով շինած է չորրորդ և վերջին կամուրջը, որ քաղաքի վերջումն է:

ԳԱՋԱԲԵՐՈՒՆԻ

(Կը շարունակուի)

ԼԻԽԴՎԻԳ ՖՈՒԼԴԱ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Լուգվիգ Ֆուլդա (Fulda), գերմանացի յայտնի թատերագիր և բանաստեղծ, ծնուած 1862 թ. ուսումնասիրել է գերման լեզուները, գրականութիւն և փիլիսոփայութիւն Հայդելբերգի, Բերլինի և Լայպցիգի համալսարաններում: Սկզբում, երբ ապրում էր Միւնխէնում, գտնւում էր Պօլ Հայզէի ազդեցութեան աակ: Նորա հէնց առաջին թատերկը, մի գործողութեամբ, Die Aufrichtigen (Անկեղծներ) գրուած 1883 թ. մեծ յաջողութեւն ունեցաւ: 1886 թ. Բերլինում առանձին ուշադրութիւն գրաւեց Deutsches Theater-ում ներկայացնելով իւր մի գործողութեամբ Unter vier Augen.—Թատերկի յաջողութիւնն առիթ տուեց նշանաւոր դերասան Բարնային դրդել Ֆուլդային մի նոր թատերկ գրելու իւր նոր հիմնած «Բերլինի թատրոն» ի համար: Այդ նոր երկն էր Die Wilde Iagd (1888, Վայրի որս), որ անասելի յաջողութիւն ունեցաւ: Այդ բոլոր երկերի մէջ Ֆուլդան անհատական կեանքի չրջանից դէնը չէր անցնում: Վերջին երկում մի քանի ողբերգա-դաւեշտական տեսարանների մէջ պատկերացնում է մարդկանց՝ բազդի յետեից ընկնելու անյագ ձգտումը, որ սակայն իւր հերոսների համար միշտ վերջանում է անվերջ հիասթափութեամբ: Բերլինում ծանօթանալով երիտասարդ գրողների չրջանի հետ, տարւում է հասարակական հարցերով և փորձեր է անում թատրոնական բեմ հանել հասարակութիւնը յուզող դասակարգութիւնների մաքառման պատկերներից զանազան տեսարաններ: Das verlorene Pauradies (1890, Դրախտ կորուսեալ) նիւթն առնուած է բանուորական գործադուլներից, որի մէջ նկարագրւում է գործող անձինքների ողբերգական յարաբերութիւնները: Աւելի պակաս յաջողութիւն ունե-

ցաւ 1891 թ. բեմ հանած Die Skeavin (Ստրկուհի), որի մէջ պատկերացնում է կնոջ դառն վիճակը: Վերջին երկերի պատկերացրած չոր ու ցամաք իրականութիւնն առաւելապէս արդիւնք էր այն գրական շրջանի, որի մէջ էր և Ֆուլդան, քան բուն իւր սեփական տաղանդի, որ կատարելապէս փայլեց միայն իւր վերջին ողբերգական Talisman առակի մէջ, որ մեծ ոգևորութեամբ ընդունուեցաւ «Փերմանական-Թատրոնում» 1892 թ.: «Թալիսմանի» նիւթը, համաբեա, նոյն է, ինչ որ Անդերսէնի «Թագաւորի նոր հանդերձը»: Չնայելով նիւթի հէքիաթական բովանդակութեան, բայց և այնպէս բոլոր գործող անձնաւորութիւնները ներկայացրած են պարզ, որոշ գոյներով և շատ տիպական են: Ֆուլդայի միւս երկերը, ինչպէս Die Kameraden (1894, Ընկերներ), Der Sohn des Chalifen (1897, Խալիֆի որդին), Թալիսմանի պէտ ողբերգական նիւթ է, բայց Բերլինի հասարակութեան աւելի քիչ դուր եկաւ, քան Թալիսմանը, Jugendfreunde (1897 թ. Նրիտասարգական բարեկամներ), Schlarafenland, նոյնպէս ողբերգական առակ և Herostrat պատմական բովանդակութեամբ մի ողբերգութիւն:— Ֆուլդան ունի նաև բազմաթիւ քնարերգութիւններ, որոնք աչքի են ընկնում զդացմունքի ջերմութեամբ և անկեղծութեամբ: Ֆուլդայի երգիծաբանութիւնները և վերտառութիւնները (эпиграммы) աչքի են ընկնում նուրբ և կծու սրամտութեամբ: Ֆուլդային քնարական երկերը հրատարակուած են Satura. Grillen und Schwänke (1884, Լայպց.) Neue jugend (1887). Sinngedichte (1888, Դրէզդ. Բ. հրատ. 1893 թ.), Gedichte (1890, Բերլին), Neue Gedichte (1900): Ֆուլդայի վէպիկները հրատարակուած են Lebensfragmente խորագրով (Բ. հրատ. 1896 Շտուտգարտ): Բացի դորանից Ֆուլդայի թարգմանութեամբ հրատարակուած են Մօլիէրի լաւագոյն երկերը (Բ. հրատ. 1895) և Ռօստանի «Ռօմանտիկներ» և «Սիրանօ-դը-Բերժըրակ» ողբերգութիւնները:— Կիւրշների Deutsche Nationalliteratur-ի մէջ հրատարակել է Die Gegner den zweiten Schlesischen schule Նրկորդ շլեզիական դպրոցի հակառակորդները (Շտուտգ. 1788):

ԳՈՐԾՈՂ, ԼՆԶԻՆԻՔ

Հերոստրատ.	Դիոն	} օտարականներ.
Տիմարիտա-նորա մայրը.	Մենիպպ	
Գեգեսիյ.	Զոյա	
Կլիտիա-նորա թոռը.	Լիսիլլա	
Մետրոդոր	Փէօնիդա	
Թրասոն	Կալլիյ	} քաղաքացիք
Եւպէյտ-մեծ քրմապետ	Դիօկլ	
Պրակսիտել.	Ջինուոր	

Նաւահանգստի պահապան.

Զրմեր եւ քրմունիներ, ստրուկներ.

Ուխտաւորներ, Նաւաստիներ, Ժողովուրդ,

Զօրականներ:

Դիրժողութեան տեղը՝ Եփեսոս (Յունաստանում):

Ժամանակը՝ 356 թ. Հ. Ճ. Ա.

Ա. ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Բաց հրապարակ եփեսոսում: Յետեի մասը, համարեա ամբողջապէս բռնում է Արտեմիսի տաճարի ութնսին ճակատը. նորա պղնձակերտ դռների առաջ գտնւում է լայն մարմարիոնէ սանդուղսներ, սանդուղսի երկու կողմը մի-մի ձողաջահ: Տաճարի յետեի մասում երևում է ժայռոտ լեռներ: Աւելի հեռու յետեի մասում երևում է նաւահանգստի մի մասը՝ խարիսխ ձգած նաւերով: Աջ կողմը համեստ, ցածիկ մի տնակ, շրջապատուած անտառակով. տնակի առաջ մի նստարան: Աջ կողմը, բլրորովին առաջին տեսարանի վրայ երևում է փոքրիկ ապառաժոտ բարձրաժանդակ, վրան փորուած ոտնատեղերով որոնք գեղղրների (կուլին) յետեւ կորչող կածանի սկիզբն են ցոյց տալիս: Ձախ կողմը, առաջի մասում, բաւական դուրս ընկած՝ երևում է Մետրոտորի տունը, երկու դռնով, մէկը ճակատի կողմից, ուղղուած հանդիսականներին, միւսը կողմնակի: Մի քիչ հեռու, ձախ կողմը Գեդեսի տունը, որ բաժանուած է Մետրոտորի տնից փողոցով, բաց սրահակով (portique), որ ծառայում է իբրեւ վաճառանոց. սրահակի ներսի պատերից կախկաւուած է բրօնզեայ վահաններ, զէնք և ուրիշ գեղարուեստական իրեղէններ:

ՏԵՄԵՐՆԻ I.

Արեծագ է: Տաճարի սանդուղտների վրայ նստուած է ժողովուրդը. նոցանից ոմանք աղօթում են: Տաճարից լուում են երաժշտութեան մեղմ ձայներ: Նաւահանգստում նաւաստիները շղթաներով ամրացնում են նաւը և բեռը դուրս տալիս: Երևում է նաւի մի մասը միայն:

ՀԵՐՈՍԿՐՈՍ (նստած է անշարժ, աջ կողմը գտնուող տնակի առաջ եղած քարէ նստարանի վրայ, մէջքը հանդիսականներին, խորասուզուած՝ տաճարը դիտելով: Քիչ յետոյ երևում է օտարերկրացիների խումբը, որի մէջ են ԴԻՕՆ և ՄԵՆԻՊՊ: (Յետոյ) ԳԵԳԵՍԻՅ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ.—(խմբովին, հանդիսաւոր կերպով):

Ո՛վ, մայր կենաց, սուրբ Արտեմիս,
Լուսաթաթախ ապարանքում
Թաղաւորող հզօր, ահեղ,
Մեծ զիցունհի, արծաթփրփուր
Ծովով պատած Յունաստանի
Եւ գեղեցիկ, զուարթ Յոնիոյ

Քաջաբազուկ որդիներէց
 Երգուած Իշխոյ, զաւակներդ
 Ա՛ռ ապահով քո յարկի տակ
 Եւ սրտազեղ, առատ աջով
 Օրհնէ նոցա:

(Դիմել, Մենիպպը և միւս օտարականները, ճանապարհի զգեստով, մտնում են նաւահանգստի կողմից և կանգնում են ապշած ու շլացած տաճարի տեսքով):

ԴԻՈՆ. Երկար ուղու նպատակ կէտին
 Հասանք արդէն: Բարեկամներ,
 Լաւ դիտեցէք: Արշալոյսի
 Ծիրանազգեստ շողերի մէջ
 Մեծ դիցունու յաւէժ, անանց
 Փառաց տաճարն, հազար-հազար
 Ազգ ու լեզուից փառաբանած
 Մեհեանն՝ ահա, դիմաց կանգնած:
 Տարտարոսի աստուածներին
 Փառք, գոհութիւն մենք առաքենք,
 Որ մեր կեանքին նոր թոյլ տուին
 Եւ վեհութիւնն աչքով տեսանք:

ՄԵՆԻՊՊ. Գերերջանիկ, չքնաղ քաղաք,
 Փառքիդ շողերն ողջ աշխարհն է
 Ողղել, լցրել:

ԳԵԳԵՍԻՅ. (Դուրս գալով իւր տնից, խօսում է՝ երեսը յետ դարձրած):

Է՛յ, անպիտան
 Ծոյլ ստրուկներ, դէհ, շուտ արէք,
 Ժիր շարժուեցէք: Ձեք տեսնում, որ
 Նաւերն ահա՛ շարան-շարան,
 Մրցման ելած, առաջ-կտրուկ
 Նաւահանգիստ են շտապում,
 Առատ, անթիւ ուխտաւորներ
 Քաղաք բերում, որոնց զեղուն
 Կըրօնական ջերմ զգացում
 Պիտի լայն-լայն բանայ նոցա
 Քըսակների բերանները:
 Այստեղ եկէք, հետներդ առէք,
 Այստեղ բերէք աստուածունու

Մաքուր կաւից, փայլուն պղնձից
Հրաշակերտած արձանիկներն:

(Հետեւեալ խօսակցութեան ժամանակ ստրուկները սրա-
հակն են բերում Եփեսոսի Արտեմիսի արձանիկները, տա-
ճարի փորրիկ յարանմանութիւնները և այլն և շարուն-
են վաճառքի հանելու համար:—
Դիոնն ու Մինիպոլը բաժանուելով միւսներէց, առաջ
են գալիս: Գեղեցիկն բարեւում է նոցա):

Ա՛, ողջոյն ձեզ, օտար երկրից
Մեզ հիւր եկած բարեկամներ:
Գրազ կը գամ, թէ առաջին
Անգամը չէ, որ եփեսի
Հողի վերայ ոտք էք դնում:

ԴԻՈՆ. ձիշտ այդպէս է, ծերուկ յարգի:

ԳԵԳԵՍԻՅ Ո՛ր աշխարհի ծնունդ էք դուք:

ԴԻՈՆ Սիցիլիայի լի դաշտերն են
Մեզ սնուցել, իսկ Սիրակուզն
Մեզ իւր որդի՝ քաղաքացիք
Է ճանաչել:

ԳԵԳԵՍԻՅ Շատ էլ մօտ չէր,

Հերմէս լիկայ, այն ճանապարհն,
Որ կտրեցիք, անցաք եկաք:
Բայց աւելի լաւ ժամանակ
Ընտրել երբէք չէիք կարող:
Հազիւ, ահա, նոր է սկսուած
Աստուածուհուն ձօնած ամիսն:
Արամազդից մեզ պարգեւած
Ամեն մի օրն՝ իրեն յատուկ
Ակնապարար հանդէսն ունի,—
Մարգանք թէ վաղք՝ կառքով, դտով
Երգ ու պարեր՝ խենթ, յամրաքայլ,
Խնճոյք ու խինդ՝ ամեն օր կայ:
Նոյն իսկ այսօր դուք կը տեսնէք
Տաճարի մէջ մատաղ կուսից
Վառ ըղձերի չքեղ հանդէս:

ԴԻՈՆ

(Դառնալով դէպի տաճարը)

Աստ, խնդրեմ, ինչո՞վ արդեօք
Յաւերժացրեց շընորհապարտ

Հայրենիքը՝ կէս-աստըծուն:
 ԳԵԳԵՍԻՅ Որի՞ մասին ես հարցընում:
 ԴԻՈՆ Խյս տաճարը կերտող, կանգնող
 Մեծ վարպետի՝ Պայոնիայի:
 ԳԵԳԵՍԻՅ Հէնց իմ հաւա է, հօրս պապը.
 Հայրս դեռ շատ լաւ յիշում էր
 Մեծ ծերունի արուեստագէտին:
 ՄԵՆԻՊՊ Ազնիւ ցեղի շառաւիղ ես:
 ԳԵԳԵՍԻՅ Մեծ նախահօրս բոլոր սրտովս
 Շնորհապարտ եմ. աշխատանքի
 Ծանր ու դժուար բեռն ու հոգսը
 Իւր ուսերի վերայ տարաւ,
 Իսկ ինձ թողեց փառք ու մուտքի,
 Նկամուտի անհատ այս գանձ:
 Կարո՞ղ կլինէր, քաղաքն արդեօք,
 Սորանից էլ մեծ յարգ ցոյց տալ
 Արուեստագէտի յիշատակին,
 Քան արտօնել նորա զարմին
 Սրբավայրի փակկալ լինել,
 Վաճառք հանել նորա անդրին՝
 Իւր իսկ գաւթում:

ՄԵՆԻՊՊ (Ցոյց տալով յետեւի, խորքի կողմը):
 Ինչո՞ւ, ասա,

Տաճարի ծանր, պղնձակերտ
 Դռներն՝ երկփեղկ, լայն բացուեցան:
 ԳԵԳԵՍԻՅ Ասել է թէ, զոհաբերքի
 Ծէսերն, արդէն, աւարտեցին.
 Եւ նիստի պայծառ զարմը
 Դիցանոյշի շնչով սրբուած
 Սուրբ թափորի զլուխն անցած
 Մեզ է դիմում:

Թափորը դուրս դալով տաճարից, առաջ է գնում դէ-
 պի աջ, յետոյ նորից սանդուղտներն ելնելով մտնում է
 տաճարը: Առջևից գնում են փողահարներ, որոնք երբեմն
 երբեմն հնչեցնում են հանդիսական փողերը և շփորնե-
 րը, քարոզները՝ ձեռքերին բռնած դայիսոններ. Եպէյաը
 յետեւից քրմեր և քրմուհիներ. քաղաքի աւագները, որոնց
 մէջ երևում է Մետրոդորը. յետոյ երիտասարդներ, կոյ-

սեր, որոնց մէջ և Ալիսիան ծողովուրդը բեմի խորքում,
յարգանքով տեղի է տալիս թափորին և երբ թափորը
հեռանում է, նորա յետեից իրար հրելով տաճար են
թափւում):

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Բացատրում է փողերի հնչումը դադարելու ընդմիջումներին)

Տեսէք, ահա:

Քայլերն ուզիղ աստուածունհու
Դէպ սրբազան անտառ դարձան:
Խոնարհ ու հեզ ամբոխի տէր
Մեծ քրմապետն՝ քարոզների ¹⁾
Անվերջ շարքին անմիջապէս
Հետևում է վեհ քայլուածքով:
Մեծարելի ծերերն ամեն
Ձուտ տօնական պերճ հագուստով:
Նոցանից յետ՝ կրնկակոխ
Ձոյգ-զոյգ, կարգով, շարան-շարան
Նրիտասարդ, պատանիներն
Եւ ամօթխած չքնաղ կոյսերն,
Օ՛, բազմաթիւ սիրող սրտեր
Ամուսնութեան սուրբ կապերով
Կըմխանան Աշտիմիսի
Եւ ժամերի զոյգ օրհնութեամբ:

ՄԵՆԻՊՊ

(Նկատելով Կլտային)

Ասա, դու մեզ, ծերունկ բարի,
Չքնաղ, սիրուն այս աղջիկը
Ճանաչում ես, որի հպարտ
Կեցուածքն ու դիրքն ամենքին է
Հըրապուրում: Նրջանիկ է
Ով որ նորան իւր օջախը
Կառաջնորդէ՝ իւր թևն առած:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Թողնուհիս է ձեր ասածը,
Իսկ անունը՝ Կլիտիա. միթէ
Չտեսաք ինչպէ՞ս ուրախ ժպտով
Խմբի միջից այս կողմ նայեց:

ՄԵՆԻՊՊ

(Կրկնում է Կլտային):

Կըլիտիա, հա՛...

¹⁾ Մունետիկ.

ԳԵԳԵՍԻՑ

Ամբոխն արդէն

Տաճար մտնել է աշխատում:

ԴԻՈՆ

Մնաք բարև: Մենք էլ կ'երթանք:

ԳԵԳԵՍԻՑ

(Կանգնեցնելով նոցա):

Երկար ինքս էլ ձեզ չեմ պահիլ:

Միայն, խնդրեմ, թեթևակի

Մի աչք ածէք և դիտեցէք

Եփեսոսի Արտեմիսի

Արձանիկներն: Վաղուց արդէն

Հռչակ ունին անդրիքս ամեն:

ՄԵՆԻՊՊ

(Ցած ձայնով Դիոնին)

Հիմա մեզնից ձեռք չի քաշիլ:

ԳԵԳԵՍԻՑ

(Սրահակից բերելով մի արձան և ցոյց տալով):

Տեսէք, որքան ճարտարութեամբ

Արուեստդէտն՝ այն հինաւուրց

Հսկայ արձանն կարող ձեռքով

Մեծ հմտութեամբ, յար և նման

Կաւից կերտել, դուրս է բերել,

Լիքը կրծքով, դաժան դէմքով:

Արծաթափայլ լուսնի շրջան

Դիւի չորս դին չքնադատես

Բակ է կազմել: Իսկ շուրջն ամեն

Պար են բռնել մեղուների

Բոյլ անհամար, եղան գլուխ,

Սֆինքս անխօս և կարճառիւծ

Քանդակուած է շուրջը բոլոր:

Միայն ճարտար մի վարպետ է,

Որ ստեղծել զիսէ տիպարն:

(Ցոյց տալով Հերոստրատին):

Ահա այնտեղ, մենաւորիկ

Անշարժ նստած՝ կարծես ինքն էլ

Կաւից թափած, ձուլուած լինի:

Իրար երբէք չենք հասկանում,—

Դժուար գործ է գլուխ ելնել

Միշտ նորա հետ: Ինքահաւան

Յւ ինքնասած, յամառ մարդ է.

Երազների աշխարհ միայն

Յագուրդ կտայ նորա տենչին:

Գործարանիս համար անգին
Գանձ է իսպառու, Իւր կոյր մօր հետ
Ապրում է նա այն տնակում,
Որ քաղաքը ընծայ բերեց
Նրբ մարտի մէջ հայրը մեռաւ:
— Ճաշակներդ յարմար չէ մի,
Էժան գնով կը գիշանեմ:

ՏԵՍԵՐԿՆ Բ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ:

ԿԼԻՏԻԱ

(Առաջ վազելով մտնում է աջ կողմից և յետ նայելով՝
խօսում է),

Ո՛հ, ո՛հ, երբէք, հեռու ինձնից.
Անհնար է, էլ դուք ինձ ձեր
ձիրաններդ մէջ չէք աեսնիլ:

(Շտապով վազելով կաճանով, դառնալով Գեղեցիկին).

Ա՛խ, օգնիր ինձ, անուշ պապիկս:

ԳԵԳԵՍԻՑ

Ի՛նչ պատահեց քեզ, զաւակս:

ԿԼԻՏԻԱ

Այլ ևս նոքա չեն երևում:

ԳԵԳԵՍԻՑ

Ո՛ւմ մասին է:

ԿԼԻՏԻԱ

Մէկէլ տեսնեմ

Յանկարծակի սինլիքորներն
Յարձակուեցան ծածուկ վրաս,
Նրդում-կրակ ուտելով, թէ
Էլ չեմ իշխիլ ողջ տարի էլ
Ձգձգելով նոցա խարել:
Թէ յիրաւի փեսայ ընտրելն
Ազատ կամքի է միշտ թողած,
Բայց և այնպէս, պնդում էին,
Յամառելուս պիտի վերջ տամ...

ԳԵԳԵՍԻՑ

(Պահելով Դիտին և Մինիպպին).

Մի քիչ կեցէք, բարեկամներ...

ԴԻՈՆ

Մենք դեռ էլի քեզ մօտ կը գանք:

ԳԵԳԵՍԻՑ

Կեցէք, մի քիչ...

ՄԵՆԻՊՊ

(Տանեւով Դիոնիս)։

Ալի, երթանք,
Այդ Կլիտիային անփորձ նայելն
Դժուար գործ է,— տունն, տեղ ու կիւն
Մի հայեացքով մոռցնել կտայ։
(Գնում են դէպի տաճարը)։

ՏԵՍԵՐԸ III

ԳԵԳԵՍԻՑ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ

ԿԼԻՏԻԱ

(Շարունակելով)։

Ես նոցանից հազիւ պրծայ...

ԳԵԳԵՍԻՑ

(Ներշնչելով)։

Ձեռքից փախցրիր գտած որսերս,
Թոյլ չտուիր, որ ծախէի...

ԿԼԻՏԻԱ

(Գլխիցն առնելով պսակը)։

Առ փոխարէնն իմ թարմ պսակս.
Թող ծաղիկներն ու թռուռուհիդ
Մխիթարեն ծերուկ սիրտդ։

ԳԵԳԵՍԻՑ

Երես առած, սիրուն թռուռուկս,
Ինչո՞ւ վարդը մրտենու հետ
Ձեռն կամենում փոխել անհետ։

ԿԼԻՏԻԱ

Մեր դիցանոյշն վարդն է սիրում։

(Առնում է նորա ձեռքից արձանիկը և դառնալով
Վերջինս)։

Ճշմարիտ չէ՞, ասա դու ինձ
Ո՛վ Արտեմիս. հօ բարկութիւնդ
Չը չարժեցի՞։ Դու կոյսերիս՝
Թևարկողն ես։ Լոկ անարատ,
Մաքուր կոյսը քո հովանին
Վայելիլու արժանի է։
Նախանձաւոր սիրով նոցա
Պահպանում ես դու յաւիտեան,
Առատութեան ոսկեղջիւրից
Մաքուր, անմեղ ուրախութեան
Լի պարգևներ չըռայելով։
Երբէք, երբէք աղջիկներիդ
Փայփայելով, ո՛վ մեր սուրբ մայր,

Բիրտ ու կոպիտ տըղամարդու
Գիրկ չես ձգիլ, որ ուրախ է
Նոցա մի կերպ քեզնից խելի:
Թէեւ չատ ենք, բայց ամենքըս
Էլ հաւասար վայելում ենք
Խնամք ու սէրդ: Իսկ, տեն, պապս
Իւր մէկունճար թոռնունուն իսկ
Պատրաստ է տալ հէնց առաջին
Պատահածին: — Պատժիր սորան:

ԳԵԳԵՍԻՅ Առանց այն էլ պատժել է ինձ՝
Որսերս ձեռիցըս խելով:
Ժամանակ է տուն երթալու.
Թէ չէ, գիտես, դեռ աւելի
Վընասների կը հանգիւյրմ:
Ծոյլ ամբոխ է չորս բոլորըս.
Յրկու աչք էլ դեռ ուրիշից
Պէտք է աւնել:

(Ձայն է տալիս Հերոստրատին):

Ե՛յ, Հերոստրատ,
Գէ՛հ, չուտ արա, գործի կըսիր:
Հը՞, չէս լսում:

ԿԼԻՏԻԱ Թող տուր նորան:
Գիտես, որ նա լոկ մի ժամում
Շատ աւելի գործ կը չինէ,
Քան ուրիշը մի ամբողջ օր:

ԳԵԳԵՍԻՅ Ե՛, զգուելի, անպէտք մարդ է:
(Երկունս էլ տուն են գնում):

ՏԵՍԵՐԿՆ IV

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ ԵՒ ՏԻՄԱՐԻՏԱ

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Իւր կաշկանդուած դրուածիւնից մի քիչ սթափուելով):
Կանչում էր ինձ, արդեօք, մէկը:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ (Երեւելով տան շէմքին):
Հերոստրատ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Այդ պէ՛տ էիր,
Ինձ կանչողը, մայր իմ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

Այո՛,

Առաջնորդիր, որդիս, առաջ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Արի:

(Տանելով գէպի նստարանը):

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Նստելով):

Տանը ես քեզ երկար

Որոնեցի: Երբ դու կանուխ

Մահճից ելնում, դուրս ես գնում,

Ո՛վ ինձ արդեօք, կասէ՛ լուսցաւ,

Թէ դեռ խաւար գիշեր է մութ:

Քո «բարի-լոյսն» արեւ, լուսին

է ինձ համար:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Վաղուց արդէն

Լուսացել է:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

Աղօթուորի

Ձայնից միայն այդ իմացայ:

Ինչո՞ւ այդպէս հանգէսներից

Հեռու քաշուել՝ մընացել ես:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Աստուածունհուն օրհներգ էի

Ես մեն-մենակ կարդում, գովում.

Նոցա ժըխոր, աղմըկալի

Հանգէսները ես չեմ սիրում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Քուն ու հանգէս՝ քեզ համար չեն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ես ինչ անեմ, փախչողն ինքն է:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Անգին զաւակս, ինչ, կարծում ես,

Թէ լուրթեամբ կարող կլինիս

Սրտիդ ցաւերն ինձնից ծածկել:

Կոյր աչքերիս աւելի շուտ

Մատչելի են որդուս սրտի

Յաւեր լռիկ, խոցերն անհուն,

Քան արեւի շողեր փայլուն՝

Քո աչքերիդ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Ինչո՞ւ ուրեմն

Հարձ ու փորձով տանջում ես ինձ:

Գիտե՞ս բոլորն:

(Յանկարծական եռանդով):

Օ՛, թէ հեռո՞ւ,

Հեռու լինել այս տեղերից
 Կարենայի: Էլ չեմ կարող,
 Մնող մայր իմ, տեսնել, տանել,
 Որ իմ առաջ փայլէ այս վեհ
 Տաճարն, իսկ ես նորա դիմաց
 Իբրև անպէտք, ոչնչութիւն
 Կանգնած մնամ անփառունակ
 Շուքի նման և կեանք անցնեմ
 Անմահութեան հետ կողքէ կողք.
 Եւ կամ անյայտ, դատարկ ու սին
 Բանդագուշանք, տեսիլ դառնամ...

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Ինչո՞ւ ես քեզ դու գրպարտում
 Իդուր տեղը:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Տարբերը
 Գըլորում են իսկ ես ահա...

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Օ՛հ, դու քեզնում գաղտնի ոյժեր
 Ունիս պահած՝ արևելքի
 Հըմայտկան բոյսի նըման,
 Որ դեռ երկար ձիգ տարիներ
 Ամուլ ու չոր մնալուց յետ էլ
 Յանկարծ գիտէ ծաղկիլ, փըթթիլ
 Փարթմամ, չքեղ ծաղիկներով:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Եւ կոկոնի մէջ շատերը
 Խամրում, թռչնում են ծաղկելուց
 Դեռ շատ առաջ: Յիշում ես դու
 Այն օրերը: Երբ դեռ մանուկ
 Քո զգեստի փեշից բռնած
 Մանրիկ քայլով յետևիցդ
 Թափառական չրջում էի,—
 Երբ հօրս մահուան բօթն ստացար,
 Որ մեր այս վեհ սրբավայրը
 Պաշտպանելիս՝ հոգին տուեց,
 Անվախ, կուրծքը պարսիկների
 Նետերի դէմ քաջ դէմ տալով:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Մի՞թէ աչքերս չկուրացան
 Հէնց այդ օրուայ դառն յիշատակ
 Արցունքներից:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Տաճարի մօտ

Ինձ բերեցիր, արտասուլածոր,
Կրծքիդ սեղմած, բէկ-բէկ ձայնով
Դու ասացիր.— Անուշ գաւակս,
Փառքի հասիր, արժանաւոր
Զաւակ դարձիր արի հօրդ,
Որ գոռ մարտի դաշտում պատուով
Արիւն թափեց: Տես, անպատճառ
Նորան հասնես:— Ողջակիզի
Սուրբ սեղանի առաջ չոքած
Աղօթք արի.— Մայր դիցանոյշ,
Փառք եմ խնդրում, փառք թող լինի
Բաժինս միայն այս աշխարհում:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Արդարադատ է զիցունհին.

Սրտի խորքից, ջերմին բղխած
Աղօթքներին ունկընդիր է.
Կոյր պառաւիս աղօթքներով
Մխիթարանք մեզ կուղարկէ
Հօրդ կորուստը կը մեղմէ՝
Քեզ փառք տալով, որի յոյսը
Կհանքիս թելը դեռ կը ձգէ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Ողևորում)

Դու դեռ կապրես և կը լսես.
Ողջ ժողովուրդն իմ գործերիս
Փառքն ու գովքը կանէ, կանէ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Գիտեմ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Նւ խոր, շատ խոր հետքեր

Պիտի թողնեն նոցա մտքի
Յիշողութեան և սրտի մէջ:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ Նամանաւանդ՝ մէկի սրտում:

Յաճախ անքուն, երկար գիշերն
Երբ փրկարար քունն աչքերիցս
Փախչում, գնում հեռանում է,
Քո շրթունքներդ իմ ականջիս
Շնչում են միշտ մի անուն,—
Կրքոտ, յուզուած...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Օ՛, մի խօսիր,

Լռիր, լռիր...

ՏԵՍԵՐԵՆ V

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ

ԿԼԻՏԻԱ

(Դուրս է գալիս Գեղեկսիյի տնից և խօսում է՝ երեսը յետ դարձրած):

Իսկոյն, իսկոյն

Կուղարկեմ նրան, անհուշ պապիկս:

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

(Ականջ դնելով):

Այդ խօսողը Կլիտիան չէ՞ր:

Արշալոյսի ճռուող, կարծես,

Լինի ձայնը: Եթէ նա էլ

Ձայն ունենար, անշուշտ այդպէս

Պիտի խօսէր:

ԿԼԻՏԻԱ

(Թեթեակի շառագունելով):

Խոնարհ ողջոյնս,

Մեծարելի Տիմարիտա:

Այս ծոյլ, դանդաղ մարդուն մի քիչ

Եկայ եռանդ, փոյթ ներշնչեմ...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Որ էլ նորից կեանք մաշեցնեմ՝

Վեհն անկերպարան փոքրի՛ դարձնեմ:

ԿԼԻՏԻԱ

Փոքրի մէջ էլ վեհ ես դու միշտ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Իսկ վեհի մէջ՝ փոքր ու չնչին.

ՏԻՄԱՐԻՏԱ

Օ՛հ, Կլիտիա-ջան, կասկածանքի

Մռայլ ամպը փչէ, հեռնայ

Նորա ճակտից. դա քեզ համար

Խաղ ու պար է: Արժէ միայն

Պայծառ օրուայ նման աչերդ,

Հայեացքդ նետես նորա վերայ:

(Անհաստատ քայլերով իւր տնակն է դառնում):

ՏԵՍԵՐԵՆ VI

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ

ԿԼԻՏԻԱ

(Մի քիչ լռելուց յետոյ):

Ուրեմն, կերթաս, աշխատելու:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ո՛չ, ո՛չ. երբէք. չեմ կամենում:

ԿԼԻՏԻԱ Մերուկն այնպէս գնահատում է
Քո աշխատանքը:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Միթէ. իրան:
Քանի՞ դրախտ: Անշուշտ, արդէն
Հաշուել է նա:

ԿԼԻՏԻԱ Յանդիմանել
Նորա համար, որ իւր օգուտն
է փնտռում, արժէ միթէ:
Չէ՞ որ դրանով է պահպանում
Մեզ թէ իրեն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Յանկարծ բռնելով նորա ձեռքից):

Մի լաւ նայիր:
Այս վեհ տաճարն, այն հրաշալիքն
Նորա և քո մեծ նախահօր
Ձեռքի գործն է: Միթէ պապդ
Շնչել, ապրել, ոսկի դիզել
Դեռ կարող է: Այս հսկայի
Շուաքն անգամ կարող չեղաւ
Նորա աչքից լոյս արեւի
Վառ շողերը վարագուրել,
Այդ շողերից զրկել նորան:
Անմահ մարդու երկաթի պէս
Ծանր քայլերն նա չէ լսում.
Չի էլ զգում, որ իւր թափի
Եւ ծանրութեան ներքեւ ճմլում
Տըրտրում է այդ քայլերը
Փուչ սերնդի ամբողջ ցեղը:

ԿԼԻՏԻԱ Բայց, Հերոստրատ, դորա փոխան
Մենք չնչում ենք, ցօղաթաթախ
Օդ ենք ծծում, մեզ հրճուանք
Է պարգևում լոյս արեւի
Պայծառ շողերն, եւ գեփիւռի
Անոյշ համբոյրն եւ թարմ ծփանք
Հանգիստ ծովի՝ Նրբէք, երբէք,
Ինձ հաւատա, մեծ Պայոնին
Չեմ նախանձել,—նա մեռած է,
Իսկ ես՝ կենդան:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Սխալում ես:

Նա է կենդան, իսկ մենք՝ մեռած:
 Ինչով արդեօք կարող կլինենք
 Մեր խեղճ կեանքի նըպատակը
 Արդարացնել: Մեծ չեն ծնել
 Մեզ մեր մայրերն: Անանց, յաւերժ
 Մի յուշարձան չունինք թողած:
 Եւ մենք կանցնենք, անհետ կկորչենք
 Որպէս թէ կեանք իսկ չենք ունեցել:
 Ահա ինչու մեծ հաճոյքով
 Կեանքիս վերջին օրերն անգամ
 Որպէս խղճուկ, չնչին մի որդ՝
 Զոհ բերելուց չէի քաշուիլ,
 Միայն մի օր, մի օր միայն
 Զգալ, ապրել հնար տային,
 Ինչպէս քո մեծ նախահայրդ
 Եւ ապրել է, եւ զգացել,
 Երբ ամպերի մէջ ծրարուող
 Այս տաճարի կամարակապ
 Բանլիք-քարը դրեց իբրեւ
 Անմահութեան իւր յուշարձան:

ՎԼԻՏԻԱ

Միթէ այդչափ չնչին ու քիչ
 Արժէք ունի անդիական,
 Մատաղ կեանքը և քեզ համար,
 Խելակորոյս: Հոգիների
 Աշխարհն իջիր. Հոմերոսին,
 Պայիռնիային ու Ֆիդիափն
 Դու հարցրու,—յօժարութեամբ
 Չե՞ն տայ արդեօք մեռեալների
 Ամբողջ փառքը, միայն նորից
 Կեանք առնէին, երիտասարդ՝
 Թարմ ոյժերով անտառ, պուրակ
 Չափչլփէին. թարմ-նորփթիթ
 Ծաղիկներով զուգած-պճնած
 Բաժակները մէկ էլ նորից
 Չեռք առնէին և ջերմ բազկով
 Սիրուն ուհի մի գրկէին:
 Նոցա ձեռքի կերտուածքն անգամ

Պարզ ասում են, որ թէ աշխարհ,
 Թէ կեանք, թէ խինդ, ջահելութիւն
 Սիրում, պաշտում էին նոքա
 Նոյն վառ սիրով, ինչպէս՝ ինքս:
 Օ՛ր, թէ իրաւունք, ոյժ բաշխէին
 Ինձ աշխարհս, կեանքն ու խինդը
 Ջահելութեան հետ միասին
 Մի հնարքով՝ արծաթ թելից
 Հիւսած ամուր ուռկանի մէջ
 Ձգել յանկարծ և պինդ փակել,
 Այն ժամանակ, ես զիտէի...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Ա՛ր, երջանիկ,

Անհոգ հոգի:

ԿԼԻՏԻԱ

Նախանձում ես

Եւ այն բանին, ինչ քեզ համար
 Մատչելի է, եթէ ցանկանա:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Դառնութեամբ):

Եթէ ցանկամ, յասում ես դճու:

ԿԼԻՏԻԱ

Ա՛խ, Հերոստրատ, թէ մօրդ, թէ քեզ
 Միայն բարիք եմ կամենում:
 Գիտե՞ս որչափ ծանր ու ցաւ էր
 Հէնց ինձ համար, երբ հանդիսին
 Դու թոյլ տուիր, որ ուրիշը
 Մօտս կանգնէ: Մի՞թէ նոքա
 Քեզնից լաւ են,—թէ և մի քիչ,
 Քիչ ջահել են,—ինչէր չասես
 Որ ինձ չարին, էլ ինչ խաղեր
 Գլխիս, ասես, որ չբերին,
 Մինչև որ էլ համբերելու
 ձար չմնաց և ես փախայ:
 Իսկ դու այստեղ...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Դառնացած ձայնով):

Հանգիստ թող ինձ:

Խղճա Կլիտիա, հանգիստ տուր ինձ:

ԿԼԻՏԻԱ

Է՛ր, շատ բարի, ես գնում եմ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Ձէ, չէ, մնա:

ԿԼԻՏԻԱ

Շուտով ահա

Կը բոլորի հանդէսների
Ամիսն և մենք ամբողջ տարի
Համբերութեամբ պիտ սպասենք
Նորա դանդաղ գլորուելուն,
Մինչև նորից նոր հանդէսներ
Սահմանելու օրը հասնի:
Ինչո՞ւ, ասա, մեր ծէսերը
Արհամարհում, անգոսնում ես՝
Երբ հէնց նոքա իրենք են մեզ
Հրաւէր կարգում: Ուրախ պարից,
Վայելք, խաղից խուսափում ես,
Կարծես նոքա քո ոխերիմ
Եւ հինաւուրց թշնամիդ են:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Թշնամիս են:

ԿԼԻՏԻԱ

Նոցա համը

Դու չես առել, անծանօթ ես:

ՏԵՍԸՐԿՆ VII

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ԳԵԳԵՍԻՅ

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Դուրս գալով իւր տնից):

Ի՞նչ եղաւ նա. չէ՞ խոստացար
Շուտ ուղարկել, հը՞, գաւակս:

ԿԼԻՏԻԱ

Դեռ այստեղ է, իմ պապի-ջան...

ԳԵԳԵՍԻՅ

Հերմեսն վկայ, ես էլ գիտեմ,
Որ այդտեղ է. հէնց ես էլ այդ
Եմ հարցընում՝ ինչո՞ւ այդտեղ
Եւ ո՛չ այնտեղ, գործի կպած:

(Դառնալով Հերոստրատին):

Ծոյլ անօրէն, չէ՞ որ ես քեզ
Ժամանակին եմ վարձ տալիս:
Եւ այն էլ ի՞նչ սոսկալի վարձ,
Ո՛ր, աստուածներ: Թէ՛ կարծում ես,
Որ աշխարհումս հատդ էլ չկայ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Նոյն իսկ այսօր, խնդրեմ, գտնես,
Տեղս կանչես: Դու կանխեցիր
Արտայայտել իմ սեփհական

Յանկութիւնս. ինքդ ասացիր
Վերջին խօսքը:

ԳԵԳԵՍԻՑ Մի համբերիր,
Մի տաքանար, բարեկամս,
Սիրով կը ներեմ և այս անգամ
Թէ կը զղջաս անկեղծ, սրտանց...

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Այո, շատ խիստ, խիստ զղջում եմ:
Մարդ մտածի, թէ ինչպիսի
Գործի վերայ եմ ջանք թափում
Տարիներով:

ԳԵԳԵՍԻՑ (Կլիտային):
Մի ասա՛ ինձ,
Գոռւել է սա, թէ ինչ եղաւ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Մնաս-բարե:

ԳԵԳԵՍԻՑ Գեռ սպասիր,
Մի համբերիր, խենթ աստուծոյ:
Ինքս կը տամ նոյնչափ վարձ, գին,
Որչափ ուրիշն է խոստանում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Պարսկաստանի ճոխ ու անթիւ
Հարստութեան հետ չեմ փոխիլ
Ազատ, անկախ անգրէգործի
Խեղճ վիճակը...

ԳԵԳԵՍԻՑ Մի քիչ կամայ:
Մետրոդորն է գալիս այստեղ:

(Մետրոդորն ու Եւպկլորը զբաղուած են խօսակցու-
թեամբ, որ քիչ առաջ գուրս էին եկել Հերոստրատի
տնակից՝ յետևի դռնից: Մետրոդորը բաժանուելով Եւ-
պկլից, որ մտնում է տաճարը, դիմում է Գեգեսիին):

ՏԵՄԵՐՆ, VIII

ԳԵԳԵՍԻՑ (Դիմաւորելով նորան):

Խոնարհ ողջոյն, արժանաւոր
Խորհրդական:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ (Թեթևակի գլուխ տալով Կլիտային և Հերոստրատին):

Ողջոյն և ձեզ:
Օր ցերեկով քեզ, Գեգեսիյ,
Որոնելով հոգիս ելաւ:

ԳԵԳԵՍԻՅ Փառք և հաճոյք է ինձ համար:

(Դառնալով ցած ձայնով Հերոստրատին):

Խեղբի արի:

(Մեարդորին):

Պատրաստ եմ ձեզ

Ծառայելու: Ի՞նչ կամենաք:

ՄԵՏԻՕԴՈՐ Բանն էլ այն է, որ ես՝ այսօր,
Խորհրդատուս, քեզնից խորհուրդ,
Դաս առնելու եմ շտապում:

ԳԵԳԵՍԻՅ Լսում եմ ձեզ:

ՄԵՏԻՕԴՈՐ

Այս բոլորիս

Մեծ քրմապետն տարօրինակ,
Յուզիչ մի լուր հաղորդեց ինձ:
Երբ տաճարի սպասուհիքն
Արտեմիաի անդրին այսօր
Իւր սրբազան հանգերձներով
Պճնում էին, յանկարծ տեսան
Դէմքի վերայ սարսափելի
Մի մեծ ճեղքուած:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Է՛, ինչ զարմանք,

Փթած փայտը հնութիւնից
Ըսկսում է փշրտուել:

ՄԵՏԻՕԴՈՐ Բայց մի մոռնար, որ ողջ եփեսն

Սրբի տեղ է պաշտում նորան:
Պարտաւոր ենք ժողովրդի
Յոյզ ու խռովն հանգստացնել,
Երբ երկիւղած՝ ահ ու դողով
Սկսէ դատել նա այն մասին,
Թէ զիցուհին այս նշանով
Ի՞նչ է ուզում կամ պահանջում:

ԳԵԳԵՍԻՅ Դորանից էլ հեշտ բան կայ մի:

ՄԵՏԻՕԴՈՐ Կարծում ես դու...

ԳԵԳԵՍԻՅ

Ի՞նչ է ուզում

Ժողովրդից իւր գիցուհին, —
Եթէ հարցնէ ժողովուրդը,
Խօսիր նոցա, հասկացրու՝
Մեծ գիցուհին կամենում է

Վէմբի վնասն ուղղուի շուտով
Ճարտարարուեստ մի նուրբ ձեռքով:

ՄԵՏՐՕԴՈՐ Մեզ խօսք կը տա՛ն նորից չինել
Ճեղքուած մասը արժանապէս,
Որ նախկինից ամենեկին
Մազ իսկ անգամ պակաս չլինի:

ԳԵԳԵՍԻՅ Եւ շատ շուտով:

(Յոյց տալով Հերոստրատին):

Առաջդ կանգնածն

Ճարտար, հմուտ անդրէգործ է:

Եփեսոսը քանդես, փնտռես,

Ոչ ոք այնպէս նուրբ, ճաշակով

Տուած պատուէրդ չի կատարիլ

Ինչպէս որ սա:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

(Սկզբում հազիւ ուշադրութիւն էր դարձնում խօսակցութեանը, իսկ յետոյ հետեւում է հետզհետէ աւելացող հետաքրքրութեամբ):

Տէս, որ հաշուիդ

Մէջ չախալուես: Երկրորդ անգամ

Կը թողնէի և կերթայի

Ես քո մօտից, որպէս զի ես

Ըռ յաւիտեանս մերժէի

Այդ պատուէրը:

ԳԵԳԵՍԻՅ

Ի՞նչ ասացիր:

Էլ սորանից մեծ, փառաւոր

Նպատակ գտնել՝ դու չես կարող:

Մեր ամենքիս փառք ու պարծանք

Աստուածունու անդրին ուղղել

Դու չես ուղղում:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ

Ո՛չ. ոչ և ոչ:

Թիւր մեկնութիւն էք կամենում

Աստուածային տալ նշանին:

Աստուածունու կամքը պարզ է,

Արտեմիսը չէ կամենում

Համակ ոսկու, մարմարիոնի

Ճոխ բանուածքով իւր տան միջին,

Որպէս աղքատ ողորմելի

Յնցոտու մէջ փաթտուած մի կին

Դարձած լինել, կէս — նորոգած

Դիմագծերով, որ ծանակի
Նիւթ չդառնայ այն քաղաքն էլ,
Որտեղ ինքը դարեր հետէ
Թաղաւորել և իշխել է:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ

(ժպտաւով):

Այժմ ինձ համար էլ չատ պարզ է
Եւ քո միտքը:

ՀԵՐՈՍՏՐՍ

Արտայայտողն

Ես ինքս չեմ: Դիցանոյշի
Յանկուլթիւնը՝ փթած փայտի
Ճեղքուելով իշխանաբար
Ձեր երեսին պարզ ասուած է.
Բարձր ձայնով նա գոչում է,—
Վեհ տաճարին և վեհ արձան
Վայել միայն արժանի է.
Արձան, անդրի, որ աշխարհիս
Մահկանացուն դեռ չէ տեսել:

ՄԵՏՏՐՕԴՈՐ Եթէ այդպէս՝ ապա ուրեմն

Իւր տաճարի խոր անկիւնում
Ողիմպոսի աստուածների
Հին, մաշտուկ անդրինների
Շարքում պահեն թող իրենն էլ՝
Առ ժամանակ: Այժմ պարզ է:
Երկրպագու աղօթուորի
Աչքերն ապշած ողջակիզի
Սուրբ սեղանի վերայ հիմա
Կանգնած կը տեսնեն մի նոր արձան
Համակ ոսկուց, փղոսկրից,
Զուտ ոսկու մէջ պլլուած-պճնած:

ԳԵԳԵՍԻՅ

(Մեարտարին՝ անբաւական եղանակով):

Բայց բարեկամ, մեկնում ենք մենք
Խիստ կամացի՝ մէկս այսպէս,
Իսկ միւսն այնպէս, դեռ չտեսած
Նոյն իսկ անդրուն հասած վնասն:
Եկէք մէկ տեղ ամենքս երթանք
Տաճարի մէջ աչքով տեսնենք:
Պատրաստ եմ ես երդուել անվախ

Թէ քրմապետ Նւպէյտն, անշուշտ,
Ուռցըրել է մեծ մասն ինքը:

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ Առաջ անցիր: Ես էլ կը գամ:

(Գեղեկսն գնում է տաճար):

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ

(Հերոսարարին):

Քո առաջարկն, անշուշտ, հարուստ
Մտքերի ծով պիտ երևայ
Ծերակոյտի աչքի առաջ:
Վաղուց արդէն ես ինձ ու ինձ
Որոճացել, չափել-կշռել,
Մտքիս մէջը տուն եմ տունել
Այդքան յանդունդն մի գաղափար:
Դու լոկ միայն ձևակերպիր՝
Մարմին-արիւն դարձրու նորան.
Նոր արձանիդ նախագիծը
Ինձ տուր շուտով: Շատ լաւ գիտես,
Որ Խորհրդի մէն մի անդամ
Կը հետեի իմ ասածիս,
Ինչպէս խոնարհ ոչխարի հօտն
Իրենց հովուի ազդող ձայնին:

(Ցոյց տալով իւր բնակարանը):

Ահա տունըս: Վաղն առաւօտ
Ինձ մօտ արի: Խորհուրդ կանենք,
Չափենք, կշռենք... իսկ անոնքը:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Դեռ շատ վաղ է ինձ այդ մասին

Հարցեր տալդ: Անունս միայն
Այն ժամանակ կասեմ, երբ որ
Հաւատացած կլինեմ արդէն
Թէ քո մտքից այլ ես երբէք
Նա չի ելնիլ:

ՄԵՏՏՐՕՒՈՐ

Մնաս բարև:

Յ'տեսուի ինչ մինչ առաւօտ:

(Գնում է տաճար):

ՏԵՍԵՐԿ ԻՃ

ՀԵՐՈՍՏՐՆՏ ԵՒ ԿԼԻՏԻԱ

ՀԵՐՈՍՏՐՆՏ

(Ձեռները երկինք բարձրացնելով):

Ո՛վ, դու անմահ աստուածունի,
 Շնորհապարտ եմ քո առաջ.
 Աղօթքս հասաւ սուրբ դահոյքիդ:

ԿԼԻՏԻԱ

Պապիս մասին միշտ յիշելով
 Քեզնից պէտք է շատ նեղանամ,
 Բայց տեսնում ես, որ հէնց հիմա
 Ուրախանում եմ ես քեզ հետ:

ՀԵՐՈՍՏՐՆՏ Օ՛, վերջապէս, հասաւ, Կլիտիա,

Այժմ սրտիս ժամ ցանկալի.
 Ինչ որ մանուկ, երազական
 Շրջանիս մէջ ձգտում էի
 Եւ հառաչում անուրջների,
 Վառ ըղձերի բուռն հասակում,—
 Ստեղծագործող՝ հոգի տուող
 Ձեռքի համար մի բարձրագոյն,
 Վեհ նպատակ,— այժմ առաջս
 Մարմին առած, կանդիսած է նա
 Եւ խոստանում, հրապուրում է
 Փառքի պարգև իմ ճակատիս
 Պինդ դրոշմել ց'յաւիտեան:

ԿԼԻՏԻԱ

Մեզ խեղճերիս՝ անյայտ, շնչին
 Էականերիս կը մոռանաս,
 Ի՛նչ խօսք դորան: Չէ որ ամենքս,
 Առհասարակ, չուրջդ բոլոր
 Կենդան դիակ ենք քեզ համար:

ՀԵՐՈՍՏՐՆՏ Քեզ մոռանա՛լ: Կլիտիա և քեզ:

Ա՛խ, մի լսիր, ականջ դիր ինձ:
 Այժմ միայն կը յանդգնիմ
 Սիրտս բանալ, խոստովանել
 Ինչի մասին նոյն իսկ այսօր
 Շրթունքներս կրծում էի,
 Արիւն-լուիկ դարձնում նոցա,
 Որ չլինի՝ յանկարծ բացուին

Եւ գաղտնիքս աշխարհ հանեն.
Քեզ, քեզ միայն կուզեմ փառքից,
Որ ինձ շնորհէ: Դու,—յաղթուածեանս
Շքեղ պսակ:

ՊԼԻՏԻԱ

Եւ կարծում ես,
Ցնորքների, երազների
Աշխարհի մէջ թափառական,
Դու երազողդ, թէ կանացի
Սիրտն էլ՝ քարից կռած-կոփած
Սրտի նման ընկած կշռի
Թաթի վերայ, սպասում է
Թէ երբ արդեօք ձեր գործերը
Եւ ձեր հուշակ նըժարի թեն
Իրենց քաշով պիտի թեքեն
Դէպի ներքեւ և ապա թէ
Արժանանաք դուք էլ նորան:
Եթէ այդպէս էք երազում՝
Ապա վայ ձեզ: Մեծ-մեծ գործեր,
Փառքի տենչանք է սահմանուած
Լոկ՝ ձեզ համար: Իսկ մեր սէրը—
Երբ էլ լինի, ձեռք կը բերէք:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

Այո, վայ մեզ, երբ ձեր սէրը
Մեզ բաշխելով դշխոյաբար
Ստիպում էք ոտքից ց'զլուխ
Կարմիր պուտի պէս կարմրիլ:
Եւ դու, աստ, կարո՞ղ էիր
Սիրել՝ առանց յարգ զգալու:

ՊԼԻՏԻԱ

Ես չգիտեմ: Թուում է ինձ,
Եւ չատ անգամ, որ ես անշուշտ
Կը յարգէի միմիայն նորան
Որին սրտով կը սիրէի:

ՀԵՐՈՍՏՐՈՍ

Ահա ես էլ պահանջում եմ
Քեզներից մէկտեղ եւ յարգ եւ սէր:
Ինձ էլ այժմ թուում է թէ՛.
Ձեռ զլանայ շնորհել նոցա:

ՊԼԻՏԻԱ

Դեռ ոչ դի չեմ պատահել,
Որ ինձ համար քեզներից աւել
Անոյշ լինի և սիրելի:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Ձգբուժ է նորա առաջ և գրկում է նորա ծնկները)՝
Ա՛խ, իմ Կլիտիա:

ԿԼԻՏԻԱ (Հոյեւով նորա ճակատը):
Դէ, չուտ արա,

Ուրախացիր բնց ճակատով:
Մենք միասին այժմ իսկ կերթանք
Երիտասարդ ու կոյսերի
Հանդէսներին մասնակցելու:
Կուզե՞ս երթալ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Յանկարծ ոտքի ելնելով):
Ստեղծել, ստեծել
Եմ կամենում:

ԿԼԻՏԻԱ (Հիասթափուած):
Եւ չէ՞ս ուզում

Նոյն իսկ ըոպէ զուարճանալ:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ Գործի մէջն է երջանկութիւնս:

Դիչեր ցերեկ պիտի խորհեմ,
Չափեմ, կշռեմ, ստեղծագործեմ
Հետն էլ անոյշ երազներով
Ես երազեմ եւ քո մասին:
Եւ երբ պատրաստ բոլորովին
Անդրուց կընկնի հանդիսապէս
Ծածկող քողը, այն փառաւոր
Պայծառ օրը աստուածային
Քո ոտքերի տակ կը փռեմ
Անմահութեանս գանձեր ամեն՝
Եւ դու կրկին ինձ յետ կը տաս
Փառքիս գանձեր, — սիրոյդ անչէջ
Բոցի միջից անցած, գտած՝
Ոսկու շիթեր վրան ցօղած:
(Դէպի աջ գնալով, կանչում է):

Մայրիկ, մայր իմ:
Ահա թէ ով

ԿԼԻՏԻԱ
Հրճուանք կզգայ: Մայրդ միայն:

ՀԵՐՈՍՏՐԱՏ (Սիրազեղ դառնում է Կլիտիային):

Կը գտն ինձ հետ: Երթանք մէկտեղ:

ԿԼԻՏԻԱ [Սառն կերպով]:

Դու նախ գնա, գործդ աւարտիր:

(ՎԱՐԱԳՈՅՐՆ ԻՋՆՈՒՄ Է):

(Կը շարունակուի)

ԶԱՒԵԶՏԱԿԱՆ

Ի Մ Հ Ի Ի Ա Ն Դ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

(Նուէր բժիշկներին)

Յիսուն և հինգ տարիս արդէն անցել էր, բայց ես դեռ ոչ մի տեսակ հիւանդութիւն չէի տեսել մինչև 1901 թուականի նոյեմբերի 2-ը: Բժիշկները, դեղատները դեռ իմ փողի համը չէին տեսել: Նրկաթի պէս առողջ կեանք եմ ունեցել. քնելու ուտելու ընդարձակ ախորժակ: Առանց կրօնի խտրութեան, ամենայն ախորժակով վայելել եմ ամեն տեսակ կերակուր: Տաքն ու պաղն, աղին ու ալանին, կծուն ու թթուն հաւասար արժէքով եղել են իմ սիրելի կերակուրները: Այսինքն բժախնդիր չեմ եղել:

55 տարի ոչ մի տեսակ հիւանդութիւն չտեսնելուց յետոյ անցեալ 1901 թուի նոյեմբերի 2-ին ուրախ զուարթ, բողկի պէս առողջ, երեկոյին ժամը 11-ին պարկեցի քնելու: Առաւօտեան տեղիցս վերկենալիս զգացի մի թեթեւ ցաւ, թիկունքիս տակը, գօտկատեղը՝ դէպի աջ: «Ոչինչ, դատարկ բան է, կանցնի» ասելով, չորս օր անց կացաւ և ցաւը քանի գնաց սաստկացաւ, բայց պարկել չեմ ուզում. գնում եմ գործի և դասերս շարունակում: 4 օրից յետոյ շարժողութիւնս դանդաղացաւ, արագ քայլել, կռնալ չեմ կարողանում, կօշիկներս ծառան է հագցնում: Ել համբերել չէր կարելի, հարկաւոր էր բժշկի դիմել:

Ա. բժիշկ եւ անաջին դեղ: Ամենից առաջ, «Էժան պըր-ժնելու համար, հրաւիրեցինք մեր խնամի Սալոյին, որ «հազարներին է սաղացրի»:

Խնամի Սալոն մէջքս տրորելուց յետոյ ցաւիս անունը դրեց «Մզհանզուստ» և ամենայն վստահութեամբ յուսադրեց որ չորս անգամ տրորելուց յետոյ կանցնի:

Սկսեց բժշկութիւնը, իւղ քսեց, մօտ կէս ժամ տրորեց հիւանդ մասը և անլուայ բուրդ կապեց վրան, «տաք պահիր քեզ, թթու, մթու չուտես» ասաց ու գնաց:

Չորս անգամ խնամի Սալոն գնաց ու եկաւ, մի և նոյն գործողութիւնը կատարեց, բայց «Մզհանգուստը» ոչ միայն չմեղմացաւ, այլ զգալի կերպով սաստկացաւ. ուրեմն պէտք է խնամի Սալոյի պոչը կապել, և ուրիշ միջոցի դիմել:

Բ. Բժիշկ եւ Բ. Ղեղ. Գտանք մի փորձուած պառաւ կին, եկաւ տուն, քնեց, ցաւիս անունը դրեց «Ղոլիւն» և չաքարի թղթի վրայ սպիրտով և խնկով եախու շինեց և քաշեց ցաւած մասի վրայ: Անցկացաւ երեք օր, ցաւը սաստկացաւ և ցաւի վրայ աւելացրեց սաքսափելի քոր, որին ոչ համբերել կարելի էր, և ոչ քորել: Եթէ մի փոքր քորէի, այնպէս կը գրգռուէր, կը բորբոքուէր, կը կատաղէր, որ երկաթէ չանկերով պիտի քորել: Այդ քորի առաջը առնում էինք սպիրտ կամ օղի քսելով. որ տեսում էր մի երկու ժամ. և կրկին առաջ գալիս քորը:

Այս բժշկութիւնից յետոյ մէջքիս ցաւը կամաց-կամաց իջաւ ցած, ընկաւ աջ ոտս և բոլորովին արգելեց մանգալս:

Դ. Բժիշկ եւ Գ. Ղեղ. Պատրաստուում էի օրինաւոր բժշկի դիմել, պատահեցաւ Ուս. Հ. Տէր Խ. որ մանկավարժութեան հետ խառը բժշկութիւն էլ է անում, բայց ձրի, մարդասիրաբար:

Այս պարոնը բոլոր պատմութիւնը լսելուց յետոյ, ցաւիս անունը դրեց «քամի» և իւր անձնական փորձերի վրայ հիմնուած պատուիրեց. «խոտի ծաղիկը լաւ եփել, քաթանը դնել այդ եփած ջրի մէջ և տաք տաք քաշել ցաւոտ տեղերին. երեք անգամ կրկնելուց յետոյ կանցնի»:

Լի հաւատով այդ էլ արեցինք, բայց ընդհակառակը ցաւը աւելի կատաղեցաւ:

Չէ, պէտք է հեռանալ այդ պառաւ մառաններից և պէտք է դիմել դիպլոմաւոր բժիշկների:

Դ. Բժիշկ եւ Դ. Ղեղ. Դիմեցի բժիշկ Վ. ին, պատմեցի մանրամասնաբար ամեն բան: Պ. բժիշկը ցաւիս անունը դրեց «Դարդակ բան է» և ուղարկեց իւր ֆելդշերին, որ կպցրեց մէջքիս վրայ «Սուխոյ» բանկաներ: Երկու անգամ այս գործողութիւնը կրկնելուց յետոյ, ֆելդշերը պատուիրեց տաք պահել. էլ բան հարկաւոր չէ, չուտով կանցնի: Մի երեք օր էջ

սրան սպասեցինք, բայց ոչինչ օգուտ չէ տեսանք, ցաւը քանի՞
զնաց սաստկացաւ:

Ե. բժիշկ եւ ե. դեղ. Դիմեցինք քաղաքային բժիշկ պ.-
Հ.-եանցին, որը ցաւիս անունը դրեց «Րեվմատիզմ»
և գրեց դեղատոմս. պատուիրեց գործածել նշանակուած քսե-
լու և խմելու դեղերը և ամեն երեկոյ ընդունել տաք վաննա:

Մի քանի անգամ զնացինք հիւանդանոցը, և ամենայն
ճշգրտութեամբ կատարեցինք բոլոր պատուէրները, բայց զուր-
աներես ցաւը քանի՞ զնում սաստկանում էր:

Զ. բժիշկ գ. դեղ. Բժիշկ բժշկի ետեից փոխելով, դեղ
դեղի ետեից կուլ տալով ցաւի հետ կռուելով, հասանք նոյեմ-
բերի 20-ը: Աբասթուման, Պետիգորսկ, Բորժոմ, և այլ հան-
քային ջրեր ասպարէզ եկան, խօսակցութեան առարկայ դար-
ձան: Բայց ձմեռ է. օգտակար չէ այդպիսի տեղեր զնալ: Եր-
կար խորհրդակցելուց յետոյ վճռուեցաւ զնալ Կարսի զինուո-
րական հիւանդանոցը, պատճառելով որ տանը վաննաները պա-
հանջուած տաքութեան չեն համապատասխանում, դեղերը ան-
կանոն են դործ ածուած, կերակուրները վնասակար են հիւան-
դութեան և այլ զանազան իրաւացի և անիրաւացի պատճառա-
բանութիւններ:

Նոյեմբերի 20-ին ես պարկած էի քաղաքի զինուորական
հիւանդանոցում:

Սկաւ բժիշկը, հարց ու փորձ արեց, մանրամասնաբար
քննեց և ցաւիս անունը դրեց «Լումբալցո»: Այդ բառը լատի-
ներէն է. չեմ հասկանում ինչ կընշանակէ: Սկսուեցաւ կանո-
նաւոր բժշկութիւն, քսեցին եօղը. դրեցին կօմպրէսներ, օրը
երկու անգամ վաննա, մասաժ, ընդունում էի պատուիրած
դեղերը և լի հաւատով սպասում առողջութեանս: Բժիշկը օրը
երկու անգամ այցելում էր և առանձին ուշադրութիւն դարձ-
նում ինձ, բայց տարաբախտաբար ոչ միայն չի մեղմանում
ցաւս, այլ ընդհակառակը աստիճանաբար վատանում է:

Ես իւրաքանչիւր օրուայ համար առանձին առանձին օ-
րագրութիւն էի կազմում. որոնցից միայն մէկը արտագրեմք
այստեղ:

«Նոյեմբերի 26 1901 թուականի քաղաքի զինուորական
հիւանդանոցում, մահճակալի վրայ նստած գրում եմ հետեւեալ
տողերը. «Գիշեր է. դառն գիշեր անխիղճ գիշեր... Ո՛հ. որքան
էլ երկար է, վերջ չունի: Բոլորը քնած են. ժամը մէկն է: Ար-

Թուն է միայն իմ կատաղի «Լումբակօն» որ անխիղճ կերպով պինդ բռնել է աջ ոտիցս, կրծում է կատուի պէս: Դառնում եմ աջ կողքիս. ընկնում եմ քամակիս. երեսիս. դառնում եմ ձախ, նստում եմ. կանգնում, բարձերիս տեղը փոխում եմ, հազար ու մի տեսակ դիրք եմ ստեղծում, ցաւս մեղմացնելու համար զանազան միջոցներ եմ ձեռք առնում... բայց իզուր. Լումբակօն խիղճ չունի, նա մի բոպէ չի դադարում...

Ոչ ոք չկայ. արթուն է միայն քնած ընկերս, որ համ խռմբացնում է, համ էլ ձխ վախ հառաչում, երբեմն երբեմն արթնանում, նորից քնում: Յրանի նրան, ով կարող է քնել: Չորս պատ, մի հիւանդ ընկեր և մի քանի անշունչ առարկաներ: Ոչ ոք չի խօսում հետս, ոչ մի տեղից մի մխիթարական խօսք, մի յուսադրական բառ չեմ լսում: Ահա այդպիսի մի յարմար ժամանակ Լումբակօն գործում է անդադար, ասղնդում. ծակծկում, մզմզում և թոյլ չի տալիս մի բոպէ մոռանալ իրան:

Սպասում եմ անհամբեր լուսանալուն, որպէս զի մարդի երես տեսնեմ մի մխիթարական բառ լսեմ: Բայց իմ քօռ բախտից գիշերը կարծես երկարել է. չոքել է բկիս այդ սև գիշերը և միտք չունի լուսանալու: Մի ժամում հազար անգամ նայում եմ ժամացոյցիս, բայց ժամացոյցս էլ անգութ է դառել, նրա անիծեալ սլաքները կարծես կպել են ապակուն և ամենևին չեն շարժւում: Կարծում եմ կանգնել է. դնում եմ ականջիս, լսում եմ չխկչխկոցը. ուրեմն բանում է անիծեալը: Ժամը մէկն է. դեռ հինգ ժամ էլ պիտի չարչարուեմ. հինգ ժամ. հինգ օրուայ չափ է երևում:

Անիծեալ ժամացոյց. եթէ վճռուած լինէր, որ առաւօտեան արշալոյսին ինձ կախաղան պիտի հանեն, այն ժամանակ քո սլաքները նետի պէս կը թռչէին և այդ հինգ ժամը հինգ բոպէի պէս կանցնէր: Ե՛հ, աշխարհիս մէջ ինչն է մնացել անաչառ, որ ժամացոյցս լինի:

Ո՛հ, այս ինչ անտանելի դրութիւն է, ինչ անտէրութիւն. ջուր եմ ուզում. ջուր տուող չկայ. վրէս ծածկող չկայ, բան եմ հարցնում պատասխանող չկայ... Ձէ, էլի լաւ է մեռնել, բայց տանը մեռնել:

Ամեն գիշեր այսպիսի մի օրագրութիւն էի շարադրում և լաց լինելով լուսացնում:

18 օր դեղ կուլ տուինք, մասաժով կող ու կուշտս ջարդեցին. առաւօտ երեկոյ եռման վանանների մէջ խաչեցին,

քայց Լուսաբակոյի հախից չկարողացան գալ: Լուսաբակոն դառել էր մի արիւնարբու գազան և կրծում էր ոտքս: Նրբեմն իրա համար զթօսանք էր սարքում, մտնում է ոտքիս թաթը. անցնում է սրունքս, ընկնում է ծնկանս մէջ, փոխում է ազդրս և այլն ըստ կարգի:

Անիծեալ լինի Լուսաբակոն, քանի մանուկ էր չկարողացանք նրան խեղդել օրօրոցի մէջ. իսկ այժմ դառել է երիտասարդ և կուռում է բոլոր բժիշկներին՝ հետ:

18 օր հիւանդանոցում բժշկուելուս հետեանքն այն եղաւ, որ դառայ բոլորովին անդամալոյծ. էլ մահճակալից ցած իջնել չէի կարողանում և լուացւում էի մահճակալի վրայ նստած:

18-դ օրը ինձ այցելող բժշկի խօսակցութիւնից պարզ հասկացայ, որ իմ ցաւս այդ տեղ բժշկող չկայ. հարկաւոր է վերագաղւնալ տուն:

Ի հաւատով և մեծ յոյսով գնացի հիւանդանոց, և այնտեղից վերագարձայ բոլորովին յուսահատուած և հաւատս կորցրած դէպի բժշկական գիտութիւնը:

Ը. բժիշկ եւ է. դեղ. Հիւանդանոցից ամենայուսահատ դրութեան մէջ նոր էի վերագարձել տուն, և մինչդեռ մտածում էի մի ճար գտնելու, այցելութեան եկաւ ինձ իմ լաւ ծանօթներէս մինը և երբ մանրամասնաբար ծանօթացաւ ցաւիս հետ՝ շատ ցաւեց, որ ինքը ուշ է իմացել և երբ լսեց որ բժիշկ պիտի հրաւիրեմ՝ բարկացաւ, որ այդպիսի մի դարտակ բանի համար բժշկի եմ դիմում: Այդ ինքնակոչ բժիշկը ցաւիս անունը դրեց «Պշու քամի» և հրամայեց. «Կը բերես մաքուր նաւթ. օրը մի անգամ մըողջ ոտդ նաւթով լաւ կը տրորես և մաքուր շորով կը կապես: Չորս անգամ քսելուց յետոյ, բոլորովին կը վերջանայ»:

Հեշտ բան, անմեղ բան, էծան բան, ինչո՞ւ չը փորձենք: Սկսեցինք իշու քամու գլուխը նաւթով լուալ:

—Բայց ի՞նչ. դուրս եկաւ մի խայտառակ բան. ոտքս սարսափիլի ուռեց. առաջ եկաւ անտանելի քոր. և ցաւը աւելի և աւելի կատաղեց: Նրբորդ օրը վերջացրի, էլ չէր կարելի դիմանալ. դէն չարտեցի նաւթային բժշկութիւնը:

Ը. բժիշկ եւ Ը. դեղ. Հրաւիրեցինք տուն քաղաքային բժիշկ պ. Հ.եանցին և խնդրեցինք ամեն օր այցելել և կանոնաւոր բժշկութիւն սկսել:

Ն. բժշկութիւնից յայտնի է, որ Պ. Հ.եանցը ար.

դէն ծանօթ է իմ ցաւիս: Նա սկսեց գործ ածել երեքտ-
րական մեքենայ և հարկաւոր դեղեր թէ խմելու, թէ քսելու:
Ամեն օր այցելեց և օրը մի անգամ 10 բոսէ այդ մեքենայով
չարչարեց տարաբաղդ ոտքս: Թէև անտանելի էր մեքենայի
տուած ցաւը, բայց 10 բոսէ պիտի տանէի այդ տանջանքը:
Ութ օր պ. Հ.-եանցը փորձելուց և մի զգալի օգուտ
չըտեսնելուց յետոյ, 8-դ օրը խորհուրդ տուեց ինձ գնալ Տփլիս
դիմել բժ. Բ.-եանցին և օգտուել բաղանիքներով դադարեցրինք
բժշկութիւնը և մտադրուեցանք հետևել սրա խորհրդին:

Թ. բժիշկ եւ թ. դեղ: Դեկտեմբերի 21-ին գուրս եկայ
Վարսից և դարձեալ լի հաւատով գնում եմ Տփլիս. 22-ին ա-
ռաւօտեան ես պարկած էի հիւրանոցի ցուրտ սենեակում: Իմ
առաջին հոգսս եղաւ ընտանիքի մէջ մի տաք սենեակ գտնել-
հիւրանոցի կեանքը ինձ վնասակար է: Հարկաւոր է բաղանիք-
ներին մօտիկ տուն գտնել: Բարեկամիս հետ նստեցինք կառք
և մի ժամից յետոյ մեզ յաջողեց Ս. Սարգսի փողոցում յար-
գելի Դօլմաղեանների տանը ընդունուել: Դա իսկ Աստուծոյ
յաջողութիւնն էր. քոյրս, մայրս և եղբայրներս այնպէս խնամք
չէին տանում ինձ վրայ, ինչպէս պահում և ամեն կերպ մի-
թարում էին ինձ այդ տան բոլոր անդամները: Այս առաջին-
և ամենագլխաւոր հոգսը յաջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ
գնացի պ. բժ. Բ.—եանցի մօտ: Պատմեցի սկզբից մինչև վեր-
ջը և նա այդ պատմութիւնը և իւր տուած հարցերի պատաս-
խանը մտքեց իւր օրագրական մատենանում: Պատմութիւնը և
հարց ու պատասխանը վերջացնելուց յետոյ բժիշկը աւելացրեց
«ամենեւին հոգս մի անիր, դարմակ բան է և շատ չուտով
կանցնի»:

Բժշկի այլ յուսադրական անուշ խօսքերը ինձ կատարե-
լապէս մխիթարեցին և կարծես ցաւս թեթեացաւ: «Վաղը կիւ-
րակի է, չես գալ. երկուշաբթի ժամը 10-ին կը գաս: Ամեն օր
Միրզօյեանցի բաղանիքը կը գնաս, և առանձին նոմերում տաք
տաք վաննա կընդունես, և քիսաչիներին ամեն օր լաւ տրուել
կըտաս» պատուիրեց բժիշկը և արձակեց ինձ:

Երկուշաբթի 24-ին դեկտեմբերի առաւօտեան ժամը 10
և կէսին ես կանգնած էի բժ. Բ.-եանցի ելէքտրական կայծակ-
նափայլ մեքենայի առաջ: Բժիշկը պտտում էր անիւը և ելէք-
տրականութեան հոսանքները մաղւում էին ամբողջ մարմնիս
մէջ:

Քաջն Լուսնալոն մինչև ցայսօր ութը պատերազմի մէջ էր ընկել և ամեն անգամ յաղթող հանդիսացել:

1. «Լուսնալոն ամենից առաջ ոտնատակ տուեց խնամի Սալօյի իւզն ու կարազը, բուրդն ու բամբակը.

2. Ծաղրեց պառաւ հեքիմի խնկէ եախուն.

3. Թքեց ուս. Հ. Տէր Խ.-եանցի խոտ ու դարմանի վրայ.

4. Արհամարհեց Վ.-կովի սուխօյի բանկաները:

5. Ոչնչացրեց բժ. Հ.-եանցի քսելու դեղերը:

6. Հերոսաբար կռուեց զինուորական բժիշկների, դեղերի, եռման վաննաների և ամեն տեսակ պատրաստութեան դէմ:

7. Ծիծաղեց բազմափորձ ծանօթիս նաւթային բժշկութեան վրայ:

8. Դէն չպրտեց բժ. Հ.-եանցի ելէքտրական փոքրիկ մեքենան.

Սյօր 24 դեկտեմբերի Լուսնալոն գտնուում է իններորդ պատերազմում:

Ութը պատերազմի մէջ ամեն տեսակ միջոցների հետ կռուելով յաղթող է հանդիսացել:

Լուսնալոն քաջերի քաջն էր. բայց բժ. Բ.-եանցի հսկայ ելէքտրական մեքենան սարսափելի քաջ:

Երբ պտտւում էր անիւը, երբ թափւում էին վրտս կայծակները, երբ լսում էր բոցավառ կայծակների ճայթիւնները, Լուսնալոն փախչում էր դէս ու դէն, կուչ էր գալիս, կռւում էր, զինաթափ էր լինում, խանձւում էր կապոյտ բոցերի մէջ և ապա թմրում, թուլանում և կիսամեռ կամ սուտ սատկել անում վեր ընկնում մի անկիւնում: Լուսնալօյի այդպիսի հոգեւարք դրութեան ժամանակ մի փոքր ազատ շունչ էի քաշում և սկսում էի սենեակի մէջ ոտով ման դալ:

Ելէքտրական մեքենան մի կողմից, բժ. Բ.-եանցի նշանակած դեղերը միւս կողմից, բաղնիսի հանքային եռման ջրերը երրորդ կողմից չըջապատել էին Լուսնալօյին և ուրախութեամբ:

Երրորդ անգամ միևնոյն բժշկութիւնը կրկնելուց յետոյ, ես ահագին փոփոխութիւն վզացի. ցաւը չբուրովին մեղմացել էր. գիշերները հանգիստ քնում էի:

Վեցերորդ անգամից յետոյ ես, որ տան մէջ չէի կարող ման գալ, ոտով գնացի բաղանիս և վերադարձայ:

Իններորդ անգամից յիտոյ ոտով գնացի բժշկի մօտ և վերադարձայ տուն:

Տասներկուերորդ անգամին Լուսմակօն զինաթափ եղած հոգեւարք դրութեան մէջ փչում էր իւր վերջին շունչը:

15 երորդ անգամին արդէն չկար Լուսմակօն, վերջացրինք բժշկութիւնը. բայց այնուամենայնիւ հիւանդ և առողջ ոտքիս մէջ խոշոր պանազանութիւն կար: Բժիշկը վերջացրեց բժշկութիւնը և խորհուրդ տուեց վերադառնալ Կարս և առաւօտները աղջուր քսել հիւանդ ոտքիս. և ընդունել նշանակած դեղերը:

Կատարեցինք յարգելի բժշկի խորհուրդները և մի ամսից յիտոյ ես կատարեալ առողջ էի:

Ուրեմն դեկտեմբերի 22-ին հիւանդ, յուսահատ զանազան դեղերի մէջ տանջուած, հազարաւոր փալաս-մալասներով հիւանդ ոտքս փաթաթած մտայ Տփլիս. 29-ին բժ. Բ.-եանցը սկսեց բժշկութիւնը, իսկ յունուարի 12-ին առողջացած դուրս եկայ Տփլիսից:

Այժմ մի հետաքրքիր հարց:

Անտարակոյս բժշկական գիտութիւնը ամեն աշխարհ, ամեն երկիր և ամեն համալսարան միակերպ են աւանդում: Բոլոր բժիշկները անցել են միևնոյն ծրագիրը և միևնոյն գիտութիւնը. ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ իմ հիւանդութիւնս՝

1. Խնամի Սալոյի համար երեւցաւ «Մզհանգուստ»:
2. Ապարանցի պառաւի համար «Ղոլինջ»:
3. Բժ. Վ. Կովի համար «Ռատարկ բան»:
4. Տէր-Խ.-եանցի համար «Քամի»:
5. Բժ. Հ. եանցի համար «Րեմատիզմ»:
6. Զինուորական բժշկի կարծիքով. «Լուսմակօ»:
7. Ազիզ բարեկամիս կարծիքով «Իշու քամի»:
8. Բժիշկ Բ.-եանցի կարծիքով «Զղային հիւանդութիւն»:

Նս բազմաթիւ օրինակներ կարող եմ առաջ բերել որ միևնոյն հիւանդութիւնը մէկ բժշկի համար «ջրգողութիւն» է երկրորդի համար «բակ» է, երրորդի համար՝ «թոքերի բորբոքում», չորրորդի համար՝ «պարոկ սերտց», հինգերորդի համար «թոքախտ» ...

Ստրիբեգ Տէր-Մելիքիսեղեկեանց

1902 թ. 20 Հոկտ.

Կարս:

ՆՈՐ ԻՏԱԼԻԱ ¹⁾

Բայց միայն նիւթական անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը չէր, որ դրդում էր իտալացոց գէպ այդ ճանապարհը: Իտալական գրականութիւնը, նրանց ամբողջ հոգեկան կեանքը տանում էր գէպ այդ միութեան ճանապարհը: Գրականութիւնը ստացաւ միանգամայն ազգասիրական գոյն. առանձին սիրով նիւթ էին վերցնում Իտալիայի փառաւոր հին անցեալից. ցոյց էին աւելիս այն հոգեկան ոյժը, որ կար իտալական ժողովրդի մէջ: Ոչ միայն թատերագիրները, վիպասաններն ու բանաստեղծներն, այլ և հրապարակախօսները, պատմաբաններն ու քաղաքագէտները գիտակցում էին Իտալիայի միութեան անհրաժեշտութիւնը:

Քաղաքական գրողներից ամենից չափ նպաստել է այդ գաղափարի տարածուելուն Պիչենցո Ջիօրերտին: 1843 թ. սահրատարակեց մի գիրք «Իտալացիների քաղաքական և բարոյական առաջնութիւնը»: Չվհատուելով Իտալիայի ներկայ դրութեան թշուառութիւններից ու աղքատութիւնից Ջիօրերտին նրա փառաւոր անցեալի երեսներից քաղում էր մեծ ապագայի յոյսն ու ինքնավստահութիւնը: Քաղաքականապէս նա ցանկանում էր ստեղծել Իտալիայից մի դաշնակցութիւն, այսինքն՝ իտալական մանր պետութիւնների դաշնակցութիւն, որի մէջ մտնէր նաև Աւստրիան: Այդ դաշնակցութեան մէջ նախագահութիւնը տրւում էր պապին: Իտալացի մի ուրիշ յայտնի քաղաքական մտածող Չեզարէ Բեկքո նոյնպէս ցանկանում էր իտալական թագաւորների դաշնակցութիւն, բայց նախագահութիւնը վերապահում էր Պիեմօնտի Կարլօս Ալբերտ թագաւորին, իսկ աւստրիացիք բոլորովին չպէտք է մասնակցէին այդ ընդհանուր իտալական դաշնակցութեան մէջ: Այս երկու գրողներն էլ ցանկանում էին Իտալիայի համար միայն դաշնակցութիւն, ոչ թէ կատարեալ միութիւն, որովհետև տեսնում էին, թէ որքան խորը կերպով տարբերւում էին իրարից Իտալիայի զանազան

¹⁾ «Լումայ» 1903 № 2.

մասերը. որքան քիչ նմանութիւն կար նէապօլիտանացոց և Պիեմօնտի բնակիչների մէջ, բայց նրանք ի նկատի չէին առնում, նախ, որ այդպիսի վաշնակցութիւնը հազիւ թէ այնքան ոյժ ունենար, որ կարողանար պաշտպանել ուղղային անկախութիւնը և երկրորդ՝ որ Իտալիայի պետութիւններից մեծ մասը առանձին համակրանքով չէր վերաբերում այդ միացման գաղափարին: Ուրիշները հասկանում էին այս բանը և ցանկանում էին ամբողջովին միացնել Իտալիան և կազմել կամ միապետութիւն կամ հանրապետութիւն: Բայց սրանք չէին կարողանում պարզել այդ գործն իրականացնելու միջոցները, որովհետև ապստամբութիւնների ապարդիւնութիւնը և գաղտնի ընկերութիւնների թուլութիւնն ապացուցուած էր չատ անյաջողութիւններով, որոնք ուղեկցւում էին անթիւ զոհերով: Իտալական պետութիւններն առանձին համակրանքով չէին վերաբերում զանազան մասերի մէջ տեղի ունեցող եռանդուն հաղորդակցութիւններին. բայց հաղորդակցութեան միջոցներն աւելանալու ամեն մի քայլը ընդունւում էր մեծ ազգասիրական ուրախութիւնով: Օրինակ. որքան ուրախանում էին Լիվօրնոյի (Տոսկանիայում) և Ջենովայի (Պիեմօնտում) մէջ բացուած նաւային հաղորդակցութեան համար: Աւելի մեծ նշանակութիւն ստացան Իտալիայի համար գիտական և արդիւնաբերական ժողովները, որտեղ ծանօթանում էին նէապօլիտանացիք և պիեմօնտացիք, վենետիկցիք և հռոմայեցիք, որտեղ նրանք սովորում էին զգալ իրանց նախ և առաջ իտալացի լինելը: Այսպիսով միացման գաղափարը մեծ առաջադիմութիւն արաւ իտալական հասարակութեան, մանաւանդ զարգացած իտալացիների մէջ: Բայց Իտալիան գլխաւորապէս երկրագործական երկիր էր. Ժողովրդի մեծ մասն ապրում էր քաղաքներից հեռու, իրարից անջատուած, նոյն իսկ բաժանուած բարձրանքով, որոնք չափազանց շատ են Իտալիայում: Համարեա ամեն տեղ գիւղերում կաթոլիկ հոգևորականութիւնն ամենազօր էր, նրանց աչքում նոր գաղափարները թւում էին կասկածելի և նոյն իսկ ազատամտական:

Ինչ վերաբերում է տէրութիւններին, պէտք է նկատել, որ Իտալիայում երկու պետութիւն կար, որոնց չուրջը կարող էին համախմբուել իտալացիները. պապական նահանգները և Պիեմօնտը: Դուք տեսաք, որ Ջիօրետի և Բելլօի ծրագիրներով գլխաւոր առաջնորդները հանդիսանում էին պապական

Նահանգներն ու Պիեմոնտը: Միև բոլոր միապետները օտար-
 ակերացի էին և գիմանում էին չնորհիւ աւստրիական օժանդա-
 ւութեան: Պապի զրութիւնը տարբերում էր սովորական թա-
 գաւորի գրութիւնից. նա բարձրագոյն առաջնորդ էր ամբողջ
 կաթոլիկ աշխարհի, նրա պատճառով ամեն տարի Հռոմ էին
 հաւաքում հարիւր-հազարաւոր ուխտաւորներ, որոնց համար
 նա երկրիս վերայ Աստուծոյ կենդանի մարմնացումն էր, նա
 ժառանգ էր միջնադարեան հզօր պապերի, որոնց դէմ անզօր
 էին նոյն իսկ գերմանական հպարտ կայսրները: Բայց կաթոլի-
 կութեան գլուխ համարուած պապի և իտալական թագաւոր
 պապի մէջ մեծ տարբերութիւն կար: Պապական նահանգները
 Ներպալի ամենայեւ ընկած թագաւորութիւններից մէկն էր.
 երկմուտքը գտնւում էր քայքայուած զրութեան մէջ, ժողովրդի
 քարեկեցութեան և յառաջագիմութեան համար ոչ մի հոգս չէր
 տարւում: Նւ պապերը կախումն ունէին Ֆրանսիայից և Աւ-
 ստրիայից, եւրոպական այս երկու ուժեղ և կաթոլիկ պետու-
 թիւններից, որոնք միմեանց վերայ չատ կասկածանքով էին
 նայում: 1831 թ. աւստրիական զօրքերը, պապական նահանգ-
 ներում ճնշելով ապստամբութիւնը, գրաւեցին Բոլոնիան, այն
 ժամանակ ֆրանսիացիք զօրք ուղարկեցին գրաւելու Անկոնիան,
 պապական նահանգների ամենագլխաւոր քաղաքը ազրիատի-
 քական ժողովի ափում: Պապական նահանգներում կարգերն
 այնքան վատ էին, որ օտար տէրութիւնները, մանաւանդ Ֆրան-
 սիան, չատ անգամ առաջարկել են պապին, թէ անհրաժեշտ է
 բարենորոգութիւններ մտցնել երկրում, բայց պապի տիրապե-
 տութեան ժամանակ անկարելի էր որ և է բարենորոգում մըտ-
 ցնել: Սակայն կարծես հասել էր ըրպէն, երբ Ջիորգերաիի հե-
 տևողները կարող էին յուսալ՝ թէ իրանց իղձերը կիրագոր-
 ծունեն: 1846 թուին պապը դարձաւ Իմօլան Պիոս IX անունով:
 Նրա բարութիւնն ու մեղմութիւնն ամենքին յայտնի էին. ա-
 սում էին, որ նա իբր թէ համակրում է իտալական շարժում-
 ներին: Պապն սկսեց իւր գործունէութիւնը նրանով, որ ազա-
 տութիւն չնորհեց բոլոր քաղաքական յանցաւորներին, հիմնեց
 պետական խորհուրդ (Consulto di stato) գաւառների ներկայա-
 ցուցիչներից, նշանակեց առանձին յանձնաժողով, որը պէտք է
 մշակէր բարենորոգումների ծրագիրը: Առանձին մարդասիրու-
 թիւն ցոյց տուեց նա հրէաներին, որոնք նրա նախորդների օ-
 ղով ստիպուած էին ապրել կեղտոտ և իրար վերայ կուտակուած

Հռոմի Գետտո գարչահոտ քաղաքամասում: Ժողովուրդը ցնծում էր, աղմուկներով դիմաւորում էր նրան փողոցներում: Մինչև անգամ Մաձձինին, եկեղեցու այդ թշնամին, գրեց Պիոսին մի ոգևորուած նամակ, հրաւիրեց նրան իտալական շարժումների գլուխն անցնել և դրանով Իտալիայի յաւիտենական շնորհակալութիւնը վաստակել: Մետտերնիի սաստիկ վախեցած էր պապի քաղաքականութեան այդ անսպասելի փոփոխութիւնով և կամենում էր զօրքով գրաւել պապական նահանգների մի մասը: Այդ ժամանակ Պիեմօնտի Թագաւոր Վարլոս Ալբերտ II-ն առաջարկեց պապին իր զօրքը աւստրիացոց դէմ: Այս Թագաւորն առաջնակարգ տեղ է բռնում իտալական միութիւնը վերստեղծողների մէջ. անցեալ (1901) տարի երախտագէտ իտալիան Հռոմում արձան կանգնեցրեց նրա յիշատակին: Իւր երիտասարդ հասակում, երբ նա դեռ Թագաժառանգ էր, մասնակցում էր իտալական շարժումներին, որոնք ցնցեցին Պիեմօնտը 1815 թուականից յետոյ: Աւստրիացիք ճնշեցին այդ ապստամբութիւնները և ցանկանում էին՝ Թագաժառանգին պատժելու համար՝ զրկել նրան գահի իրաւունքից. բայց Ֆրանսիացիք պաշտպանեցին: Այդ ժամանակից սկսած Վարլոս Ալբերտը համոզուեց, որ Իտալիայի ամենամեծ թշնամին Աւստրիան է:

Նա գահ բարձրացաւ 1831 թուին: Դա բեկցիայի տարին էր: Իտալիայում ամեն տեղ դեռ նոր էին ճնշուել այն ապստամբութիւններն, որ առաջացրեց 1830 թուականի Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը. ամեն տեղ կանգնած են աւստրիական զօրքերը: Նւ Վարլոս Ալբերտը գործում էր մեծ խստութեամբ: Նա տեսնում էր, որ գաղտնի ընկերութիւններն ու զինուորական ապստամբութիւնները միմիայն խանգարում և վնասում են Իտալիայի անկախութեան և ազատութեան գործին: Մարդիկ, որոնք չէին հասկանում նրա դրութեան դժուարութիւնը՝ մշտական երկիւղն Աւստրիայի կողմից, նախատում էին իբրև փոքրօգի և դաւաճան: Բայց Թագաւորը հաստատուն կերպով շարունակում էր իր վերանորոգութեան դանդաղ, բայց հիմնաւոր աշխատանքը: Այն երկիրը, որը չուէր ոչ մի ինքնավարութիւն, նա մտցնում էր այնտեղ ընտրողական խորհրդատու ժողովներ: Առանձին ուշք դարձրեց զօրքի վերայ. նրա համար պարզ էր, որ ապագայում Աւստրիայի հետ կռիւն անխուսափելի է: Նա լաւացրեց զօրքի զէնքերը, զինուորական պատրաստութիւններն և զօրքի թիւը հասցրեց 60 հազարի պատերազմի

ժամանակ, որը, բաւական պատկառելի ոյժ էր այն ժամանակուայ համար, եթէ ի նկատի առնենք նաև կայսրութեան փոքրութիւնը: Զարմանալի է, թէ ինչպիսի հետևողականութիւնով էր Վարլու Ալբերտը մտցնում բարենորոգութիւններ իւր թագաւորութեան մէջ. նա համոզուած էր, որ միայն այդպիսի զգոյշ և դանդաղ գործունէութիւնն է ապահովացնում նրանց հաստատութիւնը: Նա հաւատում էր Իտալիայի աւելի լուսաւոր ապագային, միայն ամենամեծ առաքինութիւնը համարում էր համբերութիւնը, զուր չէր նա իրան համար նշանաբան ընտրել: «Նա սպասում եմ իմ աստղին» խօսքերը (*j'attends mon astre*): Իրան դրութիւնը Վարլու Ալբերտ որոշում էր այս խօսքերով: Նա միշտ կանգնած եմ կարբօնարների (ածխագործների) սրի և ճիզվիտների շօխաղի մէջ (ճիզվիտներին մեղադրում էին բազմաթիւ թունաւորութիւնների համար. իտալացիք իրաւացի կերպով նկատում էին, որ նրանք թշնամի են իրանց ազգասիրական ձգտումներին):

1848 թուին Տուրինի խորհուրդը գիմեց թագաւորին մի խնդրագրով, որով խնդրում էր, մտցնել պետութեան մէջ այնպիսի ձև, ինչպէս Փրանսիայում, ուր օրէնք հրատարակելու իրաւունքը պատկանում է ժողովրդի ներկայացուցիչներին: Թագաւորն այս անգամ համաձայնուեց. նա տուաւ մի սահմանադրութիւն, որը հիմք դարձաւ այժմեան Իտալիայի պետական կազմակերպութեան:

Այն ինչ չորս կողմում ամէն ինչ արեկոծւում էր. Լօմբարդիան և Վենետիկը արդէն ապստամբուել էին Աւստրիայի դէմ. նոյնպէս ապստամբութիւն կար Նէապօլում: Աւստրիացիք, սկըզբում անպատրաստ գտնուելով, ստիպուած էին թողնել իտալական նահանգները: Հէնց այդ ժամանակ Աւստրիան գտնւում էր դժուար դրութեան մէջ. նրա դէմ ապստամբուել էին բօհեմացիք, մաջառները, նոյն իսկ մայրաքաղաքն էլ հանդիստ չէր: Վարլու Ալբերտը կարծում էր, թէ իրան աստղը ծագել է, թէ հասել է յարմար բոլէն ոչնչացնելու աւստրիական լուծը: Նա յոյս էր դնում ֆրանսիացիների օգնութեան վերայ, որոնք թըշնամաբար էին նայում աւստրիացիների ազդեցութեան տարածուելուն: Եթէ իտալական բոլոր ուժերը միացած լինէին, գուցէ նրանց յաջողուէր աւստրիացոց հետ հաշիւները վերջացնել:

Դժբաղտաբար այդ վճռական վայրկեանին իտալացոց մէջ չկար անհրաժեշտ միութիւնը: Խանգարում էր նոյնպէս հանրա-

պետականների վէճը միապետականների հետ, որոնք ցանկանում էին միացնել Լօմբարդեան և Վենետիկը Պիեմօնտի հետ: Երբ սկսուեց պատերազմը, Միլանում ժողովրդական քուէարկութիւն եղաւ և ձայների մեծամասնութիւնով վճռուեց միանալ Պիեմօնտին, բայց ուրիշ տեղերում հանրապետականներն աւելի զօրեղ էին:

Մինչև այժմ պապը բարոյական պաշտպանութիւն էր ցոյց տալիս իտալացի ազգասէրներին, թէև ոչ այնքան եռանդուն: Բայց նրան շատ և շատ վախեցնում էր դէպքերի ընթացքի անասելի արագութիւնը: Իտալիայի միութեան գաղափարին նա սկսեց կասկածանքով նայե՞լ մանաւանդ երբ տեսաւ Պիեմօնտի յաջողութիւնները: Այդ միացումը արդեօք վտանգ չի սպառնում նրա աշխարհական իրաւունքներին: Նորից ճիզվիտները գերակշռող ոյժ ձեռք բերին պապի արքունիքում: Պապն սկսեց կոչ անել իւր ստորագրեալներին օրինական հպատակութեան և բոլորովին ի նկատի չունէր կռուել Աւստրիայի դէմ: Արքերը բորբոքուեցին և վերջապէս պապի մինիստր Բասսին ընկաւ մարդասպանների ձեռքով: Տեսնելով որ այլ ևս չի կարելի դիջումների սպասել, ծայրայեղ կուսակցութիւնը որոշեց, հակառակ պապի ցանկութեան, փոխել պետութեան ձևը: Պիոս IX, չունենալով բաւարար թուով զօրք, յայտարարեց, որ զիջանում է բռնակալութեան առաջ և փախաւ Նէապօլիտանական թագաւորութիւնը: Այնտեղից սպառնում էր բանադրել այն ամենքին, որոնք կմասնակցեն որևէ կերպով նոր պետական կազմին: Չափաւոր ուղղութիւն ունեցող մարդիկ անտարբեր մնացին: Հանրապետականները յաղթեցին, նրանք պապին յայտարարեցին զրկուած բոլոր իրաւունքներից և Հռոմում հաստատեցին հանրապետութիւն: Սրա հետ միասին նրանք գիմեցին ամբողջ Իտալիային և առաջարկեցին ուղարկել լիազօրներ Հռոմ, որպէս զի մշակեն միացման ծրագիրը:

Այսպիսով ստեղծուեց երկու կենդրոն Իտալիայի միութեան համար. Պիեմօնտի թագաւորութիւնը և Հռոմի հանրապետութիւնը: Սակայն վերջինիս կեանքը երկար չտևեց: Կաթոլիկները շատ գայրացած էին, որ պապից խլել էին աշխարհական իրաւունքները: Նրանց աչքում դա սրբապղծութիւն էր, յանցանք էր կրօնի դէմ: Կաթոլիկական եկեղեցին դաւանութիւն էր դարձրել, որ պապը, նրա ծայրագոյն գլուխը, միաժամանակ աշխարհական թագաւոր էլ է, որովհետև միայն այդ

դէպքում նա կարող է բոլորովին անկախ լինել: Թէև Ֆրանսիայում հաստատուած էր հասարակապետութիւն, որը՝ ինչպէս ասած է նորա կանոնադրութեան մէջ, չպէտք է խառնուէր օտար պետութիւնների ներքին գործերի մէջ: Սակայն կաթոլիկ Վուսակցութիւնը մեծ ոյժ էր այնտեղ. նա կարողացաւ յաջողեցնել ֆրանսիական զօրքերն ուղարկելու Հռոմ, հորոնք կործանեցին Հռոմի հասարակապետութիւնը և վերահաստատեցին պապի իշխանութիւնը:

Իտալիայի հիւսիսումն էլ գործերն անյաջող ընթացք ստացան: Ֆրանսիացիք ոչ մի օգնութիւն չարին Պիեմօնտին, պարզուեց, որ նրանք բոլորովին չեն ցանկանում հարեան ունենալ միացեալ և ուժեղ Իտալիային: Իսկ Կարլոս Ալբերտը, մենակ նոյն իսկ Լօմբարդացիների և Վենետիկցիների օգնութեամբ չէր կարող կռուել աւստրիական զօրեղ բանակի հետ: Նաւաւայի պարտութիւնից յետոյ, նա ստիպուած էր դաշն կնքել և հրաժարուել գահից: Նրա որդին, Վիկտօր Էմմանուէլն ընդունեց այդ դաշնադրութեան ծանր պայմանները, համաձայնուեց վճարել տհազին զինուորական տուգանքը: Աւստրիական նահանգներում դիմադրութիւնը շարունակուում էր: Առանձին հեքոսութիւնով կռուում էին վենետիկցիք, որտեղ կազմակերպուած էր ժամանակաւոր կառավարութիւն, որին զուգն էր Կանգնած Դանիէլ Մանինը: Մինչև այժմ էլ դոժերի պալատի մեծ գահլիճում պահուում է այն մարմարիոնէ տախտակը, որտեղ գրուած է այդ կառավարութեան վճիռը. «Դիմադրել մինչև վերջին րոպէն»: Աւստրիացիք ստիպուած էին սովատանջ անել վենետիկցոց և երբ պաշարը վերջացաւ և խօլերան սկըսեց կոտորել, քաղաքն անձնատուր եղաւ համեմատաբար մեղմ պայմաններով:

Այսպիսով իտալացոց բոլոր յոյսերն սւ երազներն օդը ցնդուեցին: Նորից Իտալիայում իշխեցին աւստրիացիք: Բոլոր զինվումներն, որ 1848 թուին արուած էր Նէպօլին, Հռոմին, Տոսկանային, Պարմին և Մօդենին, յետ վերցրին: Իտալացիք չունէին ոչ բաւականին նիւթական միջոցներ և ոչ էլ ներքին միութիւն, որ կարողանային Իտալիան ազատել: Թէև 1849 թուականը եղաւ շատ երազների գերեզման, բայց միաժամանակ նա դարձաւ և նոր չրջանի սկիզբը: Այդ չրջանը վերջացաւ ընդհանուր իտալական թագաւորութեան հիմնուելովը:

ՍԱՐ. Մ.

(Կը շարունակուի)

ԳԹՈՒԹԵԱՆ ՔՈՅՐԵՐ^{*)}

(Ուղեւորի օրագրից)

IV

Օգոստոսի վերջն էր: Վենետիկից վերադառնում էի Վիեննա: Թրիեստի կայարանում խիստ շատ ուղևորներ ներս մտան վազօն. այնպէս որ տեղս նեղացաւ: Ստիպուած էի իրեզններս ամփոփել, այլ և ինքս կձկուել մի անկիւն, որպէս զի ուրիշները ևս իրենց տեղը բռնէին: Այս բանն, ի հարկէ, դիւր չեկաւ ինձ: Որովհետեւ գնացքը Վենետիկից ելել էր գիշերով և, գրեթէ, դատարկ. այդ պատճառով տեղի ընդարձակութիւնից օգտուել էի աւելի քան շուայօրէն: Այժմ ստիպուած էի բաւականաւ քչով, որպէս զի ուրիշներն էլ իրենց բաժնին տիրանային: Այստեղ ահա, սկսայ մտածել այն մասին թէ՛ ինչպէս վատ է երբ մարդ սովորում է չլէն ու բօլ՝ ապրելուն: Որովհետեւ կեանքը նոյնպէս մի գնացք է, որ շարունակ շարժւում, սլանում է առաջ և չը գիտես թէ նրա ո՞ր կայարանում ստիպուած կլինիս կրճկուիլ կամ իրերդ ամփոփել: Ուրեմն, աւելի լաւ է որ մարդ հենց սկզբից սովորէ իւր իղձերը չափաւորելուն և բաւականանայ քչով, որպէս զի նեղութեան օրերը հասնելուց՝ ստիպուած չը լինի ակամայ կձկուիլ և դրա համար էլ վշտանալ:

Այս մտածութեան մէջ էի դեռ որ ականջիս դիպան ռուսերէն խօսքեր: Սա ինձ համար նորութիւն էր: Վասն զի Ռուսիոյ սահմաններից ելնելուց յետոյ՝ Եւրոպայում գրեթէ ոչ մի տեղ չէի լսել այդ բարբառը:

^{*)} Տես «Լուսնայ» 1903 թ. № 2:

Պլուլիս բարձրացրի և տեսայ որ խօսողը քիչ հեռու կանգնած, ոչ շատ տարիքոտ, մաքուր հագնուած, լուրջ և, մի և նոյն ժամանակ, համակրելի դէմքով մի պարոն է, որին ընկերակցում էր տարիքն առած ու կարճահասակ մի կին, որ թէպէտ շատ տգեղ չէր, բայց երբ և իցէ գրաւիչ եղած լինելու նշան էլ չունէր վրան: Նրանք իրար հետ խօսում էին ընտանեբար և եղակի դէմքով. որից եզրակացրի թէ՝ առաջինը որդին է, իսկ երկրորդը մայրը:

Ռուսերէն խօսողներին, որոնք դիմացս նստան, մի տեսակ հայրենակից համարելով ինձ, շտապեցի հետերնին ծանօթանալ. որի համար նրանք ուրախ եղան: Իմ մասին հարկ եղած ծանօթութիւնը տալուց յետոյ, իմացայ որ պարոնը ռուսաստանցի է և մայրաքաղաքի միջնակարգ շպրոցներից մէկի գերմաներէն լեզուի ուսուցիչը. իսկ հետը խօսողը՝ իւր... կինը:

Ամեն տեսակ նորութեան կը սպասէի, բայց լսել թէ՝ այդ լիսունամեայ, երեսը խորշոմած, աչքերը կկոցուած և արդէն թալկադէմ պառաւը ամուսինն է այն զուարթ ու կայտառ աղամարդու, որ, գուցէ, հազիւ էր քառասունն անցել, չէի սպասիլ: Այսուամենայնիւ, զարմանքս զսպելով՝ սկսայ խօսակցիլ նրանց հետ և ընդնմին ուշի ուշով հետևել կնոջը, իմանալու համար թէ՝ ինչո՞վ է արդեօք նա գրաւել այս երիտասարդին և իւր նման «անցեալ կատարեալին» կապել սրա գլխին:

Իմ հետամտութիւնն, ի հարկէ, չէր կարող այդպէս շուտ ծանօթացնել ինձ նրանց անցեալին, կամ բացատրել գէթ մինը այն գաղտնիքներից, որոնք պատճառ էին եղել այս անհաւասար ամուսնութեան, բայց նա ծանօթացրեց ինձ մի անսպաս ճշմարտութեան. այդ այն էր՝ որ ես տեսայ թէ՝ Վերա Վասիլևնան (այդ էր տիկնոջ անունը) բաւական խելացի, նուրբ դիտող և համբերատար մի կին է:

Այս յատկութիւններով, առ հասարակ բնութիւնը նուազ չափով է օժտում կանանց. բայց Վերա Վասիլևնային, չը գիտեմ ո՞ր բացառիկ օրէնքի հիման վրայ տուել էր աւելի:

Այդ պարզ երևաց բոլոր այն զրուցի ժամանակ,

որ տեղի էր ունենում մեր մէջ դեռ Թրիէստի կայա-
րանից սկսած և օրը, չեմ լիշում, քնչ առիթով արդէն
փոխուել էր լուրջ խնդրի, այն է՝ կանանց ազատագրու-
թեան հարցին:

Այս խնդրում Իւան Իւանիչը (տիկնոջ ամուսինը),
պահպանողական հայեացքների տէր էր, մինչդեռ տի-
կինը, ինչպէս որ սպասելի էր՝ ազատամիտ:

Եւ սակայն սա հարցերին վերաբերում էր ոչ այն-
պէս յախուռն, ու վայր ի վերոյ, ինչպէս, առհասարակ
անում են շատ կանայք, կամ անփորձ երիտասարդներ
այլ միշտ կորրեկտ ու տրամաբանօրէն: Իւր առարկու-
թիւնները նա հաստատում էր փաստերով, իսկ ենթա-
դրութիւնները հանում այնպիսի օրինակներից, որոնց
դէմ վիճելը շատ էլ հեշտ չէր լինում:

Ես, սակայն շարունակ հարցեր էի տալիս և մի մի
անգամ էլ կատակով աշխատում՝ կռուացնել ամուսին-
ներին: Իւան Իւանիչը, որ աւելի պարզասիրտ և դիւ-
րագրգիռ էր, երբեմն բռնւում էր իմ լարած թակար-
թում, մինչդեռ տիկինը զգուշութեամբ խոյս էր տա-
լիս և յաճախ իւր խոհեմ ու քաղաքավար դիտողու-
թեամբ ի դերեւ հանում իմ չարամիտ ջանքը: Եթէ
պատահում էր որ ամուսինը զրգուում էր վիճելիս, նա
այնպէս մեղմ ու ամոքիչ խօսքերով հանգստացնում էր
նրան, որ ասես թէ՝ մի մայր էր. որ խօսում էր իւր
տասներկու տարեկան զաւակի հետ:

«Ահա թէ, ինչով է գրաւել պառաւը երիտասար-
դին», մտածեցի ես և իմ աչքում գին ստացաւ տիկնոջ
այդ յատկութիւնները: Այնուհետեւ արդէն յարգանքով
էի վերաբերում դրացուհուս և սիրով լսում նրա դա-
տողութիւնները:

Գնացքը հասաւ Կրայնայի հերցօգութեան մայրա-
քաղաքը՝ Լայբախ: Այստեղ դուրս գնացող ուղևորնե-
րին՝ փոխարինեցին նորերը, որոնց թւում, Վերա Վա-
սիլենայի կողքին և ուղղակի իմ դիմաց, տեղ բռնեց
տարօրինակ հագուստով մի բարձրահասակ գեղեցկուհի,
որին ես սկզբում միանձնուհի կարծեցի: Վասն զի նա
հագած էր մոյգ-կապոյտ մահուդի երկայն պարեգօտ և
նրա վրայ կապած՝ նոյն գոյնի կտաւից հասարակ գոգ-

նոց. մինչդեռ գլխին ծածկած էր ձիւնի պէս սպիտակ, թեւատարած մի փակեղ, որ նման էր աւելի փոքրիկ հովանոցի քան գլխանոցի և պատրաստուած էր կտաւից ու խնամքով օսւլաւծ. իսկ կրծքին ունէր նոյնպիսի կտորից օձիք՝ տասնաբանեայ պատուիրանի տախտակնեւրի ձևով: Իբրեւ անհրաժեշտ պատկանելիք իւր սքեմին՝ նա կտխած էր գօտկատելից կանաչ երիզի վրայ շարած երկար, սևահատիկ մի համարիչ, որի ծայրին ճօճում էին աղիւսագոյն ոսկորէ մի գանգ և փոքրիկ, պղնձէ խաչ՝ խաչեալ Քրիստոսով:

Նստելով մեր դիմաց, նա դրաւ կողքին սև շալէ մի քսակ, որ մինչև այն բռնած էր ձեռքին և նրանից հանելով մի սև, կիսագործ գուլպայ. սկսաւ գործել:

Այժմ կարելի էր հանգիստ կերպով դիտել այդ կնոջ պատկերը, որ ճշմարիտ գեղեցկութեան մի հազուագիւտ տիպար էր: Եւ թէպէտ արդէն կեանքի գարունը անցուցած, այսուամենայնիւ նա ունէր դեռ այնքան զրաւչութիւն որ մարդ միանգամ վրան նայելուց՝ էլ չէր ուզում աչքերը դարձնել ուրիշ կողմ կամ զբաղեցնել նրանց ուրիշ առարկայով:

Թեւատարած փակեղը, որ կուսի սիրուն գլուխը պատելով՝ չէր երևեցնում մազերի և ոչմի գիւնիկ, նրա դէմքի վերին մասի վրայ ձգել էր մի մեղմ ստուեր, որի միջից մեծ մեծ, խաժակն աչքերը՝ պատած երկար արտևանունքներով՝ փայլում էին մի քաղցր ու խաղաղ լուսով, որպիսին տալիս է արեւը՝ թեթեւ ամպերով սքողուած ժամանակ: Նրա մաքուր, մաքմարէ դէմքը, հագիւ շիկնած մի վարդանիշով, որը կարծես վաղուց սառել, մնացել էր այտերի վրայ, արտայայտում էր ազնուական վեհութիւն: Նա նայում էր շուրջը, ըստ երևութին, հանգիստ, մինչև իսկ մի տեսակ սառն անտարբերութեամբ. բայց այդ հանգիստ հայեացքի մէջ ցօլում էին կայծեր, երբ հրաշալի աչքերը սևեռում էր մի կէտի, որ հետաքրքրում էր իրեն: Այդպիսի ժամանակ՝ նրա դէմքի վրայ խաղում էր և՛ ժպիտ, որ, սակայն հազիւ էր նուրբ շրթունքները վառում՝ նման գերեզմանի վրայ փայլող վերջնալուսին: Իսկ այդ շրթունքները, թէպէտ դեռ կարմրալար, սակայն ունէին այն-

քան կենդանութիւն, որքան թփից պոկուած վարդը՝ որ թառամում է իւր հետ փնջուած շուշանների մէջ...:

Առաջին անգամից իւկ այդ կինը գրաւեց իմ բոլոր ուշադրութիւնը. ես ամբողջապէս աչք դարձած՝ նայում էի նրան, նայում էի և չէի կշտանում:

Բայց ինչ կար նրա մէջ. ինչն էր ինձ այնպէս դիւթել ու հմայել: Միթէ միայն գեղեցկութիւնը: Հարկաւ, ոչ. ըստ որում մինչև այն՝ շատ աւելի գեղեցիկ կանանց էի հանդիպել և սակայն դեռ ոչ ոք այդպիսի տպաւորութիւն չէր թողել վրաս: Թւում էր թէ՛ կար և մի ուրիշ պատճառ և այդ՝ նրա գէմքի արտայայտութիւնն էր, որ այնքան վեհ ու պատկառելի լինելով հանդերձ, ցօլացնում էր իւր մէջ այնպիսի մի պարզութիւն ու մանկակոհ անմեղութիւն, որպիսին կարելի էր տեսնել նկարների գէմքին այն կանանց, որոնք ապրում էին Մեդիչիների շրջանում, երբ նկարչի վրձինն ու արձանագործի քերիչը պատկերացնում էին գեղեցկութիւնը պարզ, խաղաղ, փաղաքշող, բայց երբէք պատշաճի սահմանն անցնող արտայայտութեամբ:

Սակայն, երբ մի վայրկեան նա յառեց վրաս իւր աչերը, ինձ թուաց թէ նրանց մէջ վառուում է և ուրիշ հուր: Իսկոյն իմ հայեացքը ուղղեցի այդ աչերին, կամենալով գէթ մի վայրկեան վայելել նրանց հրապուրը. բայց կոյսը նորէն շրջեց իւր գէմքը և ինձ մնաց դիտել նրա գեղեցիկ պրօֆիլը, որ նմանում էր ոչ թէ կենդանի մարդու, այլ ալեբաստրից թափած արձանի գէմքին:

Այսուամենայնիւ նրա այդ վայրկենական հայեացքը իմ մէջ նոր մտքեր զարթեցրեց. — անկարելի է որ սրա ներսը խաղաղ լինի դրսի չափ, մտածեցի ես. անկարելի է որ սրան շրջապատող արդի կեանքը՝ մտածել չըտայ իրեն այնպիսի բաների մասին, որոնց վրայ չէր մտածիլ, եթէ գտնուում լինէր կուսանոցի պատերում: Չէ որ սա իւր առաջ այժմ տեսնում է մի հասարակութիւն, որ ոչնչով չէ նմանում այն հասարակութեան, որի մէջ ինքն ապրել ու կրթուել է տարիներով. տեսնում է մարդիկ, որ ուրախ են ու զուարթ, ազատ և ինքնիշխան, գնում են՝ ուր կամենում են, ապրում են

ինչպէս ցանկանում են, ոչ յաւիտեան անփոփոխ պատուէրներ են կատարում, ոչ խստասիրտ հսկողի հրամաններին են դողում: Այստեղ ամեն մարդ կարող է խօսել, ինչ կամենում է, խնդալ ու ծիծաղել, երբ կամենում է. բանիւ բանիւ, ազատ է լինել այն, ինչ որ ազատ բնութիւնն է պահանջում և ոչ թէ այն՝ ինչ որ մարդկային տգիտութիւնն է հնարել և բռնութիւնը՝ սրբագործել: Եւ, սակայն, նա տեսնում է որ ինքը սրանց թուին չէ պատկանում... չէ կարող սրանց պէս ազատ լինել կամ գործել: Գոնէ, գիտենայի թէ ինչ է մտածում՝ նայելով իւր շրջապատողներին, լսելով նրանց անհոգ զրոյցներն ու ուրախ կատակները. արդեօք նախանձում, թէ՛ արհամարհում է նրանց... գուցէ աւսողում է իւր կորած անցեալը, վաղաժամում երիտասարդութիւնը, (ըստ երեւութին նրա տարիքը 35-ից աւելի չէր), կամ գուցէ անիծում է վանքի պարիսպները և այն վայրկեանը, որ ստիպեց իրեն այդ ուխտն անելու...:

Բայց նա կրկին նայեց ինձ և այս անգամ արդէն աւելի ակնապիշ... Աստուած իմ, ինչ հրաշալի հայեացք էր այս. ինչ երկնային աչեր... Մթթէ նրանք այլ ևս չէն կարող սրտեր գերել. և այս սիրուն բերանը՝ չէ կարող նորից սիրոյ խօսքեր շնչալ. իսկ այս շրթունքները՝ չէն կենդանանալ ու ջերմ համբոյրներ չեն գրոշմիլ սիրող մարդու շուրթերին... Հապա ինչո՞ւ են նրանք այսքան գեղեցիկ ստեղծուել. մթթէ անօգուտ թառամելու համար...:

— Տես թէ մեր բարեկամը ինչպէս է գրաւուել նորեկով, դարձաւ Վերա Վասիլենան ամուսնուն:

Ես լետ նայեցի և տեսայոր նրանք ծիծաղում են:

— Այո՛, տիկին, այս նորեկը շատ է զբաղեցնում ինձ, ասացի ես:

— Այդ արդէն երեւում է, որովհետեւ դուք այլ ևս այս կողմը չէք նայում:

— Իրաւունք էլ ունի, նրա աչքերն զբաղուած են արժանաւոր առարկայով, յարեց Իւան Իւանիչը:

— Իմ աչքերից աւելի՛ միտքն է զբաղուած, նկատեցի ես:

— Ձեր միտքը, միթէ կարելի է, զարմացաւ տիկինը:

— Ինչը չէ կարելի, հարցրի ես:

— Որ տղամարդը նստէ գեղեցկուհու առաջ և մըտածէ:

— Այդ ինձ շատ է պատահում:

— Դուք ուրեմն ձանձրալի ասպետ կը լինիք կանանց համար, նկատեց տիկինը ծիծաղելով:

— Այո, տիկին, դեռ ոչ ոք չէ գովել ինձ այդ պաշտօնի համար, խոստովանեցի ես:

— Բայց ի՞նչ էք մտածում:

— Այն թէ՛ ինչո՞ւ այս հրաշալի ծաղիկը թառամել է փշերի մէջ:

— Վանքի մասին է ձեր խօսքը:

— Այո՛, տիկին, ամեն կրակ մարող այդ ցուրտ շիրմի մասին:

— Բայց համոզուեցէք որ նա թառամել է իւր թփի վրայ, այդ աւելի լաւ է, քան թէ նա պոկուէր թփից և թառամէր մի տղամարդի անմաքուր ձեռքերում:

— Բայց նա կարող էր զարգարել մի արժանաւոր կուրծք:

— Մի քանի ժամ միայն:

— Կամ ոսկեզօծ ծաղկամանում փայլել զահլիճի մէջ և պարարել աչքերը բազմաթիւ հիւրերի...:

— Որոնցից իւրաքանչիւրը մի թերթ պոկելով նրանից՝ աւելի անփառունակ վախճան կը պատրաստէր նրա համար, յարեց Իւան Իւանիչը ժպտալով:

— Դուք անդ կարծիքն ունիք կանանց ճակատագրի մասին, հարցրի ես:

— Ուրիշ ճակատագիր չունի գեղեցիկ կինը, եթէ նա չէ ապրում ժայռերի զազաթին, մենաւոր արծուի բունում, որին չէ մօտենում հետամուտ ոսոխը, պատասխանեց խօսակիցս ջերմութեամբ:

— Դա շատ հին երգ է, նկատեցի ես:

— Բայց նրան այսօր էլ սիրով են երգում բոլոր փորձառուները:

— Որոնք հետաքրքրում են միայն արծիւների շահով և երբէք չեն մտածում նրա բունում փակուած վարուժանի մասին:

—Օ՛, այդ աւելորդ է. բաւական է որ ժայռերն ունենան լայն հորիզոն, առողջարար օդ և սովամահ չը լինելու չափ կերակուր... այդքանով էլ վարուժանը կարող է գոհ լինել և զգալ իրեն երջանիկ, երբ ընկերի անկեղծ սէրը կը գալ իրեն գպուելու և իւր կեանքի պակասը այդ գգուանքով լցնելու: Գլխաւորն այն է որ նա սովորէ բաւականանալ քչով և առիթ չունենայ յաճախ տեսնել իւր մօտ մի օտար, որ թագուն շշուռնջով վրդովէ նրա սիրտը, կամ խելամուտ անէ այնպիսի նորութեանց, որոնց չիմանալը՝ վարուժանի օգուտն է:

—Բայց ի՞նչ հայեացք է այդ. առանձնացնել կնոջը որ նա մնայ անարատ... Աւելի լաւ չէ աշխատել մաքրել մթնոլորտը, որ շրջապատում է նրան:

—Օ՛, ի հարկէ, աւելի լաւ է. այն ժամանակ մարդը հէնց իւր մահկանացու մարմնով կը մտնէր արքայութիւն: Բայց հնարաւոր է այդ: Փորձն արդէն ցոյց է տալիս որ այն օրից ի վեր՝ ինչ գիտնականներն ու բարոյագէտները սկսել են իրենց նոր գիւտերով ու ստեղծած ճշմարտութիւններով հասարակական կեանքի մթնոլորտը մաքրել, այդ օրից ապականութիւնն աւելի է զօրացել: Առաջ մարդիկ յանցանքը գործում էին պարզութեամբ, առանց նրան վարպետօրէն ծածկել կարենալու, ուստի և յանցաւորների թուով լինում էին դատապարտեալներ. այսօր, համարեա՛, ամենքն են յանցաւոր և սակայն, ոչ ոք դատապարտեալ...:

—Ի՞նչ է պատճառը ձեր կարծիքով:

—Այն որ մարդիկ գազաններ են և սակայն մենք նրանց ուրիշ էակների տեղ ենք դնում: Եթէ գազանին գազան ճանաչէինք, ապա նրա տալիք վնասից էլ ազատ կը մնայինք, որովհետեւ կը պաշտպանուէինք: Բայց այժմ, առհասարակ, այն կարծիքն է տիրում, թէ մարդիկ այլ ևս առաջուանը չեն. թէ լուսաւորութիւնը նրանցից հանել է չար գազանը և տեղը դրել իսկական մարդուն. ուրեմն տիրողը ազնւութիւնն է, որից այլ ևս չը պէտք է վախենալ: Այս թիւր կարծիքը ստեղծել է մի քօս, որի մէջ ճարպիկներն ու ձեռնաձուները հնձում են յաջողութեան դափնիներ, մինչդեռ

համեստ, առաքինի և արժանաւոր մարդիկ կամ դառնում են միայն զոհ, կամ անյայտութեան մէջ կորչում:

— Ի՞նչ անել ուրեմն, նորից դառնալ հնին:

— Չեմ ասում դարձէք հին. որովհետեւ ոչ մի ապուշ չի վերադառնալ ընթացած ճանապարհով՝ նոյնը նորից անցնելու համար. այլ ասում եմ, մի գովէք նորը, որովհետեւ նրա մէջ գովելու ոչինչ չկայ:

— Եթէ դու նկարիչ լինէիր, միշտ զօրեղ գոյներ գործ կածէիր. չը մտածելով որ դրանով փչացնում ես նկարդ նկատեց տիկինն ամուսնուն. եթէ հնի մէջ տասը շաւ է եղել, նորի մէջ այդ լաւից հարիւրները կան, ինչո՞ւ ես ճշմարտութիւնը բոլորովին մոռանում:

— Եւ եթէ կատարեալը ձեռք չէ բերւում այժմ, աւելացրի ես. դրա պատճառն այն է, որ մենք տակաւին ճիշդ չենք ըմբռնել ժամանակակից մարդու հոգեբանութիւնը, ուստի և շատ դէպքում կրթում ենք նրան սխալ ճանապարհով: Տուէք նրան համապատասխան կրթութիւն և կը տեսնէք որ ձեր ճանաչած գազանի մէջ հրեշտակ է ապրում:

— Հա, հենց խնդիրն էլ այդ է որ մենք չենք խոստովանում մեր տգիտութիւնը՝ ժամանակակից մարդուն ճանաչելու վերաբերմամբ և, սակայն, շարունակում ենք կրթել նրան համաձայն մեր անճանաչողութեան: Եւ համոզուած լինելով որ արդէն գտնւում ենք ճշմարիտ ճանապարհի վրայ, ազատօրէն ծաղրում ենք հին բարքերն ու սովորութիւնները, առանց մտածելու թէ՛ եթէ նրանք մարդուն չէին ծանոթացնում փիլիսոփայութեան ու մատեմատիկայի նրբութիւններին, չէին բարձրացնում մինչև Պարնասի գագաթը, գոնէ սովորեցնում էին լինել համեստ, բարի և երախտագէտ. վարժեցնում էին արիութեան և աշխատասիրութեան. սիրելի էին դարձնում նրան անձնուիրութիւնն ու զիւցազնական առաքինութիւնը: Ի՞նչ է տալիս սակայն այժմեան կրթութիւնը: Նա զարգացրել է ամբարտաւանութիւնը և պոռոտախօսութիւնը, ստեղծել է ծուլերի ու ձրիակերների ոհմակներ, որոնք յանուն, ո՞ր գիտէ, ի՞նչ բարձր գաղափարների հարստահարում են ժողովուրդը. ասպարէզ է բացել կոպիտ անձնապաշտութեան. անհետացել

է անձնուիրութեան վսեմ գաղափարը...: Նայեցէք ուսումնաւարտ երիտասարդների այն շարքերին, որոնք իրար ետևից գալիս մտնում են հասարակութեան խաւերը. աշխատեցէք գտնել նրանց մէջ առաքինի, անձնուէր, սեփհական եսն ուրացող և ժողովրդի բարւոյն նուիրուող անձանց. որոնեցէք իսկական մարդուն և տեսէք թէ նրանից քանիսը կը գտնէք: Արդիւնքը կապշեցնէ ձեզ: Ի՞նչ է դրա պատճառը, այն՝ որ մեր տղաները սովորում են ամեն բան՝ լեզուագէտ, գիտնական շահագործ և այլն լինելու համար, բայց չեն սովորում ոչինչ՝ մարդ լինելու համար: Մենք ունենք բազմաթիւ պաշտօնեաներ, որոնք մեր աղջկերանց սովորեցնում են խօսել օտար լեզուներով, երգել, նուագել, պարել և հագնուել գեղեցկագէտի ամենանուրբ ճաշակով, բայց չունենք մարդիկ, որոնք խօսէին նրանց թէ՛ ինչ պիտի անեն եթէ երբ և իցէ բաղդը կապէ իրենց մի երիտասարդի հետ. ինչ պիտի անեն նրան և իրանց երջանկացնելու, սեփհական յարկը խաղաղութեան ու քաղցրութեան օթեան և ոչ թէ դժոխք դարձնելու համար. ինչ պիտի անեն զօրեղ մի ընտանիք ստեղծելու, արժանաւոր գաւակներ սնուցանելու և այդպիսով հայրենիքին պիտանի անդամներ տալու և նրանցով հայրենիքը զօրացնելու համար...: Եւ հենց այս պատճառով էլ մենք այժմ ունինք անթիւ օրիորդներ, բայց չունինք հարսնացուներ. ունինք սիրուհիներ, բայց չունինք ամուսիններ. ունինք կենցաղագէտ ու պչրող կանայք, բայց չունինք տան հիմքը իւր ուսերին կրող ժրագլուխ տան տիկնայք. իսկ որ ամենից ցաւալին է՝ ունինք միշտ պահանջող, քրտմնջող, օրին մէկը առողջ՝ իսկ տասը հիւանդ, միշտ դիւրագրգիւ, ու անհամբեր, յաճախ իրաւունքից խօսող, բայց երբէք իւր պարտքը չիշող հանրմներ և սակայն չունինք ընտանիքի պատուին ու գաւալի սիրուն նուիրուած՝ և այդ սիրոյ համար ամեն ցաւ ու վիշտ համբերութեամբ տանող առաքինի մայրեր...: Այս այսպէս լինելուց յետոյ՝ դուք ինչո՞ւ էք պարմանում երբ ես ասում եմ թէ՛ եթէ ձեր այս «հրաշալի ծաղիկը» (կարծեմ այդ անունը տուիք այս գեղեցիկ միանձնուհուն) փայլում լինէր դահլճի մէջ՝ ոսկե-

զօժ ծաղկամանում, ապա նրա շուրջը վխտող հիւրերը ոչ թէ այդ ծաղկի տեսքով կգմայլէին, այլ անպատճառ իրենց թաթերը կը պարզէին նրա քնքոյշ թերթերը կապտելու համար: Ուրեմն, կամ լաւ է որ ծաղիկը թառամի իւր իսկ բունը վրայ, ինչպէս որ քիչ առաջ կինս էր ասում. կամ արծուի վարուժանը ապրէ ժայռերում, լեռան գագաթին, որպէս զի որսորդին մնայ անմատչելի...:

— Այդ ձեր հաստատ կարծիքն է, հարցրի ես:

— Եւ անփոփոխելին, պատասխանեց խօսակիցս:

— Իսկ դ՞ո՞ք ինչ էք ասում, դարձալ ես տիկնոջը:

— Ես էլ այդ կէտում համամիտ եմ ամուսնոյս:

Այս պատասխանը գրգռեց իմ հետաքրքրութիւնը:

— Ներեցէք որ անհամեստ մի հարց առաջարկեմ, ասացի ես. դուք երկուսդ էլ խօսում էք իբրեւ հիասթափուածներ. բայց չէ երեւում որ այդ հիասթափութիւնը դուք լինիք ներշնչած իրար. ասացէք խնդրեմ ձկ է դարձրել ձեզ փորձառու:

— Տեսա՞ր, բարեկամ, բռնուեցա՞ր. նկատեց տիկինը ամուսնուն ծիծաղելով:

— Անկեղծօրէն դրուած հարցին՝ կարելի է միշտ անկեղծօրէն պատասխանել, խօսեց վերջինս պարզութեամբ. ես, բարեկամ, առաջ ամուսնացած էի մի երիտասարդ, քնքոյշ ու գեղունի աղջկայ հետ, որ սնուել ու կրթուել էր այն ընդհանրութեամբ, որոնք այժմ ամեն տեղ համարւում են moderne. նա իւր ուսածին պէս ապրեց ու սիրեց, այդ պատճառով էլ տանջուեց և մեռաւ, թողնելով ինձ ժառանգութիւն վշտերի հետ միասին և մեծ փորձառութիւն: Իսկ Վերա Վասիլենան ունեցել է դարձեալ մի ամուսին, որ պատկանում է եղել «ապրել գիտցող»-ների կարգին. նրա սկզբունքն է եղել՝ սիրոյ հաշուով տանջել, ապատուութեան անունով շղթայել և յանցանքներով արդարանալ. նա էլ դիպուածով մեռել և կնոջ թողել է ժառանգութիւն՝ դարձեալ փորձառութիւն: Եւ ահա մի գեղեցիկ օր մենք հանդիպեցանք իրար և ստացած ժառանգութիւններս հաշուելով, կշիւը գտանք հաւասար: Մենք ամուսնացանք և այդ օրից ի վեր ապրում ենք խաղաղ ու անվրդով:

Մեր կեանքը թէպէտ չունի արտաքին փալլ, բայց լի է ներքին հանգստութեամբ: Երբեմն միայն տեղի են ունենում մեր մէջ փոքրիկ վիճաբանութիւններ. այդ էլ այն պատճառով որ ես առաջ ծայրայեղ ազատամիտ լինելով՝ հանգուցեալ կնոջս շնորհիւ դարձել եմ պահպանողական. իսկ Վերա Վասիլենան՝ սկզբում լինելով պահպանողական, մեռած ամուսնու ջգրու դարձել է ազատամիտ: Բայց այդ վէճերն էլ երկար չեն տևում. խելօք ամուսինս, հենց որ տեսնում է թէ իմ պահպանողականութիւնը յամառում է, իսկոյն իւր ազատամտութիւնը ծալում մի կողմն է դնում: Այդ բանը ես տեսնելով՝ շատ անգամ էլ ինքս եմ իմ համոզմունքը ծալում և այսպիսով խաղաղութիւնը մնում է մեր մէջ մըշտաւ:

Այժմ ես արդէն գիտէի թէ՛ ովքեր են իմ դրացիները և թէ ինչո՞ւ երիտասարդը կապել է իւր բաղդը պառաւի հետ: Այս խնդիրն, այլ ևս չէր հետաքրքրում ինձ. բայց նրանց խօսածները միանձնուհու մասին՝ մտածել տուին ինձ երկար. թէպէտ չը կարողացան համոզել թէ՛ արդարեւ, այդ գեղեցկուհին լաւ բան է արել որ հեռացել է աշխարհից և փակուել կուսանոցում:

Որքան էլ աշխարհը լցուած լինի չարիքներով, որքան էլ բարին հազուադիւր լինի նրա մէջ, այսուամենայնիւ կեանքը այնքան հրապուրներ ունի, որ Աստուծոյ լոյսը տեսնող և նրա ջերմութիւնը վայելող մարդ արարածը, մանաւանդ եթէ նա չէ հանդիպել վշտերի և չէ կրել փորձութեան որ և է ծանրութիւն, անկարող է չը տենչալ վայելել այն ամենը, ինչ որ ուրիշները վայելում են իւր աչքի առաջ և ինչ որ իրեն թւում է այնպէս քաղցր ու երանական:

Այս մտածութիւնը այնպէս յուզեց իմ հետաքրքրութիւնը, որ ես կամեցայ անպատճառ ծանօթանալ գեղեցիկ միանձնուհուն և ուղղակի նրա հետ խօսել այս նիւթի մասին: Թէ որքան պատշաճ էր իմ այդպիսի վարմունքը, ես, ի հարկէ, այդ մասին չէի մտածում. որովհետեւ իմ ցանկութիւնը հետաքրքրութիւնս գոհացնելն էր: Երբ այս յայտնեցի Իւան Իւանիչին, նա ասաց.

—Հարցրէք, ինչ կամենում էք, եթէ կը պատասխանէ, լաւ. եթէ ոչ, ինչ էք կորցնում:

Այս միջոցին միանձնուհին շարունակելով գործել գուլպան՝ մէկ-մէկ էլ նայում էր մեր կողմը, կարծես գուշակելով որ իւր մասին է մեր խօսքը:

—Թոյլ կը տաք, քոյրիկ. հարցնել թէ դուք որ միաբանութեան էք պատկանում, զիմեցի ես նրան ֆրանսերէն: Միտնձնուհին իսկոյն ժպտաց և գործը դնելով գոգում, կէս քաշուելով ու կէս շփոթուելով պատասխանեց.

—Ներողութիւն, պարոն, ես լաւ չեմ խօսում ֆրանսերէն...

—Իսկ գերմաներէն.

—Ինչպէս չէ. ես գերմանուհի եմ, ասաց նա և խօսքի մնացորդը շարունակեց գերմաներէն, որից ես ոչինչ չը հասկացայ:

Բայց Իւան Իւանիչն առաջ անցաւ և սկսաւ թէ խօսել ինքը և թէ թարգմանել մեր հարց ու պատասխանին:

Շուտով պարզուեցաւ որ «միանձնուհի» կարծածս «Գթութեան քոյր» է եղել և պատկանում է Ս. Բերնարդեան կաթողիկ միաբանութեան, որ Եւրոպայի շատ կէտերում ունի իւր բաժանումները, իսկ կենտրոնական քաղաքներում իւր ինստիտուտները, ուր ընդունելով որք ու աղքատ աղջիկներ, նրանց սնուցանում ու դաստիարակում է և պատրաստում յատկապէս «գթութեան քոյրերի» պաշտօնի համար: Դրանցից նա խումբերով ուղարկում է կարիք եղած տեղը, ինչպէս օրինակ, պատերազմի դաշտը, վարակիչ հիւանդութեամբ բռնուած տեղեր, հասարակաց հիւանդանոցները և նոյն իսկ մասնաւոր տներ: Այդ բոլոր տեղերում նրանց պաշտօնն է հսկել հիւանդներին, խնամել նրանց, օգնել բժիշկներին և շատ տեղ, ուր նրանք բացակայում են կատարել նրանց պաշտօնը, որի համար և իրենք ունենում են մասնաւոր պատրաստութիւն: Ընդհանուր աղէտների ժամանակ գթութեան այդ քոյրերը ծառայում են ձրիաբար, իսկ եթէ մասնաւոր տեղերում ստանում են վարձ, կամ պարգև, նրանք այդ զրկում են ինստիտու-

տի գանձարանին, ըստ որում իրենց ծախքերը հոգում է միաբանութիւնը:

Այս բացատրութիւնները տալու ժամանակ, գթութեան քոյրը շարունակ ժպտում էր, որից նրա դէմքը հետզհետէ կենդանանում և աւելի ևս գեղեցկանում էր. նրա խաժակ աչերը, որոնք արևելեան փիրուզն էին յիշեցնում, ամեն մի ժպտի հետ շողում էին նոր լուսով, և երբ ուսուցիչը թարգմանում էր իւր խօսքերը, նա յառում էր վրաս աչերը այնպէս ակնապիշ, որ կարծես այդ հայեացքով կամենում էր լրացնել թէ՛րին այն բացատրութեանց, որ տալիս էր ուսուցիչը, թէպէտ ինքը ուսներէն ոչ միայն չը գիտէր, այլ և գուցէ կեանքում առաջին անգամն էր լսում:

Իմ հարցին թէ՛ այդ զբաղմունքը չէ՛ ձանձրացնում իրենց, նա ժպտալով պատասխանեց.

— Բարի գործ անելուց կարելի՞ է ձանձրանալ:

— Ինչու՞ չէ, թէ բարիք ստացողները ապերախտ են գտնուում:

— Մենք չենք սպասում որ երախտագէտ լինին մեզ: Բարիքը պէտք է գործել ոչ թէ նրա համար որ մարդիկ այդ իմանան, այլ նա, որ երկնքումն է: Այս ասելով նա աչերը ուղղեց վերև այնպիսի մի ջերմեռանդութեամբ, որ անկարելի էր ենթադրել թէ՛ հաւատը չէ խօսում նրա մէջ:

— Եւ այդ ձեզ, ուրեմն, գոհութիւն է պատճառում:

— Անսահման:

— Բայց ինչ թւում է թէ՛ գոհ կարելի է լինել այն բարի գործից, որ մարդ կատարում է ինքնաբերաբար, առանց ուրիշներից ներշնչուած լինելու. մինչդեռ դուք այդ դէպքում կատարում էք միայն ձեր մեծերի հրամանը: Շարունակ հրաման կատարելու մէջ, անկարելի է զգալ ճշմարիտ գոհութիւն:

— Մեր գլխաւորները յարաբերութիւն ունին արտաքին աշխարհի հետ. նրանք են հետաքրքրւում ու տեղեկանում թէ՛ ո՞րտեղ կալ արդեօք կարիք մեր օգնութեան և այդ տեղերն էլ մեզ ուղարկում են. իրաւ է, մենք չենք հարցնում թէ, ինչ տեղ է այն, ուր

մենք գնում ենք, կամ ինչ մարդիկ են, որոնց պիտի օգնենք. որովհետև գիտենք որ ամեն տեղ էլ հիւանդը կարօտ է խնամքի ու օգնութեան: Բայց թէ կամենանք, կարող ենք չը գնալ. վասն զի այդ անել՝ մեզ չեն ստիպում, այլ առաջարկում են: Սակայն որովհետև մենք սիրում ենք գործը, որի համար պատրաստուած ենք, ուստի սիրով էլ նուիրւում ենք նրան: Իրաւ է, յաճախ մեր աշխատութեանց հետ կապուած են լինում նեղութիւններ, պատահում է, նոյն իսկ որ դրանք լինում են կարի դժուարատար, բայց երբ տեսնում ենք թէ՛ այդ նեղութիւնների շնորհիւ մահամերձը կենդանանում, վերաւորը բուժւում, ջրահեղձը կեանք է առնում. երբ տեսնում ենք թէ՛ մեր խնամքի շնորհիւ՝ ամիսներով հիւանդ բանւորն ու արհեստաւորը ձգում են անկողինը և դէպի իրենց անոք ու յուսահատ ընտանիքը դառնալով՝ նորից ձեռք առնում զաւակների համար հաց հալթալթելու արդար աշխատութիւնը. երբ տեսնում ենք թէ՛ մեր անդուլ ջանքերով կարողանում ենք ազատել համաճարակի ձեռքից բազմաթիւ զոհեր և այդպիսով ամուսնուն՝ դարձնում ենք իւր կինը. մօրն՝ իւր զաւակը, քրոջն՝ իւր եղբայրը, որդւոյն իրենց հայրը. երբ պատերազմի դաշտում, հայրենիքի պաշտպանութեան համար կռուող ու վերաւորուող զինուորներից մէկին ուշաբերում, միւսի՝ վէրքն ենք կապում, երրորդի այրուող շրթանցը մի պուտ ջուր ենք մօտեցնում, կամ վրաններում պարկած հարիւրաւոր հիւանդներին հսկում ու խնամում ենք, որպէս զի կարողանանք՝ յուսոյ և երկիւղի մէջ ապրող ծնողներին դարձնել իրենց զաւակները, կամ նորատի հարսներին՝ ցանկալի ամուսինները, այդ ժամանակ, պարոն, մենք զգում ենք այնպիսի՝ մեծ երջանկութիւն, այնպիսի՝ անսահման երանութիւն, որի նմանը հազիւ թէ երեւկայել կարողանայ նա, որ չէ եղել մեր պաշտօնում և չէ ապրել մեր զգացմունքներով... Արդ, ձեզ եմ հարցնում, այսպիսի գործ կատարելուց կարելի՞ է ձանձրանալ:

Այս խօսքերն ասելիս՝ գթութեան քրոջ դէմքը շիկնել, իսկ աչքերը փայլում էին իբրև հոգի գոհար-

ներ: Թուում էր թէ՛ նրա մէջ դեռ չէ մարած այն հու-
 րը, որ սրտերը ջերմացնում և բարձրին ու վեհին
 հասնելու ձգտումը զօրացնում է մարդու մէջ: Պէտք
 էր ուրեմն մի գրգիռ, որ այն բոցավառուելով՝ երևան
 հանէր իւր դոյութիւնը, որ մինչև այն ծածկուած էր
 խաղաղ դէմքի և խոնարհ սքեմի տակ, և այդ գրգիռը
 եղաւ իմ հարցը:—Բայց մի՞թէ այդպէս էր. արդեօք
 չէի սխալուում ես: Եթէ ճիշտ է որ կանայք կարող են
 լալ, երբ կամենան, ապա ուրեմն նրանք կարող են,
 նաև, շիկնել, կամ աչքերը վառել, երբ այդ հարկաւոր
 է՝ որոշ տպաւորութիւն անելու համար: Այս դէպքում,
 ուրեմն, աւելի լաւ է ճշտել, քան յափշտակուել, մտա-
 ծեցի ես և շարունակեցի իմ գիտողութիւնները:

—Բայց դուք, յարգելի քոյր, մոռանում էք այն,
 որ չէք ապրում ձեզ համար. չէք ճաշակում կեանքի
 քաղցրութիւններից ոչ մինը: Ի՞նչ զուարճութիւն է
 կապուած լինել միշտ հիւանդների մահճին, լսել զա-
 րուհակ նրանց հեծութիւնները, տեսնել նրանց տան-
 ջանքը, վկայ լինել այն ամենին, ինչ որ հերքում, բա-
 ցատում է կեանքի քաղցրութիւնը, կամ ծաղրում նրա
 գոյութեան նպատակը: Այդպիսով դուք սովորում էք
 նայել կեանքի վրայ ինչպէս մի ծանր բեռան, որ երբ-
 և իցէ պէտք է դէն ձգել՝ նրա ճնշումներից ազատուե-
 լու համար: Վասն զի ձեր շուրջ տեսնելով միշտ տըխ-
 րութիւն, կսկիծ ու հառաչանք, մոռանում էք թէ՛
 աշխարհում կարելի է ապրել եւ ուրիշ տեսակ. թէ՛
 հիւանդների ու հիւանդանոցների միջնուորտից զատ՝
 կայ և ուրիշ միջնուորտ, ուր մարդ արարածը կարող է
 շնչել թարմ և առողջարար օդ, լինել ինքնիշխան,
 գործել՝ ինչ կամենում է և ոչ թէ՛ ինչ որ հրամայում
 են. թէ՛ կարելի է յաճախ ազատ լինել հոգսերից, պար-
 տաւորութիւններից. կարելի է խօսել, ծիծաղել, բա-
 րեկամների հետ զուարճանալ և հետեւապէս, վայելել
 կեանքի քաղցրութիւնները, այն չափով, ինչ չափով որ
 բնութիւնը իրաւունք է տուել ամեն մէկին վայելելու.
 միով բանիւ, Աստուծոյ ստեղծած այս սիրուն աշ-
 խարհում կարելի է ապրել այնպէս, ինչպէս որ, ահա,
 մենք ամենքս ենք ապրում:

Գթութեան քոյրը իմ խօսքերի թարգմանութիւնը ուսուցչից լսելուց յետոյ՝ վրաս ձգեց տնայիսի մի հայեացք որ, կարծես, հանդիպել էր աստուածամարտ մի հերետիկոսի, որից կամ պէտք էր իսկոյն և եթ փախչել, կամ աշխատել որ նա դառնայ ուղիղ ճանապարհ:

Այդ ես գուշակեցի ուղղակի նրա գէմքից և, մանաւանդ, աչքերից, որոնք այժմ ինձ վրայ նայում էին անվստահօրէն: Եւ գուշակութիւնս սխալ չէր:

— Ինչո՞ւ է պարոնը այդպէս բաներ խօսում, միթէ քրիստոնեայ չէ, հարցրեց նա ուսուցչին միամիտ պարզութեամբ:

— Նա հայ է, պատասխանեց վերջինս, կարծելով թէ դրանով ամեն բան ասաց.

— Ռումէն, հարցրեց գթութեան քոյրը Armemier և Rumänier բառերը շփոթելով իրար հետ:

— Ոչ, հայ եմ ասում. հայ, կրկնեց ուսուցիչը:

— Հայ... հայերն ինչ ազգ են:

— Ինչպէս թէ ինչ ազգ. միթէ չըգիտէք, զարմացաւ ուսուցիչը:

— Ոչ, չըգիտեմ. խոստովանեց կինը անկեղծօրէն:

— Սրանք հին ազգ են. ապրում են Փոքր Ասիայում:

— Բայց ինչ հաւատ ունեն. մահմեդական են...:

Ուսուցիչն սկսաւ ծիծաղել և երբ թարգմանեց ինձ նրա խօսքերը, ասացի.

— Յայտնեցէք գթութեան քրոջը՝ որ երկրագնդի վրայ գտնուած բոլոր ազգերից առաջ՝ հայերն են քրիստոնէութիւն ընդունել. (այստեղ, ի հարկէ, թոյլ տուի որ ազգասիրութիւնը Աբգարի շրջանը համարէ հայկական). ես էլ, ուրեմն լինելով այդ ազգի զաւակը, եմ, մի ևնոյն ժամանակ, ճշմարիտ քրիստոնեայ:

— Բայց միթէ քրիստոնեան կարող է ասել այն, ինչ որ գո՛ւք ասացիք, հարցրեց նա ջերմութեամբ:

— Ես ինչ ասացի:

— Ասացիք թէ պէտք չէ օգնել ուրիշին. թէ մենք աշխարհում մեզ համար պիտի ապրենք: Մինչդեռ Քրիստոս հակառակն է պատուիրել: Նա հրամայել է բարի անել ոչ միայն եղբօրն ու բարեկամին, այլ և

Թշնամուն: Նա պատուիրել է սիրել ընկերին, օգնել աղքատին, խնամել հիւանդին....

— Ես հակառակ չեմ այդ պատուէրներին, միայն թէ ասում եմ որ այդ ամենն անելով հանդերձ, մարդ չը պէտք է մոռանայ իրեն: Եթէ ունեցած բարիքիդ մի մասը տալիս ես ուրիշին, մի մասն էլ դժու վայելիր: Այստեղ Գրիստոսի պատուէրի դէմ ոչինչ չը կայ: Նա ասել է՝ սիրիր ընկերդ ինչպէս քո անձը, բայց չէ ասել՝ սիրիր քո անձից աւելի: Եւ սակայն դուք այդպէս էք անում: Բնութիւնը ձեզ ստեղծել է առողջ, գեղեցիկ, ապրելու և վայելելու ամեն կարողութիւններով օժտուած, բայց դուք նրա տուած բարիքը ոչնչացնում, առողջութիւնը վատնում, գեղեցկութիւնը խամրեցնում էք հիւանդանոցների նեխուած պատերում: Օգնեցէք տկարին, խնամեցէք հիւանդին. բայց դուք էլ ապրեցէք, դուք էլ վայելեցէք. հակառակն անելու մէջ՝ անկեղծութիւն չեմ տեսնում:

— Սխալում էք, պարոն. մենք անում ենք այն, ինչ որ մեր խիղճը, մեր ներքին մարդն է մեզ թելադրում: Ուրիշներին բարիք անելով՝ մենք արդէն զգում ենք մեզ անհունապէս երջանիկ. այդ պատճառով էլ ուրիշ կենցաղ չենք պտրում:

Այս միջոցին միւս կողմի նստարանից մի ձայն կանչեց գթութեան քրոջը: Վերջինս որ խօսելու հետ միասին գործում էր և՛ գուլպան, դրեց այն նստարանի վրայ և մօտենալով ձայնողին, որ նոյնպէս գթութեան քոյր էր, բայց ոչ իրեն պէս գեղեցիկ, սկսաւ հետը խօսակցել:

Զընայելով որ ես հակաճառում էի, այսուամենայնիւ, գթութեան քրոջ խօսքերը հենց իմ սրտի խօսքերն էին. — այդ իմ սիրած գաղափարն էր՝ նուիրուել հասարակաց բարւոյն և դրա մէջ որոնել ճշմարիտ երջանկութիւնը. բայց ես, իսկապէս, չէի հաւատում խօսակցիս, չէի համարում նրան անկեղծ. որովհետեւ, (ինչ մեղքս թագցնեմ) միշտ թերահաւատութեամբ եմ վերաբերուել այն ամենին, ինչ որ կաթոլիկական կնիք է կրել իւր վրայ: Այդ պատճառով էլ, երբ նա հեռացաւ ասացի ռուս ծանօթներիս.

— Գիտէք, ես չեմ հաւատում սրան: Այն ամենը

ինչ սա ասաց այժմ, սովորած խօսքեր են, կրկնուած, երևի, հազար անգամ: Կաթոլիկ ներշնչողները ունին որոշ հանգանակներ, որ բերան են անել տալիս իրենց հետևողներին: Պէտք է կարենալ սրանց ներսը թափանցել, լսել այն՝ ինչ որ փակ սիրտն է ասում...

— Ինչո՞ւ էք այդպէս կարծում, ընդհատեց ինձ Վերա Վասիլենան, ինչո՞ւ չէք ընդունում որ նա խօսում է ճշմարտութիւնը, ասում է այն, ինչ որ զգում է, ինչին որ հաւատում է:

— Բնական օրէնքները խօսքով բռնաբարելը հեշտ է բայց գործով նոյնն անելը դժուարին: Եթէ չասեմ անհնարին: Ով որ կամենում է բնութեան ձայնը խեղդել իւր մէջ, պէտք է օժտուած լինի ուժեղ կամքով, անսպառ կորովով: Ես չեմ տեսել կին, որ կարող լինէր այդ բարեմասնութիւններով պարծենալ: Եթէ դէպքը բերէ որ այս գթութեան քոյրը ստիպուած լինի կռուել աշխարհային հրտպուրների դէմ, հաւատացած եմ որ նա կրնկնի առաջին թեթեւ հարուածից իսկ:

Եւ իմ խօսքերի հիմնաւոր լինելը ապացուցանելու համար, համառօտ կերպով պատմեցի այն ամենը, ինչ որ լսել ու իմացել էի Վարչաւի ճանապարհին՝ ինձ ուղեկցող ռուսի ու լեհացու ծանօթ գթութեան քոյրերի մասին:

— Սնշուշտ սա ևս նրանցից մինն է, միայն տարբեր տարազով ու զատ երկնքի տակ, եզրակացրի ես ի վերջոյ:

— Մեծ դանազանութիւն կայ նրանց և սրա մէջ, նկատեց Վերա Վասիլենան՝ իմ պատմութիւնը լսելուց յետոյ: Նրանք, որ գթութեան քոյր լինելու ուխտ են արել և ապա դժեւ այդ ուխտին, ուրիշ կերպ վարուել չէին կարող: որովհետեւ մանկութիւնից ի վեր սովորած լինելով աւարեշուն ու վաշեշուն, որոշել են աշխարհից հեռանալ այնպիսի ժամանակ, երբ անսպաս մի ձախորդութիւն արգելք է եղել նրանց՝ ցանկացած չափով նոյն կեանքը վայելելու: Դա եղել է ոչ թէ համոզմունքի ալլ լուսահատութեան, որոշում: Եւ այդ պատճառով էլ՝ երբ դէպքը նորէն այնպէս է բերել որ նրանք հաճոյքը տեսել են աչքի առաջ, փարել են նրան

բոլոր ուժով, որովհետև սկզբից պատրաստուած են եղել դրա համար: Այդպիսի ուխտերը անկեղծ լինել չեն կարող: Նրանք նմանում են այն խոստումներին, որ անում են արբեցողներն և ծխողները, երբ սովորութեան այլանդակութիւնը զգուեցնում է վերջապէս թէ իրենց և թէ շրջապատողներին: Եւ նրանք յաճախ զրուարկում են իրենց զարմանալի համբերութեամբ, բայց առ ժամանակ. որովհետև հենց որ խմելու կամ ծխելու հրապուրիչ առիթ է ներկայանում, իսկոյն նոր ուժով անձնատուր են լինում հին մոլութեանը, առանց, նոյն իսկ տուած խոստումը լիջել կարենալու: Այս քոյրերը սակայն, ուրիշ մարդիկ են: Սրանք մանկութիւնից սովորում են հեռու մնալ կեանքի հրապուրներից, ատել հեշտութիւնը և ապրել բարի գործի համար: Այս իսկ պատճառով պէտք է կարծել որ այս քոյրն ևս խօսում է անկեղծօրէն, հաւատում է իւր ուխտի սրբութեանը և հաւատարիմ էլ կըմնայ նրան, ինչ գայթակղութիւն էլ որ հանդիպէ իրեն՝ ընտրած ճանապարհի վրայ:

Իւան Իւանիչը համամիտ էր կնոջը, բայց ես՝ ոչ: Իմ կարծիքն այն էր որ սա ևս, իւր շատ քոյրերի նման, կրվճարէ բնութեանը նրան հասանելի հարկը, հենց որ առիթը ներկայանայ. հետևապէս, պէտք չէր խտրի դնել սրա և առաջիկաների մէջ:

Եւ որովհետև գիտցածս պատմութիւններից զատ՝ իմ մասին էլ այն կարծիքն ունէի թէ՝ բաւական շատ եմ ապրել աշխարհում և, ուրեմն, ճանաչում եմ կանոնաց այնքան որ նրանց հոգեբանութիւնը քննելիս կարող եմ սխալներ չանել, ուստի քաջուեցայ իմ անկիւնը և սկսայ դիտել գլխութեան քրոջը, որ նորէն վերադառնալով՝ նստել էր տեղը և գործում էր գուլպան... Իմ մէջ մի անզուսպ ցանկութիւն էր ծնուել՝ հետևել նրան շարունակ՝ ձեռք բերելու համար, գէթ մի փաստ, թէկուզ ամենաթույլ, որ կարողանար արդարացնել նրանկատմամբ ունեցած իմ համոզմունքը: Այս իսկ պատճառով, այժմ ես նրան դիտում էի մի նոր և առանձին հետաքրքրութեամբ, աշխատելով որսալ նրա անջերի հայեացքը, յուսալով թէ՝ նրանց մէջ կարող եմ կարգալ իւր սրտի թագուն շշուշներից մինը...: Զէ՛ որ

երբեմն կարելի է, նոյն իսկ, պատմութիւններ կարգալուրախ կամ թախծալիր, թովիչ կամ ցտնկասէր, հպարտ կամ փաղաքուշ հայեացքների մէջ, մանաւանդ երբ նրանց ընկերանում են նմանատիպ ժպիտներ... Այս ճանապարհորդութեան ժամանակ ես շատ էի զբաղուել նման զիտողութիւններով և արդիւնքը նշանակել յուշատետրիս մէջ. այս անգամինն էլ կաւելանար եղածների թուին, եթէ արժանի լինէր ուշադրութեան:

Իւան Իւանիչն ու իւր կինը չէին զբաղուում այժմ մեզնով. նրանք բացել էին պաշարի զամբիւղը և նախաճաշում էին: Գթութեան քոյրը ուշքերը գուլպային յառած և մի խաղաղ ժպիտ շրթունքներին՝ շարունակում էր գործը, երբեմն միայն ինձ, հարեաններիս, կամ ել ու մուտ անողներին նայելով: Իս ես՝ դիտում, մտածում և, մի և նոյն ժամանակ, դարձեալ զմայլւում էի նրա գեղանի դէմքով, երկնային աչքերով և նուրբ շուրթերի այն խաղաղ ժպիտով, որ թէպէտ համր, բայց թւում էր թէ՛ խօսում է շարունակ...:

Բայց ինչ էր խօսում. ինչ կարող էր խօսել...:

— Ախ եթէ հոգին ականջ ունենար և ժպտի թափուն շշուկը լսէր... մտածում էի ես. և ինչո՞ւ բնութիւնը չէ զարգացրել մեր մէջ մի վեցերորդ զգայաւորանք, որով կարողանայինք սրտի և հոգու խորքերը թափանցել: Այն ժամանակ, ի հարկէ, գոյութիւն չէին ունենալ կեղծիքն ու դիմակը, սուտ ժպիտն ու սուտ արցունքը և ոչ էլ ճշմարտութիւնը ճանաչելու համար՝ կրստեղծուէր հոգեբանութիւնը, որը որքան էլ ճշնում է ճշտութեամբ վերլուծել հոգեկան երևոյթները, դարձեալ շատ դէպքում մնում է անծանօթ բան ճշմարտութեանը, վասն զի ճանապարհ չունի ենթակայական սահմանից դէնը անցնելու:

Այս մարածութեան ժամանակ, գթութեան քրոջ կծիկը քսակի միջից ելնելով՝ քսակը գլորուեց յատակի վրայ: Հենց այն է ուզում էի խոնարհիլ ու առնել, բայց նա առաջեց ինձ և կծիկն առնելով՝ քսակը դրաւ:

— Այժմ արդէն տեսնում եմ որ անշնորհք ասպետ էք. ժպտալով նկատեց Վերա Վասիլենան, որ թէպէտ զբաղուած էր երջիկ կտրելով, բայց և այնպէս, կնոջ

յատուկ սրատեսութեամբ նշմարեց թէ մեր կողմը ինչ նոր բան անցաւ:

— Ուզում էի վերցնել, բայց ինքն շտապեց, արշարացայ ես:

— Գիտեմ, ուզում էիք... բայց օրինաւոր ասպետը ոչ թէ ուզում է, այլ կատարում է: Այդպիսով աշխարհում դուք միշտ լետ կը մնաք:

— Ոչինչ էլ չի կորցնիլ, նկատեց Իւան Իւանիչը, առանց հայեացքը հեռացնելու ձուլից, որ կճպում էր ձեռքին:

— Մի սիրուն կնոջ հաճոյքը վաստակելը քիչ բան արժէ քո կարծիքով:

— Աւելի քիչ, քան այս ձուն. նկատեց ամուսինը և ձուն կիսեց ատամներով:

Բայց գթութեան քոյրը չէր նայում մեզ ու շարունակում էր գործել:

Գնացքը կանգ առաւ մի կայարանի առաջ, ուր ի միջի այլ ուղևորների ներս մտաւ մեր վագօնը, մի երիտասարդ, համակրելի դէմքով գերմանուհի, իւր երկու սիրուն տղաների հետ, որոնք նմանում էին երկուորեակների, որովհետեւ երկուսն էլ միահասակ էին, դէմքի նոյն գծերով, կապոյտ աչիկներով և խարտեաշ, գանգրաւոր մազերով: Գթութեան քոյրը նրանց տեսնելուն պէս՝ թողեց իսկոյն գործը և ուրախութիւնն ինչպէս արեւի շող նրա դէմքը լուսաւորեց: Ինձ այնպէս թուաց թէ՛ մտնողները իւր ազգակիցներն էին, վասն զի իսկոյն առաւ տղաների ձեռքը և մինչև որ մայրը տեղ կը գտնէր նրանց համար, ինքն սկսաւ շույշել ու գգուել փոքրիկներին, տալով նրանց շուտ շուտ զանազան հարցեր և զուարճանալով նրանց պատասխաններով:

Իմ տուած հարցին թէ՛ մտնողները իւր ազգակիցներն են, գթութեան քոյրը պատասխանեց.

— Ոչ. բայց ես, առհասարակ շատ եմ սիրում մանուկներին... օհ, շատ: Հապա, նայեցէք, կարելի է միթէ չը սիրել...:

Այս ասելով նա աւելի մօտ քաշեց տղաներին, որոնք, արդարև, նմանում էին զոյգ հրեշտակիկների. գը-

գուեց նրաց, ողջագուրեց և երբ մայրը եկաւ փոքրիկներին տանելու, ասաց նրան.

— Ինչո՞ւ մեզ մօտ չէք նստում. այստեղ էլ կարելի է տեղ գտնել... դուք հրաշալի զաւակներ ունիք... ես հիացած եմ նրանց վրայ. ախ, ի՞նչ սիրունիկներն են, և նա նորից շուրջ նրանց մագերը:

Գերմանուհին ժպտաց և, ըստ երևութիւն գոհ որ իւր տղաները արժանացել են գթութեան քրոջ հիացմունքին, թոյլ տուաւ որ նրանք մնան վերջինի մօտ. բայց տղաները չը մնացին և հետեցին մօրը:

Գթութեան քոյրը, խաղաղ ժպիտը դէմքին, նայեց նրանց ետեւից մի քանի վայրկեան և ապա խոր հաւաքելով՝ ձեռքն առաւ իւր գործը:

— Այս ամենը հօ տես՞ք, հարցրի ես հարեաններիս, որոնք արդէն վերջացրել էին նախաճաշը:

— Ի՞նչ պատահեց որ տեսներք, հարցրեց ուսուցիչը:

— Այն՝ թէ ի՞նչ տպաւորութիւն արին այս տղաները մեր քրոջ վրայ:

— Ի՞նչ տպաւորութիւն արին:

— Նա հիացել, յափշտակուել էր նրանցմով, սիրտը կարծես թուլանում էր...

— Հա, ի՞նչ կայ որ, այդպիսի երեխաների վրայ ամենքը կը հիանան, խօսեց տիկինը:

— Բայց դուք տսում էիք թէ սրանք մանկութիւնից սովորում են հեռու մնալ կեանքի հրապուրներից, ուրեմն և վարժւում են չը գրաւուել նրանցմով:

— Հա, ասում էի. ի՞նչ գտաք դուք զրա մէջ իմ խօսքերը հերքող:

— Այս տղաները նոյնպէս, իրենց տեսակում, հրապուրներ չէին. ինչո՞ւ ապա խեղճ կինը չը կարողացաւ անտարբեր մնալ դէպի նրանց:

— Չեմ հասկանում ձեզ:

— Ինչո՞ւ չէք հասկանում. նրանք ուղղակի կերպարանափոխեցին այս կնոջը, հէնց որ ներս մտան. սրա սիրտը հրճուեց, դէմքը պայծառացաւ և երբ սկսաւ ողջագուրել նրաց, թւում էր թէ գտնւում է ան-

հուն երանութեան մէջ. բայց նա տխրեց ու հառաչեց, երբ տղաները հեռացան:

— Եւ այդ ամենից ինչ էք հետեցնում դուք:

— Այն թէ՛ մարդկային սրտի մէջ բնութեան դրած զգացմունքը՝ անկարելի է խլել արհեստական ճանապարհով. և ով որ, ուրեմն, այդպիսի փորձ է անում, նա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի բռնաբարող, միաբանութիւն լինի դա, թէ՛ հասարակ անհատ: Ես պարզ տեսայ թէ ինչպէս այս քուրն, իբրեւ կին, կը ցանկանար ունենալ գէթ մի նախ հրեշտակներից, սիրել նրան, գգուել, նրա թոթովանքով զուարճանալ... Տեսնում էք, ուրիշի զաւակը չեն տալիս իրեն. նա, ամենաշատը, կարող է նրանով զուարճանալ մի վայրկեան. լետոյ խլում են և նա դրա համար հառաչում է թագուն... Սա լիշաձս հրապուրների դեռ մի օրինակն է և այն՝ ոչ զօրեղ տագնապ պատճառողը... Բայց կեանքը դեռ որքան հրապուրներ ունի, որոնց չէ կարող զիմադրել սիրտը, եթէ հանդիպէ նրանց իւր ուխտի ճանապարհին:

— Եւ ուրեմն...

— Ուրեմն աշխարհում չեն կարող լինել «գթութեան քուրեր». բայց միշտ կը լինին պարզ քուրեր, գթոտ մայրեր և սիրող ամուսիններ: Հետեւապէս պետք է թույլ տալ կանանց լինել այն, ինչի համար որ բնութիւնը ստեղծել է նրանց:

Այս միջոցին նորէն գետին գլորուեց գթութեան քրոջ կծիկը. ես դարձեալ փորձ արի վերցնելու, բայց դարձեալ անյաջող. գթութեան քուրը աւելի արագ շարժուեց:

— Դեռ ես իմ կեանքում՝ ասպետութեան անընդունակ՝ այսպիսի մարդ չեմ տեսած. ինչպէս կարելի է չը կարողանալ՝ վերցնել գետնից մի կծիկ, որ ընկնում է այսպիսի գեղեցկուհու ձեռքից, երգիծաբանեց Վերա Վասիլևնան. փիլիսոփայելու փոխարէն աւելի լաւ է սովորի՝ ծառայել սիրուն կանանց, աւելացրեց նա ու կարկաչեց:

Գթութեան քուրը ևս նայում էր մեզ ու ծիծա-

դում, թէպէտ չէր հասկանում թէ ինչի մասին է մեր խօսքը:

Բայց ահա երրորդ անգամ գլորուեցաւ կծիկը և հասաւ մինչև վագօնի դուռը:

Այս անգամ արդէն արագ ոտքի ելայ և կծիկն առնելով՝ բերի գթութեան քրոջը, որն ընդունեց այն քաղցրաժպիտ շնորհակալութեամբ:

— Վերջապէս... ասաց տիկինը:

— Այո՛, վերջապէս... բայց գիտէ՞ք ինչ պիտի տեսնեմ ձեզ:

— Ի՞նչ:

— Այս կինը ո՛չ միայն հրապոյրներին փախչող չէ, այլ նոյն իսկ նրանց եռանդող պտորոյն է: Ես պարզ տեսնում եմ, որ սա ուղղակի կոկետութիւն է անում... կծիկը նա գիտամբ է գլորում յատակի վրայ:

— Դուք վիպագրո՞ղ էք, հարցրեց յանկարծ Վերա Վասիլենան:

— Ինչո՞ւ համար էք այդպէս կարծում, հետաքրքրուեցայ ես:

— Որովհետեւ ես ունիմ այդպիսի մի ազգական, որ աչքի առաջ եղած ամենապարզ երևոյթներին տալիս է խիստ բարդ բացատրութիւններ. վստն գի՛ այն հաւատն ունի թէ՛ որովհետեւ վիպասանը, միևնոյն ժամանակ է եւ հոգեբան, ուրեմն անկարելի է որ շատ բաներ չը տեսնէ այնտեղ, ուր հասարակ մարդը ոչինչ չէ տեսնում:

Տիկինն այս խօսքերն արտասանեց այնպիսի մի ծաղրական տօնով, որ ես ոչ միայն կուշտ ծիծաղեցի, այլ և խոստովանեցի թէ՛ արդարեւ ես էլ երբեմն վիպագրելու փորձեր եմ անում:

— Ուրեմն այժմ ինձ համար հասկանալի է ձեր կասկածը. բայց եթէ դուք վէպ գրելու փոխարէն՝ սովորե՞ք գուլպայ գործել, այն ժամանակ կը տեսնէք որ թելի կծիկը յաճախ ինքն իրեն ելնում է քսակից և գլորում յատակի վրայ, (մանաւանդ եթէ թելը հաւասար չէ ոլորած), առանց որ գործողը մտածէր այդ վայրկենին կոկետութեան մասին: Այդ պատահում է,

նաև, այն պառաւներին, որոնք վաղճաց մոռացել են թէ կոկետ են եղել մի օր:

Բայց ինչ էլ որ չասէր Վերա Վասիլենան, այսուամենայնիւ, գթութեան քոյրը վտանգի մէջ էր դնում իմ հաւատը. որովհետև, հագիւ թէ մենք լռեցինք մի վայրկեան, և ահա կծիկը նորէն գլորուեց յատակի վրայ:

«Այս արդէն չափից դուրս է», մտածեցի ես, թէ պէտ խկոյն էլ գնդիկը որսալով տուի քրոջը, որ դարձեալ ընդունեց քաղցրաժպիտ շնորհակալութեամբ:

— Այս անգամ ալ ևս դուք չէք համոզիլ ինձ, ասացի ես տիկնոջը, որ հանգիստ ծիծաղում էր. այս կինն ուղղակի խաղ է անում ինձ հետ. այժմ ես կը փորձեմ աւելի մօտենալ նրան:

Այս ասելով՝ մօտ քաշեցի պայուսակս, որի մի աչքը լցրած էի Վենետիկի պատուական դեղձերով և պատրաստուում էի նրանցով հիւրասիրել գթութեան քրոջը, որով և, գուցէ մի քիչ էլ նրա բարեկամութիւնը վաստակէի: Բայց շոգեմեքենան սուլեց, որ նշան էր թէ արդէն մօտենում ենք կայարանին: Պէտք էր ուրեմն զիտաւորութիւնս յետաձգէի միւս ելքին:

Սակայն վազօնի պատուհանի մօտ հնչեց կօնդուկ-տորի սուր, առաձգական ձայնը «Գրաւաց»: Գթութեան քոյրը վեր թռաւ:

— Մենք ուրեմն հասանք. ասաց նա, և արագ իւր գործը ամփոփեց:

— Դուք Գրաւաց պիտի իջնէք, հարցրի ես:

— Այո՛, Գրաւաց. պատասխանեց նա հակիրճ և ձեռքերը ձգեց զէպ վերին դարակը իւր կապոցն այնտեղից առնելու համար:

— Ահա՛, ծառայելու յարմար միջոցը. ինչո՞ւ չէք օգնում, խօսեց Վերա Վասիլենան:

— Սրա հեռանալն ինձ շփոթեց. բայց պէտք է օգնել, ասացի ես և բարձրացայ նստարանը որպէս զի քրոջ կապոցը դարակից իջեցնեմ:

Բայց ի՞նչ կապոց: Երկար ու լայն մի տոպրակ էր դա, կապարի ծանրութեամբ, քաշում էի, քաշում և չէր շարժւում տեղից:

—Թողէք, խնդրեմ, ես ինքս կառնեմ, ասում էր գթութեան քոյրը: Բայց ես մի կերպ վաշ իջեցրի ծանրոցքը, որ երևի իւր մէջ պարունակում էր գթութեան քրոջ բոլոր շարժական գոյքը:

Գնացքը կանգ առաւ: Բայց ինչպէս շատ կայարաններում, նոյնպէս և այստեղ ոչ մի բեռնակիր ներս չեկաւ իրեղէններ դուրս հանելու: Ստիպուած էի ծառայութիւնս շարունակել, որովհետեւ քոյրը ինքն էր կամենում դուրս հանել այդ կոշտ ծանրոցը, որ անկարելի էր թուլատրել: Այսուամենայնիւ, մինչև որ տոպրակն հանեցի վագօնից և հասցրի պլատֆորմը, հոգիս դուրս եկաւ:

Այստեղ էին արդէն գթութեան քրոջ ուրիշ ընկերուհիները, իրենց իրեղէններով, որոնց և մօտեցրի մեր քրոջ գոյքը:

Պլատֆորմը, սակայն, այնպիսի դիրք ունէր, որ կսռքերը նրան չէին կարող մօտենալ: Ես սպասում էի թէ՛ ահա, ուր որ է, կը գայ մի բեռնակիր, որին և կը յանձնէի բերածս ծանրոցքը: Այդ պատճառով կանգնած սպասում էի և մի և նոյն ժամանակ, օգուտ քաղում այդ վայրկեաններից որպէս զի, մի վերջին անգամ էլ կուշտ նայեմ գեղեցիկ քրոջը, բնութեան այն հրաշակերտին, որ բոլորովին անգիտակ իւր գեղեցկութեան զօրութեանը, կանգնած էր միւսերի հետ իբրեւ մի անտէր ու խղճուկ արարած...: Եւ սակայն հենց այստեղ, կաթոլիկութեան ստրուկ այդ խմբի մէջ, ես առաջին անգամ նրան ճանաչեցի լաւապէս: Մի կին, որ իւր հետ քարշէ տալիս կոշտ կտաւից կարած, գռեհիկ տեսքով և միայն մշակի ուսին վայել այդպիսի մի տոպրակ, նա չէ կարող լինել ոչ կոկետ, ոչ պչրող և ոչ էլ բնութիւնից իրեն տուած հարստութեան արժէքը գիտցող էակ:

Բայց ինչ էր նա իսկապէս:

Մինչդեռ այս մտքերում խորասուզուած՝ ակնապիշ նայում էի գեղանի քրոջը. նա յուշիկ մօտեցաւ. կրկնեց իւր շնորհակալութիւնը և քաղցր ժպտալով խնդրեց ինձ թողնել տոպրակը, որի ծայրից դեռ բռնած՝ սպասում էի բեռնակրի:

Ես լետ չը քաշուեցայ և շարունակում էի նայել նրա սիրուն, երկնագոյն աչերին:

Ի՞նչ հասկացաւ նա՞ այդ բանից, և որի՞ տեղ դրաւ ինձ, չը գիտեմ. նա տարաւ ձեռքը գրպանը և հանելով այդտեղից իւր աղքատիկ պօրտմօնէն հանեց նրա միջից մի փոքրիկ արծաթ փող և պարզելով դէպի ինձ՝ քաշուելով ու շիկնելով ասաց.

— Pardon... je n'en ai plus... (ներեցէք, աւելին չուսիմ):

Ես իսկոյն թողեցի քսակը և ապուշ կտրած նայում էի գեղեցկուհուն, որ անգիտութեան ու վարանման այդ վայրկենին դարձել էր աւելի հրապուրիչ:

Այս կինն, ուրեմն, ոչինչ չէր հասկացել այն ամենից, ինչ որ ես արել էի... նա, մինչև անգամ, գաղափար չուներ այն մասին, թէ մարդիկ սովոր են ծառայութիւն տնել կանանց, կամ այդ պատրուակով՝ հետեւել իւր նման գեղեցկուհիներին... նա չը գիտէր թէ՛ ինչ զօրութիւն ունին իւր խաժակ աչերը և ինչ հրապույր իւր անմեղ ժպիտը... Բայց նա գիտէր, տեսել էր որ բեռնակիրներ կան աշխարհում, որոնք ծանրոցներ են տեղափոխում և դրա համար էլ ստանում մի քանի սու: Ուրեմն ես ևս, որ, առ ի չգոյէ բեռնակրի, յանձն էի առել իւր տոպրակը բերել մինչև պլատֆորմ և որ այժմ կանգնած սպասում էի մի բանի, նշանակում է թէ սպասում էի ո՛չ թէ կառքի, կամ բեռնակրի, և կամ վերջին անգամ իրմով զմայլուելու, այլ դրամական վարձատրութեան...

Եւ մինչդեռ նա ձեռքը պարզած՝ նայում էր ինձ և իսկապէս զարմանում թէ՛ ինչո՞ւ չեմ փողն ընդունում, ես գլուխս շարժեցի և մի վերջին անգամ էլ հիացման հայեացքս ուղղելով իրեն, ճշմարիտ լուզմամբ բացազանչեցի. — O sancta simplicitas! (ո՛վ սուրբ պարզութիւն):

Երբ դարձայ վագօն և պատմեցի ուղեկիցներես զթութեան քրոջ արածը, Իւան Իւանիչը ուրախ-ուրախ ծիծաղեց. մինչդեռ կինն ասաց.

— Դրանից աւելի լաւ դաս ոչ ոք չէր կարող տալ

ձեզ. զաղարեցէք այսուհետեւ գաղտնիք որոնել այնտեղ, ուր չը կայ այդպիսին:

— Իրաւունք ունիք, տիկին, յարեցի ես. իրաւ որ, շատ անգամ ճշմարտութիւնը կանգնած է լինում մեր առաջ, բայց մենք նրան որոնում ենք անյայտութեան խորշերում, այս դասը երբէք չի պիտի մոռանամ ես:

— Ուրեմն համոզուեցաք որ այս գթութեան քոյրը չէր նմանում նրանց, որոնց պատմութիւնն արիք:

— Այլ և հաւատացի թէ՛ արդարեւ աշխարհում կարող են լինել «գթութեան քոյրեր», եթէ միայն նրանք չապրեն այն մթնոլորտում, ուր ծնուել ու սնուել են յիշածդ քոյրերը...:

Մուրացան

ՄՏԱՆՈՐ ՅՈՒՆԱԺՈՒԹԻՒՆ *)

II

Կեանքի կռուի մէջ մարդուն նորանոր զէնքեր տուող, ամրապնդող և զարգացնող միջոցներից մէկն էլ հետաքրքրութիւնն է. սա խթան է, որ ամեն մտածող էակի յառաջ ու յառաջ է մղում: Մանուկի հետաքրքրութիւնից ամեն ժամանակ պիտի օգտուել. ոչ մի առիթ, ոչ մի միջոց չպիտի բաց թողնել, այլ տեղն եկած դէպքում նրան առաջնորդել, հարցերով մօտեցնել այն խնդիրների լուծմանը, որոնցով նա հետաքրքրուի է: Այսպիսով, փոքրիկ ուղեղը ամեն մի բան, ամեն նորութիւն, պէտք է ինքը գտնի, իր գիւտերով հրճուի:

Ընտանիքի, դպրոցի ամենագլխաւոր նպատակը պիտի լինի, իրանց խնամքին յանձնած սանիկներին այնչափ պաշար, ուժ տալ, որ վստահ կերպով կարողանան իրանց սեփական ոտքերի վրայ կանգնել, պարզ գաղափար ունենան կեանքի, նրա երևոյթների մասին, համբերատար լինին և դրանց հետ միտսին սիրեն կեանքը, ոգևորուեն նորանով: Եթէ մանկան համար հետաքրքրութիւնն անհրաժեշտ է, նոյնչափ էլ նա անհրաժեշտ է ամեն մի հասակաւորի: Սրանք էլ պէտք է իրանց առարկայ և կեանքի միւս հարցերով հետաքրքրուեն, նրանց պատճառները իմանան, որ շատ ու շատ չարիքներից ազատուեն: Մայրերը մանաւանդ, չորս աչքով պէտք է հետաքրքրուեն իրանց սիրասուն զաւակների առաւել և պակաս կողմերով: Շատ մայրեր եմ տեսել, որոնք ամեն կերպ աշխատել են, նիւթական միջոց չեն խնայել, որ իրփնց որդին դաստարանում առաջինը լինի, գովասանական թերթ, մեղայլ ստանայ և այդ ամենը միայն նրա համար, որովհետև իրանց նսր բաւականութիւն է գտնում, ուրիշների մօտ պարզ երես, հպարտութեամբ

*) Տես «Լուսնայ» 1903 թ. № 2:

երևան: Շատ ծնողներ էլ, իրանց փոքրերի դեռ լեզուն թոթոված, սկսում են ամեն տեսակ բաներով նրանց գլուխը լցնել: Էլ օտար լեզուներ, էլ անմիտ սրախօսութիւններ մանկան համար անմարս, անհասկանալի ոտանաւորներ, բարձր բարձր զաղափարներ և այլն: Խեղճ մանուկներ, եթէ՛ ձեր ծնողները հասկանային, թէ դրանով ճշգրիտ վնաս են տալիս ձեզ և ձեր առողջութիւնը իրանք իրանց ձեռքով են խախտում, քայքայում և գերեզման փորում՝ անշուշտ պիտի սարսափէին այդպիսի հրէշաւոր արարմունքից:

Ահա այսպիսի ծնողները շատ քիչ, կամ բոլորովին չեն հետաքրքրում, թէ իրանց որդին 7—8 տարի չարունակ ինչպիսի դժուարութիւնների յաղթահարելով, իր առողջութեան գնով ձեռք է բերում պահանջած տեղեկութիւնները: Թէ ինչպէս նրանք առաւօտ վաղ զարթելով, դեռ նախորդ օրուայ աշխատանքից կանոնաւոր չկազդուրած, սկսում են զրքերը թերթել, տուած դասերը միանգամ էլ կրկնել, թէյ խմելիս նորից սովորել, դպրոց չտապել, դասամիջոցներին էլ պատրաստուել և այս աշխատանքը վերջացրած չվերջացրած՝ դարձեալ ժամերով նստել աշխատանքի սեղանի առաջ, դարձեալ սովորել, դարձեալ անգիր անել, յոգնել մինչև խոր գիշեր և այնպէս շարունակ ամիսներ, տարիներ: Պէտք է ի նկատի ունենանք ուրիշ հանգամանքներ էլ. շատ անգամ խեղճ տղաները սովորում անգիր անում, գլուխ տրաքեցնում են այնպիսի բաների վրայ՝ որոնք դեռ իրանց համար պարզ չեն, անկարող են ըմբռնել և շատ բացատրութիւնների կարիք ունեն: Խնչ անեն նրանք, ուսուցչի յանդիմանութիւնները, բթացնող միաւորները, ծնողներից քաշուելը, իրանց պատուասիրութիւնը ստիպում են նստել և այդ տաժանակիր գործը մի կերպ գլուխ բերել: «Ախր ինչո՞ւ համար եմ սովորում երկրաչափութիւն, ակգերա, տրտնջալով մի անգամ հարցնում էր աղջիկը մօրը. ինչո՞ւ են պէտք դրանք իմ կեանքի մէջ՝ երբ այսօրուայ սովորածս վաղը մոռանում եմ»: Միթէ՛ ճիշտ չէր նրա բողոքը, երբ չոր ու ցամաք փօրմուկներ, տեօրեմաներ անգիր են անել տալիս և ոչ մի գործնական բանի հետ չեն կապում: Այդպիսի առարկաները կարող են մտածողութեանը, գործնական կեանքին օգնել՝ եթէ նրանք զիտակից կերպով կապուէին գործնականի հետ. ինչպէս օր. պարտիզի մակերևոյթն իմանալ, ամանի կամ չինութեան մակարդակը, ծաւալը և այլն: Միթէ՛ քիչ առարկաներ կան,

որոնց միմիայն արտաքին կմախքն է տրւում և էականը մնում է: Ինչ է լինում այս բաների հետեանքը. հետաքրքիր ծնողը, անհատը պարզ կերպով կը տեսնի, որ մի քանի ամսուայ ընթացքում, նշմարելի հետքեր են երևում իրանց որդիների վրայ: Ո՛վ չէ տեսել այլախիսիների գունատ դէմքը, յողնած աչքերը, արտայայտութիւնից զուրկ գծագրութիւնը: Յոգնածութեան ամենագլխաւոր նշանն այն է, որ աշխատանքը հետզհետէ շարունակ պակասում է: Աշխատութեան յաջողութեան թիթե պակասեւը դեռ չէ կարելի որպէս յոգնածութեան հետեանք ընդունել, որովհետեւ կան ուրիշ պատճառներ, որոնցով նրանց յաջողութիւնը թուլանում է. երբ այդ պատճառները հեռացնում ենք, կարող է նորից կանոնաւոր շարունակել: Երբ որ աշխատանքի պակասելը քանի գնայ պակասի, այն ժամանակ նշանակում է սաստիկ յոգնածութիւն է առաջ եկել: Ուշադրութեան թուլանալը նոյնպէս յոգնածութեան հետեանք է, մենք դառնում ենք ցրուած, չենք կարող մեր մտքերը կեդրոնացնել և անընդունակ ենք լինում այնպիսի գործեր կատարել՝ որոնք հոգեկան ոյժ, լարուած ուշադրութիւն և խոր մտածողութիւն են պահանջում: Այսպէս օր. անկարող ենք նստել մի լուրջ բան մանրակրկիտ կերպով քննել, վիճել, կամ թէ որ և է լուրջ գրաւոր աշխատանք կատարել: Յոգնած անհատը ոչ մի բան լրջութեամբ չի կարող անել, այլ միշտ շեղւում, սխալւում և ինքն իր արածին չհաւանելով՝ սրտի ցաւից արտասւում, իրան բթամիտ համարում և կարծում է, թէ այս ինչ կամ այն ինչ առարկան, գործը իրա համար չէ: Շատ անգամ գործից անտեղեակ ուսուցիչները, ծնողները իրանք վարմունքով նրանց միտնգամայն յուսահատութեան գիրկն են ձգում. կարծես դրանք եթէ կանոնաւոր աշխատեն, չեն կարող գոնէ բաւարար կերպով յառաջ տանեն: Քանի քանի այսպիսի օրինակներ, դէպքեր կան, որոնք միմիայն տգիտութեան զոհեր են: Այսպէս փորձի համար. մի յոգնած տղայի պատուիրենք, որ մեր խօսակցութեանը հետեի, ասէ այն տպաւորութիւնները՝ ինչ որ մեր խօսքերից ստանում է. այս ժամանակ ահա, պարզ կը տեսնենք, որ սկզբում մեր խօսքերի միտքը ասում է, բայց քանի գնում աւելի հեռանում է, ստացած տպաւորութիւնը միատեսակ է դառնում և մեր խօսքերի մտքից շատ հեռանում: Սրա նման դէպքերը պարզ ցոյց են տալիս մտածողութեան դանդաղութիւնը, Յոգնած մարդը շարունակ միանման խօսքեր, միատեսակ ոճեր է գոր-

ծածու՞մ և այնչափ ուժ չունի մտքերը իրար հետ կանոնաւոր կապակցելու: Այս տեսակ մարդիկ մի փոքր դժուար հաշիւներէ ժամանակ, միշտ սխալների մէջ են ընկնում: Աչակերտներն էլ խնդիրներն անկարող են լուծել, սովորածները լաւ չեն կարող մտքերը պահել, նոյն իսկ այսպիսի դէպքերում երկար վարժութիւններն էլ օգնութեան չեն կարող հասնել: Պէտք է նոյնպէս ի նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ անյարմար, անհասկանալի և ստիպողական աշխատանքն աւելի շուտ է յոգնեցնում, մանաւանդ փոքրահասակներին: Նոյն յոգնածութիւնն է առաջ գալիս, երբ մանուկներին անմարս և լաւ չբացատրուած նիւթեր են տալիս. այս բանի մէջ ամենահասարակ փորձերն էլ կարող են մեզ համոզել: Փորձեցէք որևէ 7—10 տարեկան մանկան անկապ, անհասկանալի խօսքեր անգիր անել տալ. դուք շուտով կը տեսնէք, որ 15—20 րոպէ յետոյ, յոգնածութեան նշաններ են երևում. նա շուտով ձանձրանալով, բերանը բաց ու խուփ է անում, յօրանջում և էլ նոր խօսքեր չի կարող սովորել: Սրա հակառակ, եթէ դուք նրան նոյն իսկ թուաբանական հասկանալի հաշիւներով, խնդիրներով զբաղեցնէք. կը նշմարէք, որ մի ժամից յետոյ նա հազիւ նոյն գրութեանը հասնի: Երբ յոգնածութիւնը սկսուի, այնուհետև նա շատ արագ քայլերով առաջ կերթայ:

Ծոգնածութեան այս տեսակն ի նկատի ունենալով, պէտք է ասել, որ միանգամայն հակամանկավարժական է այն ծնողների, ուսուցիչների և կամ դասապրքերի ուղղութիւնը՝ երբ անկապ, անհասկանալի, չոր ու ցամաք խօսքերով, աշխատեցնում են մանկան զլուխը և նրան շատ շուտ ծանրաբեռնելով յոգնեցնում են: Մանուկները գրել կարդալ սովորելու հէնց առաջին քայլափոխում ծանրաբեռնում են, ընդունակութիւնները, յիշողութիւնները թուլացնում և վաղաժամ յոգնելով՝ կեանքի համար անպէտք մարդիկ դառնում: Իսկապէս, ինչպէս կարող են մատաղ ուղեղի նոր կազմակերպւող բջիջներն այնչափ լարուել, ճնշուել՝ որ իրար հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող խօսքերը միմեանց հետ կապել և միտքը պահել կարողանան. իհարկէ, այս բանը մի օր չէ, երկու օր չէ, այլ ամիսներով շարունակ: Այս հիման վրայ նոյնպէս սխալ է, երբ նոր լեզուներ սովորեցնելիս պահանջում են բառարան կազմել և այդ խօսքերն անգիր անել. այն ինչ երբ կարդացած յօդուածների

հետ անծանօթ խօսքերը կապուեն, այն ժամանակ մի քանի կրկնութիւնից յետոյ, շատ հեշտութեամբ է իւրացում:

Գիտական փորձերն ապացուցել են, որ յոգնածութիւնը մկանունքների վրայ շուտ է ազդում. այսպէս, եթէ 10 ֆ. ծանրութիւն վեր ու վար բարձրացնենք և ամեն անգամ միայն մի վայրկեան հանգստութիւն տանք՝ կը տեսնենք, որ 50—60 անգամ վեր ու վար բարձրացնելիս՝ մատների ոյժը բոլորովին կը կորչի: Մտաւոր յոգնածութիւնն այսչափ շուտ չի լինի, իսկ երբ յոգնի, երկար ժամանակ, մեծ խնամատարութիւն է հարկաւոր յոգնածութիւնը վերացնելու: Սրա հակառակ, մկանունքների յոգնածութիւնը թեթեւ կերպով կարելի է անցկացնել: Եթէ մանրազնին կերպով դիտենք և գիտակ անձնաւորութիւնների ձեռքով վիճակագրական տեղեկութիւններ կազմենք՝ կը տեսնենք, որ մեզանում յոգնածների թիւը շատ է թէ դպրոցներում և թէ ընտանիքներում: Նրա աշխատանքը բաւարար չափով լինի, ուղեղը, նեարդերը, մկանունքները չեն յոգնի և համարեա նոյնչափ սնունդ են ստանում, որչափ ծախսում են: Այսպիսի դէպքերում, մարմնի մասերը գիշերուայ քնի հանգրստութեան մէջ՝ հնարաւորութիւն են ունենում կորցրած ոյժը արեան միջոցով լրացնել: Սրա հակառակ, երբ աշխատանքը ծանր լինի, ժամանակամիջոցը քիչ՝ այն դէպքում յոգնած մասերը հնարաւորութիւն չեն ունենայ իրանց ծախսածը սննդի միջոցով վերստին լրացնել: Հետեւեալ օրը այդպիսի ուղեղն ու նեարդերը աշխատելու մի փոքր քիչ ընդունակ են լինում: Այս զանազանութիւնը սկզբներում աննշմարելի է, բայց այդ թեթեւ յոգնածութիւնները բարդուելով օրէ օր, ամսէ ամիս, տարէց տարի՝ ահա մի օր էլ ուղեղն անկարող է լինում շուտով վերանորոգուել: Նա տկարանում է, որից բազմաթիւ հիւանդութիւններ են առաջ գալիս՝ ողբալի հետեանքներով: Շատերը հէնց այդպիսի սխալ դաստիարակութեան շնորհիւ, ամբողջ իր քանց կեանքում դժբաղդ են լինում: Պրօֆէսոր՝ Կրէպելին իր իր գեղեցիկ աշխատութեան ¹⁾ մէջ, գերմանական դպրոցներից դուրս է բերել, որ այսօր Գերմանիայում 200,000 հոգեկան հիւանդներ կան, որոնք տարիներով աշակերտել են:

Այս քանակութիւնից աւելի շատ են ջղային, հոգեհիւանդ և այլասեռուած մարդիկ. սրանք էլ այդ հիւանդութիւնները

¹⁾ Kraepelin—Zur Hygiene der Arbeit.

դպրոցներից են դուրս բերել կամ այնտեղ զարգացրել: Նոյն պրոֆէսորը հաւատացած է, որ այսօր գերմանական դպրոցներում որոշ չափով հոգեհիւանդ աշակերտներ կան և այս բոլոր գլխաւոր պատճառներից մէկը նա համարում է մտաւոր ծանրաբեռնութիւնը և յոգնածութիւնը: Յոգնած տղաները գլխացաւի են ենթակայ: Շուեցարական դպրոցներում ¹⁾ կատարած վիճակագրութիւնը ցոյց տուեց, որ ամառուայ արձակուրդներին, աշակերտ և աշակերտուհի այս բանից ազատ են: Այս աեսակ հիւանդութիւններ աղջկների մէջ աւելի շատ են պատահում, մօտաւորապէս 25—30%: Նոյն բանը աւելի մեծ չափով կայ բարձր դասարաններում: Այսպէս էլ Համբուրգի դպրոցների ստորին դասարանների տղաներից հիւանդացել են 16%, միջին դասարաններից 28%, բարձրում 50%: Այս հիւանդութեան հետ, հեազհետէ նեարդային թուլութիւն է առաջ գալիս: Գլխի ցաւի հետ կապ ունի քթի հիւանդութիւնը. ժամերով մկանների լարուած դրութիւնն աղջկների վրայ աւելի ազդում է, սրանից էլ առաջ է գտլիս արեան անկանոն շրջանաւորութիւն: Ինչպէս յայտնի է, սրանցից հեշտութեամբ սկըսւում է զանազան հոգեկան հիւանդութիւններ կամ ապշութիւններ. ի հարկէ, այստեղ ժառանգականութիւնն էլ մեծ դեր է կատարում:

Բլեկա ն ²⁾ հիմնուելով դօկտօր Ալդհաուզի վիճակագրական տեղեկութիւնների վերայ, դուրս է բերում, որ չնայելով Լօնդօնի բարեյաջող հանգամանքներին՝ այնուամենայնիւ 25 տարուայ ընթացքում նեարդային հիւանդութիւններից մեռնողների տոկոսը 10,66 է կազմում: Անգլիայի հարաւարեմտեան իշխանութիւններում 12,20% իսկ Վալիսում 15,38%: Այսպէս էլ միւս պետութիւնների մէջ:

Մտաւոր յոգնածները ֆիզիքականի մէջ էլ են տուժում. նրանց ոյժը պակասում է, շարժողութիւնները թուլանում, շարժումները կոպիտ, անտաշ դառնում, իսկ աւելի սաստիկ յոգնածութեան դէպքում առաջ է գալիս մկանուներին դող և նուրբ աշխատանքներ կատարելուն արգելք լինում. ի հարկէ, չի կարելի վճռական կերպով ասել, որ բոլոր մտաւոր յոգնածութեան պատճառները դպրոցներն ու ընտանիքներն են. կան

¹⁾ Backinsky—Schulhygenie.

²⁾ Блека—Мозговая работа и переутомление.

նոյնպէս որոշ պայմաններ, որոնք դրա զարգացմանը նպաստում են. այսպէս օրինակ նեղ ընտանեկան դժուար հանգամանքները, սաստիկ զրկանքները, սննդի պակասութիւնը, ընակարանի անյարմարութիւնները, օդի չարունակ անմաքրութիւնը, լոյսի անկանոնութիւնն և այլն: Չնայելով դրանց, այնուամենայնիւ, բոլոր նշանաւոր մանկավարժները խոստովանում են դպրոցական աշակերտների ծանրաբեռնուած լինելը: Մէկ կողմից առարկաները բարդանում, չատանում են, միւս կողմից աշխատանքի ժամերը աւելանում են, իսկ առողջապահական պայմանները պակասում: Վիճակագրութիւնը նոյնպէս ցոյց է տալիս, որ դպրոցական աշակերտները մեծ մասամբ փոփոխական հիւսանդութիւնների են ենթարկւում, իսկ պատճառներից ամենազխտաւորը համարւում է մտաւոր ծանրաբեռնութիւնը: Այս կարգին պատկանողները, բացի վերոյիշեալ պակասութիւններից, լինում են նաև *դիրաւգրգիռ, անհամբեր, քնած ժամանակ անհանգիստ* և ատամները շատ անգամ կրճտացնում են. շատերն էլ առաւօտները ախորժակ չեն ունենում: Մի խօսքով նրանք իրանց նոր կազմակերպութեան չըջանում, զգալի կերպով ֆիզիքական, մտաւոր փոփոխութեան են ենթարկւում: Միայն մտաւոր աշխատանքը չէ յոգնածութիւն պատճառողը. բռնի կերպով, փայտի նման միևնոյն դրութեան մէջ պահեն էլ վնասներ է առաջացնում և ծանրաբեռնութեան շատ նպաստում: Այսպէս օրինակ պահանջում են տղաներից ժամերով ուղիղ, անշարժ, հանգիստ նստել: «Նս իմ դասարանս այնպէս եմ պահում, որ ձայն, ծպտուն դուրս չի գայ» շատ անգամ պարծենալով ասում են ուսուցիչները. «Ինչպէս կարող են նրանք շարժուել, խօսել ձեռքերով, ոտքերով խաղալ»: «Նս ձեզ ձոյց կը տամ, ասում են ուրիշները, որ դասարանից բացակայելու ժամանակն էլ նրանք չեն համարձակուիլ կարգը խանգարել»: Իսկապէս, շատ անգամ անցել եմ այդպիսիների դասարանների մօտից և այնպիսի մեռելային դրութեան մէջ եմ տեսել, որ հաւատացած եմ եղել, թէ դաս չկայ: Ո՛ր կարող է կարծել, թէ 50-ից աւել աշակերտներ, փայտի նման լուռած մնային. դեռ սրանք էլ լաւ ուսուցչի համբաւ են վայելում: Մի մայր էլ, օրինակելի կրթած տղային ասում էր. «Այդ երեխաների հետ չպիտի խաղաս, այլ այստեղ կանգնիր». մանուկը գունաթափուելով, խաղընկերներից բաժանուելով, հնազանդւում էր մօր հրամանին և աչքի տակով անթարթ նայում էր

թէ ինչպէս միւս տղաները սենեակում ծիծաղում, դէս ու դէն են վազվզում և այլն: Մի ուրիշ մայր իր փոքրիկին այնպիսի խիստ կարգապահութեան էր սովորեցրել, որ տղան առանց դիմադրելու բերանից կիսակեր կօնֆէկտը հանում դէն էլ ձեռքում: Միթէ կարող էր մօր հրամանը չկատարել: Քանի քանի այսպիսի օրինակներ կարող ենք տեսնել մեր ընտանիքների մէջ: Մանուկների լարուած և անբնական դրուժիւնը նրանց մկանները թուլացնում, թմրեցնում և յոգնեցնում են: Սրա հակառակ, արիւնը պարզ օդում, շարժողութեան միջոցին օդից թարմ թթուածին ստանալով նրան նորոգում, կազմակերպում է: Միևնոյն օգուտը տալիս է նոյնպէս ուղեղի բջջիներին: Կենդանիների, կապիկների վերայ կատարած փորձերն այս ամենը հաստատել են: Մկանունքները միշտ թարմութիւն են պահանջում, ուղեղն էլ երկար ժամանակուայ անգործունէութիւնից թմրում և մի տեսակ ցաւ է զգում, իսկ սրանից յառաջանում է դարձեալ յոգնածութիւն:

Բոլոր ասածներիցս դուրս է գալիս, որ յոգնածութիւնից առաջ է գալիս հետեւեալ վնասները. գունատ դէմք, աչքերի, դէմքի յոգնածութիւն, աշխատանքի յաջողութեան պակասելը, ուշադրութեան թուլանալը, ցրուածութիւն, անհանգստութիւն, անկարգապահութիւն, ոյժերի սպառումն, գիւրագրգռութիւն, անհամբերութիւն, անհանգիստ քուն, ախորժակի պակասութիւն, սակաւարիւնութիւն, նեարդային հիւանդութիւններ, ապշութիւն և ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութիւններ:

Եթէ այդպէս է, նշանակում է այս հարցը շատ մեծ նշանակութիւն ունի ներկայ և ապագայ սերնդի առողջութեան համար. ուրեմն պէտք է լուրջ ուշադրութեան առարկայ լինի: Համառօտ կերպով ցոյց տալով ուղեղի յոգնածութեան հետեւանքները, պէտք է ի նկատի ունենալ զրա հետ այն անյարմար ու անյաջող հանգամանքները, որտեղ աշխատանքը կատարւում է: Այսպիսի պակասութիւններից յետոյ միթէ տեղին և յարմար չէ Սպենսերի խօսքերը. «Ահա այն պատճառները, որ ծնողները իրանց որդիների ուսման ընթացքը դիտելով՝ շատ շուտ յուսախաբւում են. դպրոցում յառաջագէտ երեխան, յանկարծ կորցնում է ընդունակութիւնը և հազիւ ընդհանուրի մակերևոյթին հաւասար կանգնում»: Նոյնպէս չի կարելի չհամաձայնել անգլիացի յայտնի մանկավարժ Բեդի-ի հետ, «թէ այժմեան կրթութիւնը բոլորովին չի համապատասխանում կեանքի ներկայ պայմաններին. աւելի շուտ նա պատրաստում է անցեալի՝ քան ներկայի համար»:

III

ՄՏԱԽՈՐ ՅՈԳՆԱԾՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՄԵԹՈԴՆԵՐ 1).

Մանկական հասկում, դաստիարակութեան սկզբում, աշխատեցէք աւելի հոգ տանել նրա առողջութեան՝ քան մտաւոր զարգացման վերայ՝ աւելի բարոյականութեան՝ քան գիտակցութեան վերայ:

Արիստոտել

Այս խօսքերը պարզ ցոյց են տալիս, որ դեռ հեթանոսական դարերում, Քրիստոսից հարիւրաւոր տարի առաջ մանկան ֆիզիքական կրթութեան և առողջութեան վրայ մեծ ուշք է դարձրած, որպէս դաստիարակութեան գլխաւոր հիմքերից մէկը: Այդպէս էր բարբառում ժամանակի գիտութեան հայր Արիստոտէլը: Սրա նման էին քարոզում նրա աշակերտներից շատերը. այդպէս էլ առաջնորդուեցին Աթենացիք, Իսպանացիք, Հռովմայեցիք: Մանկավարժութեան պատմութիւնը այս ազգերի մտաւոր, ֆիզիքական դաստիարակութեան մասին շատ պերճախօս փաստեր է տալիս, որոնց մէջ մտնել, մի առ մի թուելը, ինձ շատ հեռուն կը տանէր. ուստի թեթեւակնարկ ձգեմ միայն վերջին ժամանակների վրայ, որով կերկայ, թէ մտաւոր դաստիարակութիւնը անուշադիր չէ թողնուած և աշխատած է առողջ մարմնի հետ առողջ հոգի զարգացնել: Սրանով պարզ տեսնում ենք, որ մանուկների մտաւոր ծանրաբեռնութեան խնդիրը նոր բան չէ: Այսպէս դեռ 1836 թ. Պրուսիայում այս հարցը քննուելով՝ նորանոր միջոցներ էին առաջարկում, հասարակութեան կարող մարդկանց ուշքը դրա վրայ հրաւիրում, որպէս զի այդ խնդիրը առանձնապէս հետաքրքրութեան նիւթ լինի: 1836 թ. Լօրէնզօ, բժշկական մի թերթում լոյս ընծայեց «աշակերտների առողջութեան պաշտպանութիւնը դպրոցներում» յօդուածը: Այս բանը մեծ յուզում հանեց և ժամանակի նշանաւոր ուժերը զբաղուեցին: Լօրէնզէի հետևողները միևնոյն հարցը ուրիշ փաստերով զօրեղ գոյներով նկարագրելով հակառակորդներին դրդեցին աւելի գիմադրել, որի հետեւանքն եղաւ մի շարք յայտնի հակառակորդներ: Լուսաւորութեան

1) Truppe—Die Erwüfung.

նախարարն էլ ստիպուած այս հարցով զբաղուեց և որպէս փաստ-
կարող է ծառայել 1837 թ. նոյն խնդրի առթիւ հրատարակած
շրջաբերականը: 1854 թուին, նախարարը մի ուրիշ շրջաբերա-
կանով պահանջում է ուսուցիչներից, աշակերտներին ծանրա-
բեռնելուց զգուշանալ, տնային գրաւոր աշխատութիւնները
չափաւորեցնել: Վաթսունական թուականներին մտաւոր ծան-
րաբեռնութեան հարցն աւելի ու աւելի տարածուեց և ամեն
կողմից բողոքներ էր լսուում աշակերտների յոգնածութեան և
դժուար դրութեան մասին: Ոչ միայն մասնագիտական թեր-
թերն ու ամսագրերը լցուեցին այդ խնդրին վերաբերեալ յօ-
դուածներով, այլ և առօրեայ, հասարակական օրաթերթերն էլ
դրանցով զբաղուեցին: Խնդիրը բազմակողմանի քննութեան
առարկայ դարձաւ, 1882 թ. պրոուսական նախարարը առանձ-
նապէս դիմեց բժշկական խորհրդին, գիտնականօրէն այդ հարցը
քննել, նրա վնասակար կողմերը իրան ներկայացնել: Որովհետեւ
բժիշկները դեռ ևս պատրաստի գիտական փորձեր չունէին և
առանձին հետազօտութեան համար աչքի ընկնող հեղինակաւոր
գրութիւններ չկային՝ այդ պատճառով, նրանք չկարողացան
դրական, որոշ կարծիք յայտնել: Խնդիրը քանի գնում աւելի-
ու աւելի ծաւալուում էր և բազմակողմանի քննութեան նիւթ
դառնում:

1890 թուին գեկտեմբերի 4—17-ը, լուսաւորութեան նա-
խարարի կարգադրութեան համաձայն, ընդհանուր ուսուցչական
ժողով գումարուեց՝ այդ մասին ամենքի կարծիքը միասին լսե-
լու, վիճելու և որոշ եզրակացութեան գալու: Պրուսիայի թա-
գաւորը ինքը բացեց ժողովը: Բժիշկների կողմից դօկտօր Ջադ-
լէր կարդաց և այն կարծիքն յայտնեց, թէ մտաւոր ծանրաբեռ-
նութեան համար դեռ ևս գիտական կերպով որոշում տալն
անկարող են, քանի որ, դեռ չատ հիմքեր նրանց պակասում
են: Չնայելով դրան, այնուամենայնիւ ժողովականների մեծա-
մասնութեան կարծիքն էր, մտաւոր ծանրաբեռնութիւնը թե-
թեւացնել, քանի որ դո՛ւ զգալի կերպով տղաներին թուլացնում
է և յառաջադիմութիւնը պակասեցնում: Այդ ամենն ի նկատի
ունենալով, ժողովը վճռեց ըէալ գիմնազիւններում չաքաթա-
կան 21 դաս թեթեւացնել, բարձր ըէալ ուսումնարաններում
18 դաս, գիմնազիւններում 16 դաս, իսկ ըէալական դպրոց-
ներում 13 դաս. բացի դրանից դասերի մէջ որոշ չափով փո-
փոխութիւններ մտցրին. նոյնպէս որոշեցին այլևս լատիներէն

չարագորութիւն գրել չտալ, տնային աշխատանքները թեթեւացնել և այլն: Մտաւոր ծանրաբեռնութեան վնասները, բոլոր եւրոպական ազգերի մէջ զգալի կերպով երեաց, դրա համար ամեն տեղ էլ գիտնական հետազոտութեան նիւթ դարձաւ և իւրաքանչիւրն իր կողմից յոգնածութիւնն ապացուցեց: Սկզբում բաւականանում էին միայն արտաքին նշաններով և մի քանի ներքին երեւոյթներով, ինչպէս գունատութիւն, ցրուածութիւն, աշխոյժի, ակտրժակի պակասութիւն, մարսողութեան անկանոնութիւն և այլն: Մի ուրիշ խումբ գիտնականներ, զանազան ուղիք գործիքներով ուզեցան մկանների յոգնածութիւնն ապացուցանել և դրա հետ էլ մտաւոր թուլութիւնը: Մի երրորդ խումբ մարդիկ ընդհակառակը հոգեբանական և բնախօսական փորձերով ուզեցան մտաւոր յոգնածութիւնը հաստատել, որպէս զի ցոյց տան, թէ դրա հետեանքը լինում է ֆիզիքական թուլութիւն: Չորրորդ խումբ գիտնականներ դրա վրայ հիմնուած փորձնական կերպով ուզեցան ցոյց տալ յոգնածութեան զգալի վնասները: Այս ամենից յետոյ միջոցներ հնարեցին դրա առաջն առնել: Մի թեթեւ հայեացք ձգենք այդ ուղղութիւնների վրայ և «եսենք թէ իւրաքանչիւրը ինչ չափով օգուտ տուեց այդ խնդրի դրական վճռելուն:

Ա. Մեթոդը չէր կարող այնչափ հիմնական լինել և ընդհանրութեան համար օրէնք դառնալ, քանի որ արտաքին նշանները կարող են հակառուջապահական և այլ բնտանեկան հանգամանքներից կախումն ունենալ, հետեապէս չէ կարելի ընդհանրացնել: Հանգամանքները կարող են թուլակազմ երեխայի վրայ աւելի արագ, շուտ ազդել, իսկ մի ուրիշին շատ ուշ, նոյն իսկ աննշմարելի կերպով: Այս մեթոդի միակ առաւելութիւնը կարող է համարուել այն, որ ցոյց տուեց, թէ տարիներով գրել կարգաւ սովորողների և ուսումնարանների աշակերտների մէջ, դրա նման երեւոյթներ աւելի յաճախ են պատահում՝ քան ուրիշների մէջ:

Բ. Մեթոդի գլխաւոր մշակողները համարւում են Կէլլէր, Մուսսո և ուրիշները. սրանք իրանց հնարած գործիքներով ուզեցան ապացուցանել, որ մկանունքների յոգնածութիւնով կարելի է մտաւորը չափել, որի համար նրանք շատ փորձեր արին, մարմնի այս կամ այն մասը ուժասպառ տնելով, ուզեցան այդ ապացուցանել. իսկապէս այս մեթոդով մտաւոր յոգնածութիւն նշմարում էր, ինչպէս և բարձր խօսելուց, երգելուց. բայց բա-

ցարձակ օրէնք և ամենքի համար ընդհանրացնելը դժուար է: Այս կարգի գիտնականները գործնական բաղմամբիւ փաստերով ցոյց տուին, թէ որչափ մարմնի շատ մասերը յոգնեն, այնչափ էլ մտաւոր յոգնածութեան նշաններն աւելի նշմարելի են լինում: հետևապէս, նրանք ապացուցին ֆիզիքական յոգնածութեան աղդեցութիւնը մտաւորի վրայ:

Գ. մեթոդը հոգեբանական փորձերի վրայ է հիմնուած: այսինքն որոշ մտաւոր աշխատանք են տալիս փորձառուներին և դրանով ստուգում են, թէ արդեօք միևնոյն ձևով և միևնոյն յաջողակութեամբ կարող են աշխատել թէ ոչ. այսպէս օրինակ տղային տալիս են թուաբա՛ական խնդիր, թելագրում են կամ բանաւոր հաշիւ տալիս, ապա տեսնում են, թէ փորձի սկիզբը և վերջը սխալների թիւը նոյնն է մնում՝ թէ շատանում է. կամ թէ փորձի վերջերում նոյնչափ քիչ սխալներով են կատարում տուած հարցերին նոյն յաջողութեամբ և ճիշտ են պատասխանում: Ահա, հէնց սրանից էլ, աւելի ճիշտ կերպով որոշում է մտաւոր ծանրաբեռնութեան հարցը: Այս մեթոդով գրադուեց պրօֆէսոր Բուրգերշտայն, Հօցպներ, Լազօր, Շուլցէ, Արէպելին և ուրիշները: Հօցպների փորձից երևաց, որ պարապմունքի վերջում գրած թելագրութիւնը 33% սխալների թիւը շատանում է: Բուրգերշտայնը 10—13 տարեկան տղաների վրայ կատարած փորձերից դուրս բերեց, որ իրար շատ նման թեթեւութեան կանխադրումներ վճռելիս, դասի վերջին նրանց աշխատանքի արագութիւնը 4% պակասում է, սխալների թիւն էլ շատանում է: Առողջապահութեան և գիտութեան նպատակն է խստիւ պահանջել, փորձնական կերպով ցոյց տալ, արդեօք տղաների դասաւանդութիւնը, դասեր սովորելը, ինչ չափով և ինչ աստիճանի յոգնածութիւն են պատճառում, արդեօք հետզհետէ աննկատելի կերպով նրանք յոգնում են, թէ միանգամից կամ կարճ միջոցում նրանց ջլատելով թուլացնում և անպէտք են դարձնում: Այս բաները ճշտութեամբ որոշելու համար անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ 1) թէ տղաները իրանց աշխատութեան երկրորդ օրում, աշխատութեան շարթի առաջին և վերջին օրում, արձակուրդների առաջին և վերջին օրերում, նրանց աշխատութեան ընդունակութիւնը և յոգնածութիւնը ինչ աստիճանի է երևում կամ թէ նրանք որչափ հանգստացած են:

Ահա այս ձևով և միջոցներով հնարաւոր է աւելի

ճիշտ և դրական կերպով նրանց յոգնածութիւնն ու հանգստութիւնն և աշխատանքի վարժութեան չափն ու սահմանն իմանալ: Կրէպելինը ցոյց տուեց, որ այս մեթոդով ճշմարտութիւնն իմանալու համար, պէտք է միշտ որոշ զգուշութիւններ ի նկատի ունենալ, ապա թէ ոչ սխալ կը լինի այդպիսի փորձերի հետեանքը: Այսպէս օրինակ, նա հաստատեց, թէ որ և է հաշուի, պատմութեան, ընթերցանութեան և այլ բանի մէջ, վարժութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի. եթէ փորձի ենթարկուողը այդ առարկաների մէջ որոշ չափով վարժուած է և սովոր է հեշտութեամբ այդպիսի աշխատանքներ կատարել, այն ժամանակ յոգնածութիւնն համեմատաբար աւելի ուշ է երևում և աշխատանքի արագութեան պակասելն էլ, գանգաղ կերպով է նկատուում: Հետեապէս, միշտ սխալների մէջ կարելի է ընկնել՝ եթէ փորձողների այդ դրութիւնն ի նկատի չառնուի: Այդպիսիների վրայ փորձ կատարուելիս, յոգնածութեան նշաններ ուշ կը նկատուին և միանգամայն ուրիշ եզրակացութեան կը հասնինք. սրանով մենք սխալ օրէնքներ կը սահմանենք և մեծամասնութեան համար վտանգաւոր դրութիւն առաջ կը գայ: Այս ամենից յետոյ, պրօֆէսօրը առաջարկում է փորձը կատարել բոլորովին անվարժի, անսովորի և շատ վարժուածի հետ. կամ թէ միևնոյն տղայի լաւ վարժուած, սովորած առարկայի ու չսովորածի վրայ. այն ժամանակ ահա, համեմատութիւնը պարզապէս ցոյց կը տայ վարժութեան առաւելութիւնը և անվարժի յոգնեցուցիչ հետեանքը: Հոգեբանական հետազոտութեան այս մեթօդը, տղաների յոգնածութիւնը որոշելու համար, թէև վերջնական միջոցներ ցոյց չի տալիս, բայց նախկինների համեմատութեամբ՝ աւելի առաւելութիւններ ունի և հաւանօրէն, մի օր էլ գիտական կերպով կարող է դրական օրէնքներ տալ. Դրանով տղաները աշխատելու, գիտութեան, ուսման մէջ առաջ գնալու հետ միասին, առողջ, պէտքեական և բոլորակայ անդամներ կլինեն:

Դ. Հետազոտութեան մեթօդը հիմնուած է Գի վրայ. այստեղ աւելի ի նկատի է ունեցած բարձրագոյն դպրոցների ուսանողները. նրանց մէջ նշմարուած հիւանդութիւնները, մտաւոր թուլութիւնը, յառաջադիմութեան պակասութիւնը և վիճակագրական տեղեկութիւնները: Սրանց հետ միասին աչքի առաջ է ունեցած ուսանողների աչակերտական կեանքը, նրանց յառաջադիմութիւնը և ընդունակութիւնը: Այդպիսի վիճակագրու-

թիւն ճիշտ կերպով Գերմանիայում կատարած է: Շվեդական ուսումնարաններումն էլ նոյնն է արել հռչակաւոր Ա. Կոյր:

Վերջին ժամանակներումն Շվիտ Մօնարդը Հալէում 5100 աշակերտի 3200 աշակերտուհու վրայ կատարած փորձով ցոյց տուեց, որ նրանք ենթակայ են սակաւ-արիւնութեան, դեղ-նութեան, գլխացաւի, նեարդային հիւանդութիւնների, անքնութեան, ախորժակի պակասելուն, ստամոքսի խանգարման, քրթից արիւն-հոսութեան, խրօնիկական աչքացաւի և աննօրմալ տեսողութեան: Փորձը կատարել է զանազան դպրոցներում, նման և տարբեր պայմաններում գտնուողների վրայ: Մօնարդի քննութիւններից դուրս եկաւ, որ ստորին դասարաններում հիւանդութիւնները 5—10% ով պակաս են բարձր դասարաններից և քանի գնում է՝ հիւանդների թիւը շատանալով, հասնում է մինչև 74%: 1897 թ. Մոսկուայում, միջազգային բժշկական կօնգրէսում, Կօտէլմանը մի դասախօսութիւն կարդաց, որտեղ ցոյց է տալիս դպրոցական աշխատանքի ազդեցութիւնը սովորողների առողջութեան և ֆիզիքական կազմակերպութեան վրայ. բացի վերոյիշեալ հիւանդութիւններից, նա ի միջի այլոց եկել է այն եզրակացութեանը, որ աչքերի ցաւը, կարճատեսութիւնը, մեծ մասամբ դպրոցական անկանոն աշխատանքի անյարմարութիւնների և ծանրաբեռնութեան հետևանք է: Այսպէս օրինակ, նրա տուած տեղեկութիւններից երևում է, որ Բերնի գիմնազիոններում զբանց թիւը հասնում է 25%-ի, Իօրպատում 23 1/2%-ի, Քօնիկարբոգում 33%-ի, Ֆրանկֆուրտում Մայնի վրայ 34 1/2%-ի, Պետերբուրգի գերմանական գիմնազիայում 37,72%-ի, Համբուրգում 38,13%-ի, նոյն տեղի բէալ ուսումնարաններում 41,29%-ի, Վիեննայի մի գիմնազիայում 44,5%-ի, Էրլանգենում 55 1/2%-ի և այլն: Կօտէլման մի ուրիշ վիճակագրութիւնով էլ հաստատում է, որ կարճատեսութիւնը ստորին դասարաններում քիչ է, իսկ քանի գնում, բարձր դասարաններում շատանում է: Այսպէս Համբուրգի միջնակարգ դպրոցների ստորին դասարաններում նրանց թիւը 14% է միւս դասարաններում աստիճանաբար շատանալով՝ վերջին դասարանում հասնում է մինչև 61%-ի Մագդէնբուրգում 23%-ից հասնում է 70%-ի, Վիսբադէնում 23%-ից մինչև 47%-ի, Հեսենում 5%-50%, Ֆրանկֆուրտում 17%—60% և այլն:

Ա. Զիլիկլարեան

(Վերջը հետևեալ համարում)

**ԵԿԵՂ. ԳՐՔԵՐՈՒՄ ԿԱՄԱՅԱԿԱՆ ՍՐԱՆԳՐՈՒ-
ԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐԱՉԱՅՆ ԸՆԹԵՐՑՄՈՒՆՔ ԹՈՅ-
ԼԱՏՐԵԼԻ ՁԵՆ: ¹⁾**

Այժմ զառնանք Կ. Հ. Ս-ի Լուծայում (տարւոյս Սեպտեմ-
բեր-Հոկտեմբեր գրքում եր. 198—208) տպած յօդուածին, ամ-
փոփելով այն որոշ կէտերի և կէտ առ կէտ պատասխանելով:

—Ա. Կ. Հ. Ս-ը անհրաժեշտ է համարում քննել եկեղե-
ցական գրքերն ու սրբագրել պնդելով, թէ կոյր հաւատք պէտք
է. պէտք է քննութեամբ համոզուել և համոզուելով հաւատ-
քի գալ, ուստի և ասում է. «իսկ համոզմունքն ու ներքին ա-
զատութիւնը ամենաէական պայմաններն են կրօնական խնդիր-
ներում»։ Միայն չի ասում թէ սրբագրածը ինքնիշխանութեամբ
էլ անհրաժեշտ է եկեղեցում կարդալ առանց եկեղեցու լրու-
թեան կամ պատշաճաւոր իշխանութեան հաճութեան:

—Եկեղեցական գրքերում սպրդած տառասխալները մին-
չև անգամ բառերը, եթէ իսկապէս սխալ են, նոր տպագրու-
թեան ժամանակ հարկաւոր է սրբագրել, ոչ որ դրան հակա-
ռակ չէ: Բայց, կրկնում եմ, հիմնուելով ձեռագրերի ընթեր-
ցուածների վերայ ինքնակամօրէն եկեղեցում օտարաձայն ըն-
թերցմունք մուծանել և փոխել այն՝ ինչ որ եկեղեցու լրու-
թիւնը ընդունել է և այդ ընդունածն էլ Կ. Հ. Ս-ի բառերով
ասենք, կրօնական գաղափարն ու զգացմունքը արտայայտելու
կաղապարն է դարձել և նուիրական սրբութիւնը ներելի և
թոյլատրելի չէ: Ձեռագրերում շատ ընթերցուածներ կան, ո-
րոնք չեն համապատասխանում եկեղեցու այժմեան կարգաւո-
րութեանն ու կանոններին: Կ. Հ. Ս-ը «քարոզեաց զառաքեալն»
և «յոյս, յարութիւն»-ը սխալ է համարում. ես, ընդհակառակը
ըստ կարի, ապացուցանում եմ որ ուղիղ են. և «ի սրբութիւն

¹⁾ Լուծայ 1903 թ. № 2.

սրբոց»-ի մասին եւ տարակուսում և կը սրբագրեմ այն ու կը կարգամ «Սուրբն սրբոց» որովհետեւ ուսերէնում գրուած է «Святая Святѣмъ» (Историч. догм. և таѣн. изъясненіе Бож. Литургій. Ивана Дмит. 1884 С. II. Бургъ եր. 262), իսկ ուսերէնը անշուշտ՝ թարգմանուած է յունարէնից. մի երկրորդը հենց նոյն ի սուրբ, ի սուրբ-ը ամբողջովին ըստ Անձեւացու կը կարգայ բաց թողնելով «ճաշակեցուք սրբութեամբ» և այլն. մի երրորդը Հանդանակը ըստ Սեբեոսի կը կարգայ. հետեանքը ի՞նչ կըլինի: Այս դեռ ոչինչ մի չորրորդը գուրս կը գայ և ամբողջ աստուածապաշտութեան կարգը կը փոխի, Ս. Երուսաղէմի երեւմն միաբան Յակովբ վարդապետ 2ի լինգարեանի պէս, երևակայելով թէ, եկեղեցին վերակազմուած է վերահաստատելով ս. Լուսաւորչի ժամանակի կարգերն ու կանոնները:

4. Հ. Ս.-ը համոզմունքն ու ներքին ազատութիւնը ամենաեական պայմանն է համարում կրօնական ինդիւնքներու: Այդ արդէն որոշ ուղղութեան սկզբունք է: Քրիստոնէական չին եկեղեցում (Արեւմտեան՝ կաթոլիկական և Արեւելեան՝ Յունա-Հայկական) ընդունուած է խոստովանել Ս. Գիրքը աստուածային յայտնութիւն կամ Ս. Հոգու ներշնչութեամբ գրուածք. ուստի և այդ եկեղեցում Ս. Գիրքը մեկնուում է եկեղեցական սուրբ հարց գրածներին համեմատ: Նոր եկեղեցում (բողոքական), ուր թագաւորում է բացիօնալիզմը, սուրբ գիրքը շատ շատերից չի համարւում աստուածային յայտնութիւն. ուստի և իւրաքանչիւր իրան ձեռնհաս համարող որ ո՛չ թէ մեկնում, այլ բնագաւառում է Ս. Գիրքը մեծ մասամբ բացասական հետեանքի հասնելով: Բացիօնալիզմի կարապետներից են Հառնակները և Շլաէր-մախերները, որոնք իրանց աշակերտներից պատրաստում են այնպիսի աստուածաբաններ, որոնց համար է, որ Հայնէն ասում էր. «Գերմանիայում կան այնպիսի աստուածաբաններ, որոնք ձգտում են վերջ տալ Աստուծուն» (Լոււայ, Մայիս-Յունիս, երես 331):

Հատ ուրախ ենք, որ 4. Հ. Ս.-ը համոզմունքի ու ներքին ազատութեան մասին խօսելով հանդերձ՝ ընդունում է որ, «կրօնական ճշմարտութիւնները մատեմատիքական կամ բնագիտական ճշմարտութիւնների պէս չեն, որ իւրաքանչիւր անհատական միտք իւր բնական դատողութեամբ բնեւ ու պարզել կարողանա. նորա բղիւղում են աստուածային յայտնութեան

աղբիւրներից. իսկ յայտնութիւնը կապուած է եկեղեցւոյ պատմական անցեալի հետ, բրիտոնէական եկեղեցին իւր անմիջական կապով ժառանգն է այդ յայտնութեան և կենդանի պահողը Աստուածային Հոգւոյ այն ներշնչումների, որոնց միջոցով յայտնեալ ճշմարտութիւնների տառը նոր ի նորոյ կենդանանում և պարզոււմ է՝ բրիտոնեայ անհատների համար ըմբռնելի ու հոգեւոր կենդանութեան միջոց դառնում: Աւստի անհատը կախումս ունի այստեղ եկեղեցւոյ ամբողջութիւնից... եւ այն խնդիրներում, որոնց իւր ըմբռնումը չի հասնում, ենթարկում է եկեղեցւոյ հեղինակութեանը... Այս ընդօրինակութիւնը այնքան համապատասխանում է մեր հայեացքին, և այնքան լաւ է ձեւակերպուած՝ որ մենք մեր խորին շնորհակալութիւնը պէտք է յայտնենք Վ. Հ. Ս.-ին: Բայց համաժողովը և հակասութիւն ենք տեսնում նրա հետ: Եւ եզրակացութեան մէջ... Նոյն իսկ զուտ կրօնական ճշմարտութիւնների համար շատ երկմիտ և վտանգաւոր դարձուած է ասելը. «Անհատը պարտաւոր է ընդունել և խոստովանել այն՝ ինչ որ իւր եկեղեցու լրութիւնն ընդունում ու քարոզում է»:

Մի՞թէ: Աւրեմն ինչո՞ւ էր մի քիչ վերեւ գեղեցիկ դարձուածներով և բառերով ապացուցանում, որ անհատը կախումս ունի եկեղեցուց եւ պէտք է ենթարկուի եկեղեցու հեղինակութեանը:

Ծագած խնդրում ես՝ այսպէս եմ ասում, նա այլ կերպ. նրա առարկութիւնները ես չեմ ընդունում, իմը՝—նա: Ո՞ւմ վճռին պէտք է հնազանդենք. ում հեղինակաւոր ձայնը մեզ ի կարգ պէտք է հրաւիրի Վ. Հ. Ս.-ը սրբազրութեան գործում օրինակ է բերում ուս պատրիարք Նիկոնին:

Մենք անհատի կողմից որ և է սրբազրութիւն և օտարաձայն ընթերցմունք եկեղեցում չենք ընդունում: Նիկոնը եթէ սրբազրել է իւր եկեղեցու գրքերը՝ նախ և առաջ՝ ինչպէս Վ. Հ. Ս.-ն է ասում, իւր եկեղեցու պատրիարքն էր, և սրբազրելու բան կար, որ սրբազրեց. երկրորդ՝ Նիկոնը երբէք ինքնագլուխ իւր ուղիղ համարածը առաջ եկեղեցում չըկարգաց ու յետոյ սրբազրեց, որպէս Վ. Հ. Ս.-ն է անում: Նիկոնը նախ և առաջ խորհրդակցեց Պայսիի յոյն պատրիարքի հետ, ապա առաջարկեց Ռուսաց այն ժամանակի թագաւոր Ալէքսէյ Միխայլովիչին տեղական կամ ազգային ժողով կազմել: Թագաւորը համաձայնեց և իւր աւագանիով ներկայ եղաւ ժողովին: Եթէ

չը հաշուենք էլ Պայիսի պատրիարքին, այնուամենայնիւ ժողովին ներկայ էին 5 մետրապոլիտ, 3 արքեպիսկոպոս, 1 եպիսկոպոս, մի քանի ծայրագոյն վարդապետներ ու աւագ քահանաներ, թուով 34 հոգի:

Ժողովի մէջ Նիկոնը, ապացուցանելով ոռւս եկեղեցական գրքերի մէջ սպրդած սխալները, առաջարկում է. պէտք է արգելօք հետեւել Մոսկուայում տպուած եկեղեցական գրքերին, որոնց մէջ թարգմանիչների և գրիչների անհմտութիւններից համեմատած հին սլաւոն թարգմանութեան և յոյն բնագրերին շատ անհետեւութիւններ ու տարբերութիւններ, մի խօսքով սխալներ կան, թէ՛ առաջնորդուել հին, յունական և սլաւոնական, բնագրերով որոնք մի և նոյն կարգ ու կանոնն ունին: Ժողովը պատասխանեց. «Արժան և իրաւ: Պէտք է սրբագրել հին ձեռագրերի և յոյն ընդօրինակութիւնների համեմատ»։ Թէ այնուհետև որպիսի զգուշաւորութեամբ ձեռնարկուեց սրբագրութիւնը յայտնի է պատմութեան մէջ (Жизнь замѣчательныхъ людей. Никонъ. Երես 46—51):

Տեսնո՞ւմ էք. մի պատրիարք, նախքան եկեղեցական գրքերում սպրդած սխալները ուղղելը ժողով է կազմում թագաւորի և աւագանու ներկայութեամբ, դիմում է մայր եկեղեցու (յունական եկեղեցին ոռւսաց եկեղեցու համար մայր է) տիեզեքական պատրիարքի հեղինակութեանը. համարեա եկեղեցու ամբողջութիւնը ի մասնակցութիւն է կոչում: Դրա համար է, որ մենք էլ ասել և ասում ենք «անհատը իրաւունք ու համարձակութիւն պէտք է չունենայ իւր կամեցած սրբագրութիւնները ըստ կամս անել»։ Իսկ Կ. Հ. Ս.-ը դեռ սխալն ու ուղիղը հրապարակ չը հանած սկսեց եկեղեցում իւր օտարաձայն ընթերցումները, օտարաձայնութիւնը խօսակցութեան և դատողութեան նիւթ դառնալուց յետոյ նոր սկսեց պրպտել ձեռագիրն ու հին գրքերը, որոնք իրանց բազմատեսակ ընթերցուածներով որքան որ հաստատում են իւր ասածը, նոյնքան և հերքում: Խնդիրը դեռ վէճի նիւթ է, դեռ վճռուած չէ, բայց Կ. Հ. Ս.-ը շարունակում է իւր օտարաձայնութիւնը: 2ը մոռանանք, որ Նիկոնը եկեղեցական գրքերի սրբագրութիւնը կատարել է 17-րդ դարի առաջին քառորդում, իսկ մենք 20-րդումն ենք, և մեր եկեղեցական գրքերը տասնեակ նոր տպագրութիւն ունենալով ամեն անգամ ունեցել են հին ձեռագրերի հետ համեմատական

արքագրութիւն պատշաճաւոր զգուշաւորութեամբ, որի մասին չետոյ:

Մենք ասում ենք պարտաւորական է այն՝ ինչ որ այժմ ձեկեղեցու լրութիւնից ընդունուած է ու գործադրուում է, որը և արքագործուած ու նուիրագործուած է դարերի ընթացքում: Պ. Հ. Ս.-ը ասում է, թէ ինչ որ անհատը ուղիղ է համարում՝ այնպէս կարող է կարգալ. և թէ, պէտք է վերականգնել հինը, առանց որոշելու թէ հին ասելով մինչև ո՞ր դարը պէտք է հասկանանք: Ենթադրում ենք մինչև 13-րդ դարը, որովհետեւ նա Հնորհայտուն և Լամբրոնացուն հին է համարում. թէև մենք նրանց հին չենք համարում և նրանք արդէն բաւական ներմուծութիւններ են արել, որոնք ըստ Հ. Վ.-ի ընդունելի պէտք է չլինէին. որովհետեւ նրանք ևս չբարոյեաց զառաքեալն՝ ասողների շրջանին են պատկանում Ս. Գրիգոր Նարեկացուն յետոյ ծաղկելով:

Մինչև ներսէս Լամբրոնացին, որ ծաղկեց 12-րդ դարի վերջին, սուրբ պատարագը, գոնէ Հայաստանի վանքերում այնպիսի զգեստով չէր պաշտուում ինչպէս այժմ: Ապացոյց Լամբրոնացին զայրացած Սանահնեցիների, Հաղբատեցիների, Անեցիների, Քորայրեցիների և Սիւնեցիների դէմ գրում է Լեոնին. «իսկ ես ունեւիով զՔրիստոս վասն իմ օր ըստ օրէ առաջի Աստուծոյ Հօր պատարագ, խափանեմ զնորա սպասաւորելն քահանայական սուրբ զգեստիւք և բացաւ գլխով և պաշտօնէից սպասաւորութեամբ, զոր հրամայեաց Աստուած Մովսէսին զգեստուցն կարգ, և Պաւղոս զբանալ գլխոյն, և սուրբ Հարբն զպաշտօնէիցն գասս, և հագնեմ գիշտ, որպէս Հաղբատայ եպիսկոպոսն, և երկու թիզ կնդուզ վրացի սաքուլայով. և պատարագեմ հաղբատեցի սև փիլոնով, և քակեմ զգլուսն ի վերայս, և ձգեմ զվարագոյրն, և անհաղորդ առնեմ զԺողովուրդն յիւրեանց Աստուծոյ բաւիչ մահուանէն, զինչ կու առնեն ամենայն վանքայրդ ի վերն և ի վայրս և չեն պատկառեր ի նոյն ինքն ի պատարագի խորհրդոյն»: Եւ դարձեալ թէ. «Արդ փոխեցք զուր զայս լատինացի ձևս, ... և մեր հաւանեմք Չորագետեցեացն, և փոխեմք զմերս, և կատարեմք զպատարագն սաքուլայով, և երկու կանգուն վեղարով. ծրարեմք զմետաքսեայ զգեստն ի պատարագին, որպէս նոքա կամին և ոչ քթանազգեստ՝ որպէս Աստուած հրամայեաց առնել Ահարոնի և որդւոց նորա պատմուածանս կտաւեայս, պճղնաւորս, զոր նոքա տգիտութեամբ յա-

չաղեն»։ Պատարագի զգեստաւորութեան անհրաժեշտութեան մասին կարդում ենք միայն 14-րդ դարում գումարուած Սոդի Ե. ժողովի որոշումների մէջ. թէ և այդ ժողովը, որ աւելի քան զովակ կարելի է համարել, որովհետեւ Արեւելեան հայք չեն մասնակցել, իւր օտարամուծութիւնների համար անընդունելի եղաւ։

Ինչպէս տեսանք, մանաւանդ վանքերում եկեղեցական զգեստները հնումն գործածուած չէին. այժմ կարո՞ղ ենք յապաւել պատարագի զգեստներից մէկն ու մէկը. և ինչո՞ւ յապաւենք, քանի որ դարերով գործածուելով՝ ծառայում է եկեղեցական կարգերի շքեղութեանն ու փառաւորութեանը, որը եկեղեցու լրութիւնը անհրաժեշտ է համարում։

Պատարագի զգեստաւորութեան «խորհուրդ խորին» երգը յօրինուած է 13-րդ դարի սկզբին վրանով պատարագելու առիթով. — Այժմ կարո՞ղ ենք «խորհուրդ խորին» չասել, կամ «խորհուրդ խորին» ասելով՝ վրանի մէջ պատարագ մատուցանել առանց վէժ քարի. Եկեղեցու լրութիւնը ընդունելով ուտեաց և տէրունական օրերին անպատճառ երգել «խորհուրդ խորին», սահմանել է Մեծպատին չերգել, և փակ պատարագ մատուցանել բայց այնուամենայնիւ եկեղեցական զգեստով և ոչ սև փիլոնով ու վեղարով։

Եպիսկոպոսական խոյրը հայկական չէ. Գրիգոր Տղայ կոչուածը՝ 12-րդ դարի վերջերին ստացել է Հռովմայ պապից։ Այժմ, առանց եկեղեցու լրութեան հաւանութեան կարող ենք չը գործածել այն. և ինչո՞ւ չը պէտք է գործածենք, քանի որ եկեղեցին դրանով ոչինչ չը կորցնելով՝ պայծառանում է եկեղեցական պաշտօնեաների դասակարգութեան մէկի ևս ինքնուրոյն զգեստի ձեռով։ Նոյնը կասենք և վակասի համար. Վակասը շատ հին չէ. եկեղեցական բոլոր զգեստներն էլ պատշաճ աղօթքներ ունեն. վակասի համար կրկնուած է փորուրարի աղօթքը։ Յայտնի ցուցմունք չը կայ, թէ ե՛րբ է մտել գործածութեան մէջ։ Քանի որ վակասը, զեղեցիկ ներդաշնակութիւն է տալիս պատարագչի զգեստին. և, հին ուխտի վակասի անունով կոչուելով, և երկոտասան առաքեալների պատկերները կրելով, մեր մտքին յանդիման է կացուցանում, թէ պատարագիչը երկոտասան առաքեալների քարոզութեամբ լուսաւորուած բրիտոնեայ ազգերի համար է մատուցանում ս. պատարագը, ինչպէս հին ուխտի քահանայապետը իւր լանջքին կրած վակասի

վերայ գրուած Խրայէլի երկոտասան ցեղերի համար էր պաշտամունքը կատարուած.— ինչ կարիք կայ այժմ, առարկելով, թէ վակասը, որովհետեւ թարգմանչաց ժամանակով չը կար, ուրեմն իբրեւ նորամածութիւն, պէտք է չգործածենք:

Գուինի Էրդ ժողովը Յովհան Դ. Իմաստասէրի նախագահութեամբ թոյլ է տալիս ա. Աղուհացից շաքաթ և կիւրակէ օրերը ձուկն ու կաթնեղէն ուտել (յօդ. է.) բ. որ քահանայք Երեսայութեան (յօդ. Ժ.) և հիւանդաց օժման (յօդ. Ժա.) ձէթ օրհնեն: Այդ հօ Ժ-դ դարից էլ առաջ էր. բայց կատարւում է:

Ըստ Արժիշեցու՝ Գրքից առաջ բարոզն է. «Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի... եւ ամենեցուն օրհներգութեան զՏէր աղաչեսցուք: Վասն ամենայն քաղաքաց եւ գաւառաց եւ որոց հաւատով քնակեալ են ի նոսա զՏէր աղաչեսցուք: Այսպէս կան այլ ընթերցուածներ ու աւելագրութիւններ, որոնք եկեղեցու լրութիւնը սրբագրել ու յապաւել է և կալմել է այն՝ ինչ որ այժմ գործադրուում է: Վարո՞ղ է անհատը ինքնակամօրէն ըստ Արժիշեցու պաշտել ժամերգութիւնն ու ա. պատարագը: Ըստ նոյն Արժիշեցու՝ «Զի ողորմած մաղթանքից յետոյ գրուած է. «Յետ այսորիկ երկրպագէ սեղանոյն քահանայն, և եկեալ բազմի յաթոռն և սարկաւազն տայ ի ձեռս նորա զաւետարանն, և դարձեալ խոնարհի ի ծունկս նորա և առնու»: —Այժմ պաշտում է այս կարգը.— Միայն հայրապետը և Տաճկաստանում վիճակների եպիսկոպոսները և այն ևս մեծ մասամբ ձեռնադրութիւն անելիս՝ երբ արգէն բեմի վերայ աթոռ լինում է, գրքի ժամանակ բազմում կամ բազմած են մնում: Իսկ անպաշտօն պատարագիչ եպիսկոպոսներն ու քահանայք կանգնած են մնում սեղանի առաջ: Տեսնո՞ւմ էք. ինչ որ հին է, այժմ անպայման պարտաւորական չէ. պատառփական է այն՝ ինչ որ այժմ կայ, և դարձեալ կրկնում եմ, ինչ որ եկեղեցու լրութիւնը ընդունել է ու գործադրում: Որովհետեւ եկեղեցին դարերի ընթացքում քննել, գտել, աւելորդները յապաւել, անհրաժեշտը լրացրել և այնպէս որոշ ձևը պարտաւորական է դարձրել: Ամենասովորական ճեւ ևս խաղաղութեան զՏէր աղաչեսցուք»-ը եթէ կամենանք յունական բնագրից նորից թարգմանել, պէտք է ասենք. «Եւ ևս խաղաղութեամբ առ Տէր աղօթեսցուք». որովհետեւ ոուսերէն թարգմանութիւնը, որ կատարուած է յունարէնից և սրբագրուած նիկոնից՝ այդպէս ունի: Սակայն մենք ասում ենք՝ ճեւ ևս խաղա-

լուծեան զՏէր աղաչեցուք» և թարգմանում. դարձեալ աղաչենք խաղաղութեան կամ խաղաղարար Տիրոջը. իսկ ոռւսը թարգմանում. դարձեալ Տիրոջը աղօթենք խաղաղութեամբ. կամ հանդարտութեամբ: Մեր արտասանածը մեր հոգու արտայայտութեան ձևն է նրանցը՝ իրանց. երկուսն էլ ուղղափառական են ու հաճելի Աստուծուն, որովհետեւ մէջը հայհոյութիւն չը կայ. Ուրեմն և փոխելու կարիք չը կայ:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում անհատի կախումն եկեղեցուց. Վ. Հ. Ս-ը չի հերքում այդ. բայց, ինչպէս վերը տեսանք, խոտորում և գայթում է: Մենք հետևելով Ս. Հարց գրուածքներին և անսալով եկեղեցու հեղինակաւորութեան Ս. Գիրքը համարում ենք աստուածային յայտնութիւն և Ս. Հոգու ներշնչութեամբ գրուած. ապացոյց բերելով դրան՝ աւետարանիչների համանմանութիւնը Յիսուսի կեանքի և բարոյութեան վերաբերութեամբ, ընդունելով Յիսուս Քրիստոսին կատարումն օրինաց և մարգարէից՝ այսինքն հին կտակարանի. Իսկ բացի նախիկմին հետևողները Ս. Գրքում և՛ յատկապէս Նոր Կտակարանում մէջ են բերում տարբերութիւնները, որպէս զի ապացուցանեն թէ Ս. Գիրքը աստուածային յայտնութեամբ կամ Ս. Հոգու ներշնչութեամբ չէ գրուած: Նրանք աւետարանը համարում են Յիսուսի մասին զրոյցների հաւաքածու՝ միւս աւետարանիչների անունով խմբագրուած և ճոխացրած Մարկոսի աւետարանի համեմատ: Այնպիսիները այս բացասական հետևանքին են հասնում բառական տարբերութիւնները, զէպքերի յետ և առաջ գրուած լինելը, կամ, որևէ զէպք աւետարանիչներից մէկն ու մէկից բաց թողուած լինելը շեշտելով: Այդպիսիքը աւելի տառն են ի նկատ առնում քան հոգին և մոռանում են. «Զոր միոյ մարգարէի թողեալ է, միւսովն ընու Հոգին Սուրբ», սկզբունքը:

Վ. Հ. Ս-ը համոզմունքն ու ներքին ազատութիւնը կրօնական խնդիրներում ամենաէական պայմանները համարելով՝ Նոր Կտակարանի Աստուածաբանութեան թէ՛ Ներածութեան մէջ այնպիսի ազատութիւն էր տուել իրան, որ 1901 թուի քննութիւնների ժամանակ Արժ. Ներսէս վարդապետ Մելիք-Թանգեանը աւելի քան ազատամիտ համարեց, ես ևս յայտնեցի ում պէտք է: Ամբողջ քննութեան ժամանակ եկեղեցական հայրերից ոչ մէկի անունը չիշուեց, Վճռական ձայնը Հառնակինն էր ու Հլայերմախերինը, որոնք փոխարինել էին Ս. Յովհանն

Ոսկեբերանին, ա. Գրիգոր Աստուածաբանին, Բարսեղ Կեսարացուն և այլն: Կ. Հ. Ս.-ը համարում է ջերմ պահպանողական, ես և Մելիք-Թանգեան Հայր սուրբը նոյն բաղդը չունինք. բայց ինչպէս եղևում է, դերերը փոխուած են:—Ներսիսեան Հոգեւոր զպրօցի մի, եթէ չեմ սխալուում կրօնական առարկաների պահպանողական դասատու, եկեղեցում տօնուող ս. Մովսէս Խորենացուն, նրա պատմութիւնը քննադատելիս՝ անուանեց ստախօս, խարբրայ, խորդախող և այլն: Այդ պարոնն ևս յաւակնութիւն ունի Գերմանիայի անունով ճոխանալու: Աղատամիտ, յանուանէ ասենք, պ. Ստեփան Մալխասեանը, պաշտպան հանդիսացաւ եկեղեցու սրբին, նրա հասցէին ուղղուած անկուար բառերը յետ գարձնելով ուղղողին:—Այո, այժմ դերերը փոխուած են: Եթէ այսպէս շարունակուի, այն ժամանակ մենք իրաւունք կունենանք ասելու, որ այդպիսի պահպանողականները միայն իրանց արդիւնաւէտ և փափուկ տեղերը պահպանելու համար են պահպանողական: Մեր վերաբերութեամբ օտարները—Կոնստանտին, Մառ և այլն աւելի զգոյշ են բան մերոնք: Մենք փոքր ինչ շեղուեցինք. բայց արդարանալ կարող ենք Կ. Հ. Ս.-ի նմանօրինակ վարմունքով. (Առմայ եր. 201—202). նա էլ գրում է. «Հատ սովորական է մեր մէջ այն անբովանդակ դարձուածը թէ, հաւատալ պէտք է, պէտք չէ քննել:.. Մենք չենք պատկառում առաքեալի այն ահաւոր խօսքից, թէ «Ամենայն ինչ, որ ո՛չ ի հաւատոց է, մեղք են»: ու ինքներս ամենեւին հաւատ չունենալով՝ ոչ մի նշանակութիւն չը տալով կրօնական սկզբունքներին ու գիտելիքներին, մեծ իմաստութիւն ենք համարում և հաւատարմութիւն դէպ ի ազգային եկեղեցին՝ ուրիշների առաջ իբրեւ հաւատացող ձեանալ և պահանջել, որ այդ բոլորը նշանակութիւն ունենայ, —որպէս զի հասարակ ժողովուրդը չը գայթակղուի»:—Ես այս իմ հասցէին չեմ ընդունում. որովհետեւ ով որ ինձ ճանաչում է, գիտէ որ ես ամենից քիչ ընդունակ եմ «հաւատ չունենալով» ոչ մի նշանակութիւն չը տալով կրօնական սկզբունքներին ու գիտելիքներին, մեծ իմաստութիւն համարեմ և հաւատարմութիւն դէպ ի ազգային եկեղեցին՝ ուրիշների առաջ իբրեւ հաւատացող ձեանալ և պահանջել», —մի խօսքով՝ փարիսեցի լինել: Ես, իբրեւ հոգեւորական ձեռնադրելիս լսել եմ ձեռնադրողի պատուէրը. «Ունկն դի՛ր և տես. զոր եղանակես բերանով՝ հաւատացես և սրտիւ, և որոց հաւատաս սրտիւ, զնոսին և գոր»:

ծով ցուցցես» (Մաշտ. ձեռն. կարգ սաղմոսերգութի)։ Եկեղեցու կարգը մեզ աւանդ է հասել. և մենք պարտ ենք, «գաւանդն, զոր ընկալաք՝ պինդ պահել»։ Այդ է պատճառը, որ եկեղեցում օտարաձայնութիւն լսելով՝ չենք կարող անտարբեր մնալ. մանաւանդ որ Վարապետ Հայր սուրբը սպառնում է իւր օտարաձայնութիւնն աւելի ևս ընդարձակել (տես Լուսնայ սեպտեմբ.—Հոկտեմբ. 1902 երգս 208, վերջաբան)։

—Բ. Վ. Հ. Ս-ը առարկելով, որ Արարատում տպած իւր յօդուածը, որովհետեւ Վեհափառ Հայրապետի հրամանով է տպուել Մայր Աթոռի պաշտօնական ամսագրում, ուրեմն եզրակացնում է, թէ իւր «քարոզեաց յառաքեալսն» և չոյս յարութեան ընթերցմունքը պաշտօնապէս ընդունուած պէտք է համարել. Իմ պատասխանն էլ Վեհի հրամանով է տպուել նոյն պաշտօնական Արարատում. ուրեմն իմ յօդուածն էլ պաշտօնական հերքումն է Վ. Հ. Ս-ի ասածի. Բայց այդպէս չէ. Արարատը կազմուած է երկու բաժնից—պաշտօնականից և մասնաւորից՝ կամ ոչ-պաշտօնականից։ Մեր երկուսի յօդուածներն էլ իբրեւ բանասիրական յօդուածներ՝ տպուել են ոչ պաշտօնական բաժնում և ամենեին պաշտօնական կերպարանք չունեն։ Ես աւելին կասեմ. Վեհափառ Հայրապետն անգամ ինքնակամ փոփոխութիւններ յանձն չի առնիր անել կամ թողլ տալ. որովհետեւ նա ընտրուած է ազգից լինել եղած կարգերի գլխաւոր հսկողն ու պահպանը. նա ևս հանգ. Գէորգ Դ-ի պէս մտածելով պէտք է թելադրի. «չի եթէ ինքն իսկ Հայրապետս մեր ոչ ի գէպ ոչ ի պատշաճ վարկաւ զառ ի նախնեացն կարգեալսն փոփոխել իւրովն իշխանութեամբ՝ մինչչև ազգայնոյ ընդհանուր եկեղեցական իրիք հանգերձեալ ժողովոյ մանրակրկիտ քննութեամբ սահմանեալ իցէ փոխել կամ զեղչել ինչ ինչ նկատելիս ի բանըս նորովից... ո՞րչափ ևս առաւել չէ օրէն իշխել ումեք ի մեծաց կամ ի փոքունց՝ ձեռնամուխ լինել յայնպիսի ինչ փոփոխումն կամաւոր» (Մաշտոց ձեռնագր. 1876. յառաջ)։

Վ. Հ. Ս-ը ի նպաստ իւր ընթերցմունքի ասում է. եղել է յառաքեալսն. խելօքի մէկը արտագրելիս՝ վերջին ն տառից առաջ *ս-ն* բաց է թողել և դարձրել է յառաքեալն. մի երկրորդն էլ յ նախդրի տեղ զ է դրել՝ դարձրել է զառաքեալն.— «նոյնպէս դատելով՝ մենք էլ կասենք. ելել է զառաքեալն, խելօքին մէկը արտագրելիս՝ վերջին ն տառից առաջ *ս* է աւելացրել, դարձրել է զառաքեալսն. մի երրորդն էլ զ-ի տեղ յ դնե-

Լով՝ դարձրել է յառաքեալսն.— Այսպէս դատելով ոչինչ չենք կարող ոչ ապացուցանել և ոչ հերքել: Մի բան հերքելու համար հարկաւոր է ապացուցանել նրա անհեթեթութիւնը թէ մտքի, թէ իրողութեան և թէ լեզուի կողմից. իսկական գիտունը մեծ համբերութեամբ հետամուտ է լինում առաջ ու առաջ եղած դրութիւնը հաստատելու հնարները գտնել երբ անհնարին է լինում այդ, այն ժամանակ նոյնպիսի համբերութեամբ նոր դրութեան անհրաժեշտութիւնը ապացուցանել. որովհետեւ միշտ դիւրին է մի շէնքբանդելը, բայց նորը կառուցանելը՝ դժուարին: Իսկ մեր բանասէրները, կամ որոնք գիտուն կոչուելու ցանկութիւն ունեն՝ առանց պատշաճաւոր քննութեան՝ եղածը սխալ են հրատարակում: Այսպէս է և եկեղեցական խնդիրներում: Որոնց մասին դարձեալ և դարձեալ կասենք. ձեռագրերի ընթերցմունքները և ինչ որ եղել է թերեւս, անյիշատակ ժամանակներում՝ պարտաւորական չէ. պարտաւորականն այն է, ինչ որ դարերի ընթացքում քննութեան բովից անցնելով՝ հասել է մեզ, և արտայայտում է եկեղեցու լրութեան հայեացքը:

— Գ. Կ. Հ. Ս-ը ասում է. որ անհատների ձեռքով պէտք է ուղիղն ու սխալը որոշուի: Այդպիսի անհատներ են եղել դիցուք Մաթուսաղայ, Պետրոս և այլն. և շարունակում է. «Երբ մեր եկեղեցին վէճի է բռնուել օտար եկեղեցիների հետ, կըրկին անհատներ՝ մի մի Պետրոս, Մաթուսաղայ... չե՞ն եղել, որ հին ձեռագիրները բրբրել, նախնական ու հարազատ աւանդութիւնը մէջ տեղ են բերել ու եկեղեցին իւր կնիքը դնելով՝ վաւերացրել է»:

Ճիշտ այդպէս է. բայց Կ. Հ. Ս-ի և Պետրոսների արածի մէջ տարբերութիւն կայ. նախ, նրանք եկեղեցու մէջ օտարաձայնութիւններ չէին մուծանում: Այլ աշխատում էին եղածը սրբութեամբ և անթերի պաշտել և պաշտել տալ: Երկրորդ՝ նրանք մաքառում էին օտարների գէժ երկար ճառերի մէջ հերքելով օտարների բանդադուշանքները և ապացուցանելով մեր եկեղեցու ուղղափառութիւնը, և դրանց գրածները կրօնական ուսանելի գրուածներ են, և ոչ եկեղեցական գրքեր. եկեղեցական գրքեր նրանք են կոչւում, որոնք աստուածապաշտութեան ժամանակ եկեղեցում գործ են դրւում: Երրորդ, որքան և նրանց գրածները եկեղեցական չէին, այնուամենայնիւ, ինչպէս ինքն Կ. Հ. Ս-ը խոստովանում է՝ եկեղեցին իւր կնիքը դնելով՝ վաւերացնում էր: Ընդհակառակն, Կ. Հ. Ս-ը եկեղեցու ամբողջու-

Թիւնից ընդունուածը փոփոխուած է, և, չը սպասելով որ եկեղեցին իւր կնիքը դնելով վաւերացնի՝ ինքնիշխանաբար գործադրուած է, որը ըստ մեզ՝ եկեղեցու իրաւանց ստանձգութիւնն է:

Կ. Հ. Ս-ը իզուր է կարծում, որ Ս. Սահակ, Ս. Յովհան Օձնեցի, Ս. Ներսէս Հնորճալի, բարոյեաց յառաքեալնն են կարդացել: Մեր ամենահին ձեռագրերը Ժ-րդ դարից այն կողմը չեն անցնում: Ս. Սահակի օրից ձեռագիր չէ մնացել. և հապիւթէ եկեղեցին այն ժամանակ այնքան կալմակերպուած լինէր, որ հանգանակը ամբողջութեամբ ինչպէս այժմ կայ, կիրառութեան մէջ լինէր: Ս. Սահակի ժամանակ Հին և Նոր կտակարանները նոր թարգմանուեցին և եկեղեցու ժամկարգութիւնը կարելի է ասել ամբողջապէս կալմուած էր սաղմոսերգութիւնից և քարոյներից, որը, ուսնները յունարէնից անցնելով՝ եկտենիա (ектѣнія) են կոչուած: Ս. Յովհան Օձնեցին, որ յոյներին այնքան հակառակ էր, մինչ նրանց չը նմանելու համար եկեղեցական ընդհանուր կանոններից չեղումները ներելի էր համարում՝ ամենին չէր համակերպուիլ յունամոլ Ներսէս Գ. Հինդդի հանգանակին, եթէ մինչև անգամ ընդունենք, թէ Սերետսի առաջ բերածը աղաւաղուած չէ: Եւ այստեղ է, որ Ս. Գրիգոր Նարեկացին Ժ-րդ դարի սկզբում և Լամբրոնացին ԺԲ-րդ դարի վերջերին, Հնորճալուն համարեա ժամանակակից բարոյեաց զառաքեալնն ընթերցումները ունէին, ինչպէս վերը պարզել ենք: Իզուր է Կ. Հ. Ս-ը միջին դարերի գործիչների վերայ բարեր նետում, նրանց գրչակներ հեղնական անունը տալով: Նրանք մեր գրականութեան և մեր եկեղեցու արժանաւոր մշակներն են, ուրոնք ժամանակի պահանջին համեմատ վաստակել են. և մենք երախտապարտ պէտք է լինենք դէպի նրանց յիշատակը: 2է՞ որ մեր ձեռագրերը, որոնցով Հ. Վ-ը տրոնում է ապացուցանել ու հաստատել իւր ասածը, սակաւ բացառութեամբ այդ գրչակ համարուածների արտադրութիւններն են: Մենք չը գիտենք միջին դար ասելով Կ. Հ. Ս-ը որ շրջանը կամ որ դարից մինչև որ դարը ի նկատի ունի. բայց ընդհանուր առմամբ՝ 5-րդ դարից մինչև 15-րդ դարը միջին դար է կոչոււմ. ուր հայոցս համար կողք կողքի ծաղկում էին Նիքիներն ու Մայրափանեցին. Հնորճալի և պարագայքն ու Գրիգոր Տուտէորդին, Հաղբատեցիք, Քոբայրեցիք, Անեցիք ու Սիւնեցիք: Հնորճալի և պարագայք կարողացել են իրանց գրածները յաւերժացնել ապագայիցս համար յաջորդական շարունակու-

Թեամբ իրանց իշխանական ցեղի՝ և հայրապետական աթոռի գահակալութեամբ. դժբաղդաբար Տուտէորդին և Հայաստանեայք զուրկ էին այդ յարմարութիւնից. ենթարկուած լինելով Ալ-փասլանների, Տուղրիլների, Զինգիզիանների և այլն յարձակմունքների ու աւերածութեանց. ձեռքի տակ չունինք Չորագետեցիների, Անեցիների և Սիւնեցիների զրաժները. բայց հէնց Շնորհալու և պարագայից պատասխաններից կարող ենք գատել թէ գրանք որպիսի բաշ ախոյեաններ են եղել մեր եկեղեցու իրաւանց և ինքնուրունութեան պաշտպանութեան գործում: Իմ աչքին շատ մեծ արժէք ունի մի Տուտէորդի Գրիգոր, որի աստուածսիրութեան, եկեղեցասիրութեան և հայրենասիրութեան առհաւատչեան ունինք Սանահնոյ բաղձայարկ վանքը և աղգարարական թղթերը գէպ ի Կիլիկեցիք՝ չը շեղուիլ հայրենի աւանդից. նրա քրիստոնէական մաքուր հաւատը տեսնում ենք նրա գերեզմանի վերայ, Սանահնոյ վանքում, կանգնած խաչքարի արձանագրութեան ¹⁾ մէջ, որ ինքն նախապէս պատրաստել է ընտիր հայերէնով, որ իւր ոճի վսեմութեամբ ոչնչով պակաս չէ Լամբրոնացու լաւագոյն գրուածքներից. Թէև Լամբրոնացին նրա մասին գրում է. «Աւտելով և ըմպելով ընդ աշխարհականաց զպորտն պարարէ, և զեկեղեցւոյ դուռն թէ ընդ ո՞ր է, ընաւ չգիտէ» (Թուղթ առ Լեոն):

Ներսէս Շնորհալի, Գրիգոր Տղայ և Լամբրոնացի, որոնք յախուռն վատաբանում են Հայաստանցիներին, եթէ իրանց մեարձ վաղուց եկեղեցին միացրած կը լինէին յոյն կամ լատին եկեղեցուն. Ահա թէ ի՞նչ է ասում Լամբրոնացին իւր համար. «և է ինձ հայն որպէս զլատինացին, և լատինացին որպէս զհեռլենացին, և զհեռլենացին՝ որպէս զեգիպտացին, և եգիպտացին՝

¹⁾ Առաջ ենք բերում այդ արձանագրութիւնը, հանելով Ի. Յարութիւնեանի «Սանահն» գրքոյկից. «Յամի յորում եղև կատարումն արքային վրաց Գուրգէնի ևս Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Խաչինեցի որ բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով երից կենցաղոյս, և արդ անկեալ դնիմ առ ոտս բռնշանդ Աստուծոյ և աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի երևման քոյ լինիցիս բարեխաւս անարժան ծառայիս Քրիստոսի: Եւ որք երկրպագէք յիշեցէք ի Յիս. Քրիս. կանգնեցաւ ի հայրապետութեան Յովհաննէսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթողիկէն սբ. ի Թուին ՈԼԴ (634—1185). զՄիլիթար կապմիչս իշեցէք յիշեցէք ի Քրիստոս: Ծ. ԽՄԲ.

որպէս զստորին... և սիրովն Քրիստոսի զամենայն կրճիմն քակեմ. որով բարեհաճեալ և ի լատինացուց եկեղեցիս, և ի հելլենացուց, և յասորուց և կամ ի Հայաստանս. և ընդ սոսա անշարժ, և ի նոցին աւանդութիւնն անփոփոխ. Այս բառերը որպէս բառեր՝ շատ լաւ են. բայց իրականութեան մէջ նշանակում են մի մարդ, որ զուրկ է ազգային ինքնասիրութիւնից, որի համար արժէք չունի իւր եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը, որ զին չէ դնում իւր եկեղեցու աւանդութիւններին, որ նախանձախնդրութիւն չունի իւր եկեղեցու իրաւունքները պաշտպանել. և այդ ամենը զիտէք ինչո՞ւ. որպէս զի կարողանայ ասել. «Եկեղեցիքն Անտիոքու՝ լատինացուցն և հելլենացուցն, որը Պաւլոսի անուամբ զմեր նուաստութիւնս բարեհամբաւեն, և նորին աթոռոյն արժանապատիւ լինել յաջորդ վկայեն»։ Իւ այս՝ Պաւլոսի աթոռոյն արժանապատիւ յաջորդը գրում է. «Արդ զայս ամենայն... և ի մտաց խղճէ բարի վկայութիւն անտես առնեմ, և ի Ձորոյ գետ զերկուց արանց, որք իբրեւ զշունս լիբըս հաչեն, զկամս հաճեմ»։ (Թուղթ առ Լևոն). — Իմ համար «Պաւլոսի աթոռոյն արժանապատիւ յաջորդ. Լամբրոնացուց շատ աւելի բարձր են Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, Թովմա Մեծօփեցի և այլն. թէև խոստովանում եմ. նրանց գրածների մէջ կան այնպիսի բաներ, որ այժմ հնացած են. Սրանց նմաններին հեգնաբար անուանել միջնադարեան գրչակներ, ես կը խղճահարուեմ»։

Վ. Հ. Ս.-ը ասում է, որ կարող է ապացոյցներ բերել թէ մինչև վերջին ժամանակները քաղաքեալսն գրողներ և կարգացողներ են եղել. որ միայն հանգուցեալ Ներսէս պատրիարքը չէր «յոյս յարութեան» կարգում, այլ սորանից դեռ 30—40 տարի առաջ այդպէս կարգում էին տաճկահայոց շատ եկեղեցիներում՝ հին հոգևորականներ, որոնք անշուշտ բերնէ բերան սովորել էին իրենց հայրերից։—

Յանկալի է իմանալ ինչ կարիք կար գրելու քաղաքեալսն քանի որ տպագրութիւնը այնքան առաջ է գնացել, որ ձեռագրերի էլ կարիք չունենք. Եթէ մի Փեշտամալձեան իւր Լուսաշաւիղ գրքի մէջ կարծում է, որ «քաղաքեալսն» աւելի ուղիղ է, այդ չի նշանակում թէ նա վերջին ճշմարտութիւնն է ասում։ Նրա Լուսաշաւիղն էլ կարելի է դասել այն բոլոր կրօնական գրքերի կարգում, որոնց մասին ակնարկել է Վ. Հ. Ս.-ը. Ովքե՞ր էին այն հոգևորականները, որոնք իրանց

Հայրերից սովորած «յոյս յարութեան» են ասել, Չէ որ ինքն
 Կ. Հ. Ս.-ը ասում է, որ Ժէ-րդ դարից սկսած բոլոր ձեռա-
 գրերում և տպագրութիւններում այնպէս է, ինչպէս այժմ կար-
 ղացուում է եկեղեցում. իսկ մենք ապացուցեցինք, որ ԺԳ-րդ դա-
 րից առաջ էլ այդպէս էր: 36 տարի է Մայր Աթոռումն ենք.
 տեսել ենք հարիւրաւոր տաճկաստանցի հոգեւորականներ թէ
 եպիսկոպոս, թէ վարդապետ և թէ քահանայ. ոչ մէկը պատա-
 րագելիս չէ շեղուել տպագրածից: Մայր Աթոռի հնագոյն եպիս-
 կոպոսներից, որոց մէկն էր և Հանգ. Մակար կաթողիկոսը, ոչ
 որ չէ ասել «քարոզեաց յառաքեալսն» և «յոյս յարութեան»:
 1844 թուին Մատթէոս պատրիարքի (յետոյ կաթողիկոս) օրով
 տպուած, և 1887 թուին Լօնդօնում հայերէն և անգլիերէն
 խորհրդատետրում, որ ամենավերջինն է, նոյնպէս տպուած է
 «քարոզեաց զառաքեալն» և «յոյս, յարութիւն»: Խորհրդատետրի
 անգլիերէն թարգմանութիւնը եղել է ինչպէս կարդում ենք
 «Ալդի» մէջ առաջին անգամ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղուծեանի
 ուսեսերէն հրատարակութիւնից, երկրորդ հրատարակութիւնը
 Աղբիւնուպօլսեցի Պօղոս պատրիարքի հրատարակութիւնից.
 իսկ երրորդ կամ մեր ձեռքին եղածը՝ 1761 թուին Ջմիւռնիայում
 և 1873 թուին Երուսաղէմում տպած օրինակներից: Թէ Արղու-
 ծեան Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը, թէ Աղբիւնուպօլսեցի Պօղոս
 պատրիարքը և թէ նրա աշակերտ Մատթէոս պատրիարքը ի-
 րանց ժամանակի ամենահեղինակաւոր հայրերն էին, արդ, տես-
 նում ենք, որ այդ երանելի հայրերն էլ «քարոզեաց զառա-
 քեալն» և «յոյս, յարութիւն» են կարդացել և այդպէս էլ ա-
 ւանդել են իրանց հետեւորդներին: Մեր տեսածներից Գէորգ
 Գ. որ ծայրագոյն վարդապետների գաւազանազրքում իրան ա-
 շակերտ է համարում Ստեփանոս Արքեպիսկոպոսին, որ
 յայտնի էր Աղաւնի մականուամբ, նոյնպէս հետեւող էր իւր հո-
 գեւոր նախնիներին: Ներկայ Վեհափառ Հայրապետը, որ իւր
 83 ամեայ հասակում տեսել է շատ հեղինակաւոր հոգեւորական-
 ներ թէ Տաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում, կարդում է
 այնպէս, ինչպէս կայ տպուած խորհրդատետրում:

Ներսէս պատրիարքը իւր արեղայութեան առաջին պա-
 տարագին է միայն «յոյս յարութեան» ասել, որը, իբրև նորու-
 թիւն, բաւական խօսք ու զրոյցի առիթ է եղել: Այդ արել է
 նա իւր երիտասարդութեան ժամանակ. ով երիտասարդ է եղել,
 գիտէ, որ այդ հասակը յաւակնոտ է, տպաւորուող և ձգտող նո-

րութեան: Այս հանգամանքին պէտք է վերագրել ներսէս պատ-
րիարքի երիտասարդութեան փորձը, որի շարժառիթը ամենայն
հաւանականութեամբ Գարրիէլ վարդապետ Այվազեանի (յետոյ
Արքեպիսկոպոս) պատարագի մեկնութեան մէջ մի դիտողութիւնն
է եղել: Հանգուցեալ Այվազեանը երեւի, Անձեացու մեկնութիւնը
ի նկատի ունենալով՝ գրել է. «Հին և ընտիր գրչաց մէջ այսպէս
կը կարգացուի «սա է կեանք, յոյս յարութեան...» բայց սովո-
րական ընթերցուածին իմաստն ալ նոյն է»: Եւ այդպէս էլ
ինքն միշտ «յոյս, յարութիւն» էր ասում պատարագելիս:

Այս հանգամանքը երկու պատճառով մէջ բերինք, նախ՝
յայտնած լինելու համար, որ Վ. Հ. Ս.-ից էլ առաջ իւր դիտած
ընթերցմունքը ուրիշներն էլ դիտել են. երկրորդ, որ դիտելով
հանդերձ սովորական կարգից չեն դուրս եկել Ի մի բան. եթէ
«քարոզեաց զառաքեալն» ուղիղ վարդապետութեան հակառակ
լինել լեզուի կողմից էլ սխալ լինէր, հայ կաթողիկ եկեղեցին
պարտաւորական չէր դարձնի: Այս մասին Հանգ. Գաթրճեանի
«Հանգանակ Հաւատոյ» գրքում (երես 46—47) կարդում ենք.
«Հաւատոյ ծաւալման ժողովը, 1833-ին Յուլ. 14-ին գրեց Սըր-
բազան քահանայապետին հրամանաւ առ Անտոն Նուրիճեան Արք
եպիսկոպոս նախագահ Վ. Պօլսոյ... Թիւ 12 «նոյնին մէջ (Հան-
գանակ) չըսուի—քարոզեաց զառաքեալս, այլ ըսուի՝ քարոզեաց
զառաքեալն»:

Հանգ. Գաթրճեանը իւր «Հանգանակ Հաւատոյ» գիրքը
գրել է ընդդէմ Մսերեանի «Հրահանգ քրիստոնէական վարդա-
պետութեան» գրքին (եր. 48): Նա ամեն ջանք գործ դնելով
հանգանակի վերաբերութեամբ Մսերեանցի գրածները հերքել,
այնուամենայնիւ խոստովանում է և ճշմարտութիւնը, Ահա այս
դիտումնաւոր գրուածքի ցուցումներն է հիմք ծառայեցնում Վ.
Հ. Ս.-ը իւր ընթերցմունքն արդարացնելու. մենք էլ հերքելու
համար իւր առարկութիւնները, իւր ցոյց տուած աղբիւրներին
դիմեցինք:

— Դ. Վ. Հ. Ս.-ը եկեղեցական պատմութիւնների, քարոզ-
գրքերի ու կրօնի դասագրքերի սխալները կապում է եկեղեցա-
կան գրքերի հետ. և մեր առարկութեանը, թէ եկեղեցական
գրքերում ըստ կամս սրբագրութիւն թոյլատրելի չէ, նա գրում
է. «միթէ մեր սկզբունքն է՝ իբրեւ եկեղեցւոյ դասնութիւն
և կարգ ընդունել այն միայն, ինչ որ եկեղեցական իշխանու-
թեան թոյլտուութեամբ լոյս տեսած գրքերի վերջին տպագրու-

թե՛ան մէջ կայ... պէտք է սովորենք... մեր ժամանակի բրիտանէականներից, որոնք սովորեցնում են, թէ Հայոց եկեղեցին երկու բնութիւն է դաւանում... այնպիսի բարոյգրքերից, որոնց մէջ բարոյւում է, թէ բարի նպատակով գողութիւն անելը մեղք է. այնպիսի դասագրքերից, որոնց մի երեսում ասուած է՝ ս. Ներսէս մեռաւ 374 թուին և նորան յաջորդեց իւր որդին Սահակ, միւս երեսում, թէ ս. Ներսէս 381 թուին ներկայ էր Կ. Պօլսի ժողովում:

— Կրօնական գրքերը ժամանակաւոր են. նրանց սխալները պէտք է վերագրել Հեղինակների տգիտութեանն ու անփութութեանը և թոյլ տուողների անուշադրութեանը: Դժբաղդաբար կրօնական գրքեր հրատարակելու ասպարէզը մնում է և կը մնայ համբակներին, քանի որ ձեռնհասները, կարծելով, որ իրանց գրածները հասկանալու պատրաստուած մարդիկ չը կան, դեռ չեն հրատարակում իրանց լաւագոյն արտադրութիւնները: Դրանց արդարանալու մի միջոցն էլ այն է, թէ գիտութիւնը միշտ առաջդիմում է, որովհետեւ չի կարելի գիտութեան վերջին խօսքն ասել, ուստի և սպասում են՝ գիտութեան վերջին խօսքը ասելու պատիւը իրանց վերապահելով: Որովհետեւ այս այսպէս է, մնում է մեզ սպասել և յուսալ: Կրօնական գրքեր զրոյցները անհատներ են. նրանց գրածները կարող են սրբագրուել. և ամենալաւ դատաստանը կամ արագ վաճառումն է, կամ անվաճառ մնալով՝ հեղինակի վերայ ծանրանալը տպագրութեան ծախքի պատճառով:

Եկեղեցական գրքերը մշտնջենաւոր են. դարերի ընթացքում բնութեամբ զտուած և ճշտուած: Դրանք միայն եղած օրինակից արտաուպում և հրատարակում են. եթէ այդ հրատարակութիւնների մէջ տպագրական սխալ պատահի՝ կարող է սրբագրուել. իսկ այդ սրբագրութիւնը ոչ մտքի շփոթութիւն և ոչ էլ հերձուած կարող է առաջ բերել: Եկեղեցական գիրք կոչւում են եկեղեցում աստուածպաշտութեան ժամանակ գործածուած մատեանները: Քրիստոնէական վարդապետութիւնը և բարոյգիրքը կրօնական գրքեր են. իսկ խորհրդատետրը և Մաշտոցը՝ եկեղեցական մատեաններ: Քրիստոնէական և քարոյզգիրք ամեն մի ձեռնհաս կամ յաւակնոտ մարդ կարող է գրել իսկ խորհրդատետր՝ ոչ ոք: Ուրեմն և ոչ ոք իրաւունք չունի անհատաբար սրբագրել և կամայական ընթերցմունք ներմուծել: — Ծ. Կ. Հ. Ս.-ը ասում է, որ սրբագրութիւնից առաջա-

նալիք հերձուածներէց պէտք է չէ վախենալ. որովհետեւ Բրիտանոս ասել է. «Մի՛ համարիք, եթէ եկի արկանել խաղաղութիւն յերկիր. ոչ եկի արկանել խաղաղութիւն. այլ սուր»։ Եւ, շարունակելով իւր խորհրդածութիւնը, աւելացնում է. «Նիկոնը պէտք է չը սրբագրէր գրքերը, որպէս զի հերձուած առաջ չը գա՛ր։ Պէտք է ուրեմն թողլ տալ՝ որ իւրաքանչիւր նոր տպագրութեան մէջ մի քանի տասնեակ և մի քանի հարիւր նոր սխալներ աւելանային. սորա ևս ժամանակի ընթացքում սրբագործուէին, և վերջը այնտեղ հասնէր, որ մարդիկ երկիւղածութեամբ կարդային աղաւաղուած և անհասկանալի բառեր և չը համարձակուէին սրբագրել, հասկանալի դարձնել. որովհետեւ փոքրիկ փոփոխութիւնն անգամ իբրեւ խորթութիւն սրբապղծութիւն կը համարուէր»։

Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ժողովուրդը նիւթապէս և բարոյապէս կեղեքւում է, ամենեին ցանկալի չէ կրօնական վեճերով պառակտումն ձգել ժողովրդի մէջ. նրա ներքին խաղաղութիւնը վրդովել և հերձուածների պատճառ դառնալ։ «Ոչ եկի արկանել խաղաղութիւն, այլ սուր» Բրիտանոս բոլորովին ուրիշ բանի համար է ասել. և, եթէ մի անգամ այդպէս է ասել հարիւրաւոր անգամ էլ խաղաղութեան մասին է խօսել։ Բրիտանոնական հաւատքը պինդ պահելու համար սրից պէտք չէ վախենալ. բայց եկեղեցու ներքին խաղաղութիւնը անդըրդուելի պահպանելու համար ոչինչ չը պէտք է խնայել։ Իրա համար է, որ եկեղեցին միշտ աղօթում է. «Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաստատութեան սրբոյ եկեղեցւոյ զՏէր աղաչեսցուք»։ «Զխաղաղութիւն պարգեւա՛ ամենայն աշխարհի. եկեղեցեաց» և այլն։ Կրկնում ենք. տպագրական սխալները, որոնք շփոթում են միտքը, կամ հակառակ են ուղղագրութեան, կարելի է միշտ սրբագրել, բայց եկեղեցու լրութիւնից ընդունուածը, որ չի հակառակում առողջ դատողութեան և լեզուի կանոններին, ըստ կամս սրբագրել և օտարաձայն ընթերցումը մուծանել եկեղեցու մէջ պառակտելով եկեղեցու միութիւնը, սրբապղծութիւն ենք համարում և դատապարտելի գործ։ Մեր եկեղեցական կարգերը և գրքերը մինչև 18 դարը քննուելով, գտուելով՝ որոշ աստիճանի կատարելութեան են հասել. այժմ մեզ մնում է «չաւանդն» սուրբ պահելու գիտակցութիւնը։

— Զ. Կ. Հ. Ս. — ը ասում է. «Ժ-րդ դարում Հայոց կաթո-

ղիկոսներից մէկին ձգեցին հայրապետական աթոռից որովհետեւ իկոններ է մտցրել եկեղեցու մէջ. բայց այսօր Հայոց եկեղեցի գրեթէ չի գտնուի, ուր այդպիսի իկոններ չը լինեն»։ Այնուհետեւ պատմում է, թէ ինչպէս Վեհ. Հայրապետը Ռուսաստանում արած ճանապարհորդութեան միջոցին տեսնելով իկոնների և խաչվառների յաճախութիւնը եկեղեցիներում՝ հրամայել է դուրս տանել։ Եւ թէ, երկու տարուց յետոյ իւր ճանապարհորդութեան միջոցին, ամենն էլ իրանց տեղերումն են ցոյց տուել, — որովհետեւ ժողովրդի աչքը միանգամ սովորել էր։ Վեհի ճանապարհորդութիւնը 1895 թուին է, իսկ Կ. Հ. Ս. — ինը 1897-ին. այդ այն ժամանակն է, երբ մենք Բեսարաբիայումն էինք։

— Երկրորդ անգամն է, որ Կ. Հ. Ս. ը ակնարկում է Բեսարաբիայի թեմի եկեղեցիների շեղուած լինելը բուն հայկական կարգից ու կանոնից. շատ հեռուից հասկացնելով, որ մենք կամ անհոգութեամբ կամ գիտութեամբ չենք աշխատել եկեղեցիների մէջ եղած նորամուծութիւնները հեռացնել, և Վեհ. հափառի կարգադրութիւնից յետոյ ևս, փոյթ չենք ունեցել այդ կարգադրութիւնը յարատեւ կացուցանելու։ Որովհետեւ մենք ուղեկցում էինք Վեհափառին, և այնուհետեւ թեմի կառավարիչ էինք նշանակուած։ Վեհը իւր այցելութեան ժամանակ ոչ մի տեղ խաչվառները և պատկերները չէ հրամայել դուրս տանել. այլ միայն կարգադրել է, որ սեղանների վերայ քիչ աշտանակ և ս, անթներ լինեն. և սեղանի ճակատը փակող մեծ ջահերի տեղ փոքր ջահեր լինեն։ Բեսարաբիայի թեմի եկեղեցական կարգերի խանգարման մասին, ակնարկուեց ձեմարանի 25-ից յետոյ Ղոի այգում եղած ընկերական ճաշի ժամանակ, Գեր. Տ. Ներսէս սրբապան Արքեպիսկոպոսի պատուին առաջարկուած բաժակաձառի մէջ։ Ամենայն խոնարհութեամբ այդ հրապարակական դատապարտութիւնը յսեցի և տարայ, որովհետեւ պատշաճաւորութիւնը այդպէս էր պահանջում։ Այժմ կը ցանկայի իմանալ Կ. Հ. Ս. — ից և բաժակաձառ արտասանող նրա ընկերից. իմ թողած գրութիւնը փոխուե՛լ է և ո՛րքան։ Եթէ յիրաւի, Բեսարաբիայի եկեղեցիներում այդքան խոշոր խանգարումներ եղել են իմ օրով, ես կարդարանամ ասելով, որ իբրեւ ժամանակաւոր կառավարիչ պէտք է, անփոփոխ պահելով եղած գրութիւնը, ընթացիկ գործերին ընթացք տայի. իսկ եղած գրութիւնը հասել էր ինձ լիազօր առաջնորդներից։

Գալով պատկերներին և խաչվառներին, կասենք. մեր եկեղեցիներում անյիշատակ ժամանակներից միշտ եղել են պատկերներ և խաչվառներ: Աւանդութիւնը պատկերների Հայաստան ներմուծուելը հասցնում է առաքելական շրջանին: Հայաստանի լուսաւորիչներն ս. Թադէոս առաքեալը Եդեսիա բերեց Յիսուսի անձեռագործ պատկերը, որ դաստառակ է կոչուում՝ ս. Բարդուղիմէոսը Հայաստան բերեց ս. Աստուածածնի պատկերը և թողեց կոյսերի համար իւր շինած Հոգեաց վանքում: Դեռ 8-րդ դարում Սողոմոն Գառնեցի կաթողիկոսը ասել է. «Երթամ զի գեղապաճոյճ դեղով նկարողաց սեւել զիս ընդ այլ հայրապետսն տամ յորմ եկեղեցւոյ» (Յովհ. կաթ.), որից երեւում է թէ հայրապետների պատկերները դեռ 8-րդ դարից առաջ նկարուում էին եկեղեցու որմին: (տես և մեր Եկեղեց. պատմ. երես 145. 224): Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին վերագրուած Մաշտոցի մէջ մենք ունենք պատկեր օծելու կարգ. Ներսէս Շնորհալին ԺԲ-րդ դարում Աստուածամօր պատկերը, իւր մի շարականի մէջ, բարեխօս է կացուցանում առ Քրիստոս՝ ասելով. «Զկենդանագիր անարատ ծնողի բո արկանեմք առաջի անոխակալ տէրութեանդ բո...» (Ի քէն հայցեմք. մեծ պասի խաղաղականի երգ): Ալէքսանդրապօլի «Աստուածամօր Եօթն Վերաց» պատկերը, որ հաւասարապէս յարգուում է բոլոր բրիտանոնեաններից՝ մի քանի դարերի հնութիւն ունի ու ճիշտ իկոնայի ձևով է նկարած ու շրջանակի մէջ դրուած: Նոյնը կարելի է ասել և խաչվառների մասին: Այսօր էլ կան և դարերով գործ էին ածուում խաչվառներ, որի մի օրինակը ունենք Մայր Աթոռի Թանգարանում, Լուսաւորչի խաչվառ անունով, որ թէև, Լուսաւորչու ժամանակից չէ, բայց մօտ 300 տարուայ հնութիւն ունի: Արդ, միանգամ, որ եկեղեցին ընդունել է և՛ պատկեր և՛ խաչվառ՝ դրա մասին առարկութիւն անելը աւելորդ է: Մնում է ճշակի խնդիրը, Երուսաղէմում կամ Ալէքսանդրապօլի գիւղերից մէկում նկարած պատկերը գերադասել որոշ դպրոցի (չկոլա) նկարից—օրինակ իտալական՝ Ռափայէլի և Ռուսական՝ Սեմիրադսկու, այդ ի կամս իւրաքանչիւրոյ թողնուած է. պատկերը շրջանակաւորել խառատ Կիրակոսի շինած կոպիտ, կամ հմուտ վարպետի վայելուչ և շքեղ շրջանակով՝ այդ ևս իւրաքանչիւրի կամքին է թողնուած: Բայց կիրթ ճաշակը միշտ գեղեցիկը կը գերադասի: Եկեղեցու պայծառութիւնը պահանջում է միտք գրաւող որբան կարելի է շատ, բայց

գեղեցիկ նկարուած կրօնական պատկերներ, քան աղքատիկ զօրանոց ներկայացնող լերկ պատեր բծաւորուած փողիններով և սևացած մրուրներով: — Ի մի բան. Հայոց եկեղեցին պատկերամարտ չէ եղել և չէ: (Պատկերների գործածութիւն. տես և Վիրակոս Գանձակեցի. եր. 98—99: Մոսկվա և մեր եկեղ. պատմ. եր. 214—215):

Ժ-րդ դարում Վահան կաթողիկոսը գահընկեց եղաւ իւր յունամոլութեան և ոչ թէ իկոնաներ ներմուծելու համար. Վահանի գահընկեցութեան առիթով յունական իկոնաներ յիշուած է, որպէս ապացոյց նրա յունամոլութեան:— Հատ անգամ առարկութիւն է լինում և խաչկալների մասին. Մենք խաչկալը մեր եկեղեցու ոգուն հակառակ չենք գտնում քանի որ սեղանը կազմում է խաչկալի կենդրոնը. և խաչկալը տարածուած է սեղանի վերայ և երկու կողմերը բաց թողնելով առաջ: Առանց խաչկալի սեղանը նման կը լինի կամ կաթողիկականին կամ բողոքականին: Խաչկալը Հայոց եկեղեցում բաւական հնութիւն ունենալով հանդերձ (Մայր Աթոռի հին խաչկալը Ջմիւռնացւոց նուէր) այն յարմարութիւնն ունի, որ հնարաւորութիւն է տալիս սեղանի ետեւ պահել զանազան սպասներ ու անօթներ և այլն, որոնց աջի յանդիման լինելը շատ էլ վայելուչ չէ: Մենք տեսել ենք հին եկեղեցիներ, որոնք աւանդատնից դէպ ի սեղանի ետեւ անց ունին. այս այն յարմարութիւնն ունի, որ սեղանի առաջից յաճախակի երթևեկութիւնը սահմանափակում է:

— Ը. Կարապետ Հայր Սուրբը ասում է, որ մեր ծիսական կարգաւորութիւնները, որ «եկեղեցու լրութիւնը ընդունում ու քարոզում է» (իմ բառերն են) կանոնական կարգով և հաստատուն որոշումներով պարզաբանուած, ճշտուած ու չափի տակ չեն դրուած. ու միակերպ չեն ընդունուած ու անշեղ պահպանուած ամբողջ հայ ժողովրդի մէջ:

Այս առարկութեան պատասխանած լինելու համար մէջ կը բերենք վերջերս ս. Էջմիածնում տպուած մեր եկեղեցական գրքերի յառաջաբանները:

1, ՃԱՀՈՑ, տպուած Էջմիածնում 1872 թ. Գէորգ Դ. Հայրապետի օրով:

«Պատուիրեաց Հայրապետս մեր, ուշի ուշով առնուլ ի համեմատութիւն զընտիր ձեռագիր օրինակս աստուածաշունչ գրոց և ճաշոցաց գանձելոց ի մատենադարանի ս. Աթո-

ողոյս... Ես բանդի զայս ամենայն այսպէս ի կարգի եղեալ ընծայել ուխտի մանկանց Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ պատուէր ընկալաք ի սրբոյ Հայրապետէն մերմէ ի Գեորգեայ Գ. Է...

2, ՄԱՀՏՈՑ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ կղերիկոսաց ևն. տպուած էջմիածնում 1876 թ. Գէորգ Գ-ի օրով:

Ան այս ի մի վայր ժողովեալ Աեհափառ Հայրապետի աւելի քան զեօթանասուն և հինգ զրջագիր Մաշտոցս ձեռնադրութեան, և կոչեալ առ ինքն եպիսկոպոսունս և վարդապետս և դպիրս ի միաբանից Մայր Աթոռոյս և ինքնին անձամբ ի գլուխ կացեալ նոցին աշխատասիրութեանցն, իւրով իսկ ձեռամբ և անխոնջ մտադրութեամբ նշանակեալ յարդարեաց զուղղագոյն թուեցեալսն ի բանից անտի և բառից բազմաթիւ զրջագրացն, և պատրաստեալ զառաջիկայս ընտիր օրինակ՝ հրամայեաց մուծանել ի տպագրութիւն: ...Զի եթէ ինքն իսկ Հայրապետս մեր ոչ ի դէպ ոչ պատշաճ վարկաւ զառ ի նախնեաց կարգեալսն փոփոխել իւրովն իշխանութեամբ, մինչև ազգայնոց ընդհանուր եկեղեցական իրիք հանդերձեալ ժողովոյ մանրակրկիտ քննութեամբ սահմանեալ իցէ փոխել կամ զեղչել ինչ ինչ նկատելիս ի բանս նշովից, այլ շատ համարեցաւ. դուն ուրեք աննշանս ինչ և եթ յաւելուլ յիւրմէն ի խրատսն պարզարանութեանս, հիմնեալս ի լաւագոյն օրինակս զրջագրաց, և ի հաստատուն աւանդութիւնս, որչափ եւս առաւել չէ օրէն իշխել ումեք ի մեծաց կամ ի փոքունց ձեռնամուխ լինել յայնպիսի ինչ փոփոխումն կամաւոր: Քանզի... արարողութիւնք և ծէսք ցանկ իմն և պատուար են ողոյ ճշմարիտ աստուածպաշտութեան, և անսուտ է հոգեշունչ բարբառ Եմաստնոյն՝ թէ Որ քակէ պցանկ այսպիսեաց գեղեցիկ և չքնաղ աւանդութեանց, հարցէ զնա մոլորութեան օձ դարանակալ, և մահացուցէ զայնպիսի թշնամին Եկեղեցւոյ սրբոյ:

3, ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏԻՐ տպուած է էջմ. 1880 թ. Գէորգ Գ- Հայրապետի օրով:

Հոգեւոր Տէրն հրամայեաց զի որքան ձեռագիր խորհրդատետրք գտանին ի մատենադարանի Մայր Աթոռոյս և ի մերձակայ վանորայս, զամենեւեան ի մի հաւաքեալ բաղդատեսցուք ընդ միմեանս և ուղղեսցուք զամենայն զվրիպակսն զրջաց և տպագրութեանց ըստ համաձայնութեան մեծագոյն մասին հնա-

Հնագոյն և ընտրելագոյն օրինակաց եթէ ձեռագրաց և եթէ տրպագրելոց... Յետ այսպէս աւարտելոյ զբաղդատութիւն բառասունն օրինակաց, ներկայացուցաք ի նկատողութիւն սրբաշնասուրբ մերոյ Հայրապետիս, որ ըստ իւրումն քաջ հմտութեան նրբագնին եղեալ առ մի մի յօդուածս տարբերութեանց իւրաքանչիւր օրինակաց, հրամայեաց տպագրել զայս օրինակ... Արդ ըստ հրամանի նորին սրբութեան ահաւասիկ տամք ի լոյս զայս խորհրդատետր համաձայն երրորդ տպագրութեան օրինակի...

4. Ատենի ժամագիրք. տպած Էջմ. 1891 թուին հրամանաւ Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի. յառաջարան Տօնացոյցի, որի մէջ հանգ. Սիմէօն կաթողիկոս Երևանցին գրում է 18-դ դարում.

...Ամենեքեան պարտիք զնոր տօնացոյցս զայս առ ձեռն բերել և սովաւ վարիլ այսուհետև: Եւ մի՛ գուցէ ոմանց զանց արարեալ զհրամանաւ մերով՝ թողեալ զայս նորոգ տօնացոյցս վերստին հնովն վարիցին ըստ կամս իւրեանց... Ամէն ասեմ ձեզ. զի այնպիսիքն յայտնապէս մեղանչեն ընդդէմ սրբոյ եկեղեցւոյ և հրամանիս մերոյ: Զի առ ոտն հարկանեն զաստուածահաճոյ հրամանս մեր, և վերստին և ևս առաւել լինին պատճառ այլայլեցման և տարաձայնութեան սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ և սորին օրինակատարութեանն: Որք և արժանի իսկ են այնպիսիքն ընդունել նշովս յամենայն սրբոցն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցւոյն և ի մէնջ»:

Այս քաղուածներէից ընթերցողները տեսնում են որ մեր ծիսական կարգաւորութիւնները կանոնական կարգով և հաստատուն որոշումներով պարզաբանուած, ճշտուած ու չափի տակ են գրուած: Խոստորումն անոցներին, Սիմէօն կաթողիկոսը ասում է. «արժանի իսկ են այնպիսիքն ընդունել նշովս յամենայն սրբոցն Աստուծոյ, ի սուրբ եկեղեցւոյն և ի մէնջ»: Իսկ Գէորգ Գ. Մաշտոցի յառաջաբանում ասում է. «Որ քակէ զցանկ այսպիսեաց գեղեցիկ և չքնաղ աւանդութեանց, հարցէ զնա մոլորութեան օձ դարանակալ և մահացուցէ զայնպիսի թշնամին եկեղեցւոյ սրբոյ»:

Մնալով այն սկզբունքին թէ անհատը իրաւունք չունի ինքնիշխանաբար օտարաձայն ընթերցուածներ մոծանել եկեղեցու մէջ, սրանով ընդ միշտ մեր կողմից փակուած ենք համարում այս մասին խնդիրը:

5 Դեկտմ. 1902

Յուսիկ եպիսկոպոս

Ս. Էջմիածին:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՊԵՏԱՍԻՆՆ

Լ. Կասսանի

Իմաստուն գերվիշ Իբն-Ալլահը նստել էր բարձր մզկիթի ստուերում և իւր աչակերտներին իմաստութիւն էր քարոզում, որոնք հետաքրքրութիւնից չարժուած, տալիս էին նրան զանազան հարցմունքներ:

Այդ միջոցին, մզկիթի մօտից անցնում էին մի քանի հարուստ դատարկապորտ քերտասարգներ, որոնք տեսնելով ծերունի իմաստունին, սկսեցին ծաղրել նրան: Իբն Ալլահը համբերութեամբ տանում էր նոցա արհամարհական վարմունքը, սակայն այդ յանդուգն քերտասարգներից մինը, որի անունն էր Էլ-Ջօրիդ, կամենալով ծերունուն համբերութիւնից հանել՝ դիմեց նրան հետեւեալ խօսքերով:

—«Եթէ դու իրաւ իմաստուն ես, պատասխանիր հետեւեալ երեք հարցիս:—Առաջին՝ ինչպէս ես համարձակուում հաստատել, թէ գոյութիւն ունի ամենակարող Ալլահը, որին՝ երբէք ոչ մի մարդ չէ տեսել—իսկ ինչ որ չեն տեսել, նրան չեն հաւատում:—Երկրորդ՝ ինչո՞ւ դու յանդիմանում ես մարդկանց վատ բարքերի համար. եթէ Ալլահը նրանց ստեղծել է փուչ և անբարոյական, նրանք պիտի ապրեն և գործեն այնպէս, ինչպէս ցանկանում են: Ոչո՞ք իրաւունք չունի և չը պէտք է վրստահանայ յանդիմանելու նրանց որ և իցէ գէպքում:—Երրորդ՝ խնդրեմ, ինչ բացատրես թէ, ինչպէս սատանան կարող է տանջուել դժոգքի կրակում, քանի որ, Ղուրանն անգամ հաստատում է, որ նա կրակից է ստեղծուած. մի՞թէ կրակը կարող է վնասուել կրակից»:

Իբն-Ալլահը ամբողջ ժամանակ լուռ էր, ուստի՝ Էլ Ջօրիդը կրկնեց նորից իւր հարցերը. բայց դարձեալ պատասխան չը ստանալով, սկսեց ծաղրել գերվիշի իմաստութիւնը:

Այն ժամանակ, վերջինը, առաջուայ նման լուռ կերպով

վերցրեց մի կոշտ հող և այնպիսի ոյժով խփեց երիտասարդի գլխին, որ նրա չալման (գլխի փաթածան) գլորուեց գետին։

Մի քիչ յետոյ, Էլ-Զօրիզը սթափուելով վախից և ցաւից, իսկոյն ընկերների հետ միասին գնաց դադիի (դատաւոր) մօտ. բայց, դադին լինելով արդարասէր և անկաշառ բնաւորութեան տէր մարդ, կանչեց դատի և մեղադրեալին. ուստի, Էլ-Զօրիզը ստիպուած էր նորից, նրա ներկայութեամբ, կրկնել իւր հետ պատահած դէպքը և ի միջի այլոց աւելացրեց — թէ իւր գլուխը սաստիկ ցաւում էր խփելու ըոպէին։

Երբոր Էլ-Զօրիզը վերջացրեց իւր խօսքերը, Իբն Ալլահը ժպտալով չփեց իւր երկար մորուքը և դիմեց դադիին այս խօսքերով։

— «Արդարասէր դադի, ես, չպրտելով հողի կոշտը, երբէք մտադիր չէի վիրաւորելու ազնիւ Էլ-Զօրիզին. ևս առաւել ամենեին չէի կամենում պատճառել որ և իցէ ցաւ, այլ ես դրանով միայն պատասխանեցի նրա տուած ստիպողական հարցերին»։

Ղադին և Էլ-Զօրիզը զարմացմամբ նայում էին դերվիշին։

— Օ! Ղադի չարունակեց ծերունին. — Նախ եւ առաջ միթէ կարող էր ցաւել Էլ-Զօրիզի գլուխը և միթէ դու, կամ մի ուրիշը տեսել է նրա գլխի ցաւը. ես գոնէ չեմ տեսել — իսկ ինչ որ չեմ տեսել, այն բանին չեմ հաւատում։ Դրանից յետոյ Էլ-Զօրիզը ինչ իրաւունք ունի դանգատուելու ինձ վերայ, քանի որ, Ալլահն ինձ ստեղծել է այդպէս և ես վարուել եմ, ինչպէս ինձ ցանկալի է։ — Եւ վերջապէս՝ միթէ մենք հողից չենք ստեղծուած և միթէ հողը կարող է ցաւեցնել հողին, չէ՞ որ ես նրան խփել եմ նոյն հողով»։

Ղադին մի քիչ մտածելուց յետոյ ասաց դերվիշին. «ճշմարիտ ես ասում Իբն-Ալլահ — քեզ, իզուր տեղը չեն կոչում իմաստուն. գնա՛ դու արդար ես։ Ապա դառնալով Էլ-Զօրիզին, աւելացրեց. իսկ դու, յանդուգն — անամօթ, լիովին արժանի ես ստացածդ պատժին — գնա՛ կորի՛ր և միւս անգամ աւելի զգոյշ եղի՛ր»։

*
* *

Թէ ժպտայ ըսողը իմ գլխի վերեւ,
Յրեն վշտերըս, տանջանքը անհուն,
Թէ ժանտ մամոնան ինձ տայ իւր ըարեւ,
Ես հարուստ լինեմ—խնկարկու ոսկուն,
Ո՛րքան կեղծ դէմքեր շուրջըս կը վխտան,
Ո՛րքան գլուխներ յարգանք ցոյց կըտան...

Իսկ թէ աղքատիկ՝ արեւս գարնային,
Խաւարի յանկարծ այս օտար երկրում,
Թէ մաշուած սրտիս հառաչք կարկամին,
Աչերս փակեմ այս ցուրտ անկիւնում,
Ոչ ո՞ք կարտասուէ պաղ շիրմիս վերայ,
Ոչ ո՞ք իւր վերջին համըոյրը կըտայ...

ՓՈՒՇ

Ս. Պետերբուրգ
Մայիս

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

«Հայ Աշուղներ» Գ. Ախվերդեանի. հրատարակութիւն
օր. Մանէ Ախվերդեանի.

Անցեալ ամիս լոյս տեսաւ օր. Մանէ Ախվերդեանի հրատարակութեամբ Գէորգ Ախվերդեանի ժողոված և մինչև այժմ դեռ ոչ ամբողջովին յայտնի աշուղների երգերի ժողովածուն:

Գէորգ Ախվերդեանը, Խաչատուր Աբովեանը, Ստ. Նազարեանցը—սրանք մի շրջանի գործողներ են, Կովկասեան հայ գրականութեան նախահայրերն են, որ սկիզբ դրին մայրենի արդի լեզուի ստեղծագործութեան և գրականութեան ծագման: Ամեն մէկը իւր լուծման գցել է հայրենի ժողովրդի ինքնաճանաչութեան գանձարանը առանց գոռում-գոչիւնների, առանց սնափառ և մեծամիտ ինքնագովութեան և մարդատեցութեան հասցրած անհամբերողութեան, որ այնքան յատուկ է ներկայ թզուկ գործիչներին: Սրբ որ մարդ կարդում է այս մարդկանց կենսագրութիւնը և ծանօթանում է նրանց զգացմունքների և մտքերի հետ՝ ակամայ խոնարհում է և ասում, որ այդ մարդիկ մաքուր և անպաճոյճ զգացմունքներով և խոր գիտակցութեամբ են սիրել իրանց հայրենիքը և ժողովուրդը, որ նրանց վրայ գերիշխող զգացմունքը չէ եղել միմեանց ոչնչացնելու և միմեանց միս ուտելու և անյագուրդ «Յսի» բաւականութիւն տալը:

Կարդացէք Աբովեանի հոմերական պարզութեամբ և անկեղծ վշտով գրած «Վէրք Հայաստանի» երկի յառաջաբանը, կարդացէք Նազարեանի կենսագրութիւնը և Ախվերդեանի մահուան բոպէին յիշած «Տէր ողորմեան» և կը համոզուէք, որ այդ մարդիկ ազատ են եղել մեր նեղսրտութիւնից, մեր կեղծիքից, որ նրանց սէրը սրտից բղխած բնական և խոր զգացմունք

էր, որ նրանք ժամանակաւոր փառքի, ի ցոյց մարդկանց և նիւթական չահի համար չէին գրում և գործում:

Գէորգ Ախվերդեանը բժիշկ էր մասնագիտութեամբ, բայց որքան մեծ է նրա արժանիքը մեր բանաւոր գրականութեան համար: Նա առաջինը ուշադրութիւն դարձրեց մեր ազուղների երգերի վրայ, ժողովեց ահագին նիւթ, հրատարակեց Սայաթ-Նովայի երգերը և կենսագրութիւնը: Նրանից յետոյ Միքայէլ Միանսարեանը լիովին իրագործեց Ախվերդեանի սկսածը իւր «Քնար Հայկական» միանգամայն թանկագին երգարանով: Այժմ Ախվերդեանի դուստրը գալիս է ամբողջացնելու և լոյս աշխարհ հանելու իւր անուանի հօր գործը: Այս բաւականին մեծ հատորի մէջ մտել են և այնպիսի աշուղների երգեր, որոնք արդէն յայտնի են, իսկ գրքի մեծ մասը բռնում են համարիա թէ բոլորովին անյայտ աշուղների գրուածներ: Բացի Նիրանու, Ազրար Ադամի, Թուրինջի և Շիրինի երգերը մնացածները համարեա անծանօթ աշուղներին են պատկանում: Այսպէս օրինակ ժողովածուի մէջ տեղ են գտել Արազլու Սարգսի, Արտեմի, Քեանհանի, Նալբանդօղլու, Ռոստոմ Մադաթովի, Եաղուբօղլու, Ալվա օղլու, Բուդաղ օղլու, Սէֆիլ Զաքարի և այլոց ոտանաւորները: Գրքի մէջ չկայ ոչ միայն կենսագրական տեղեկութիւններ, այլ շատ աշուղների հօր անունը և ազգանունը յայտնի չէ: Զի կարելի ասել, որ այս անյայտ աշուղների երգերը առանձին ուժի կամ տաղանդի կնիք կրելիս լինին մինչև այսօր յայտնի աշուղների երգերի համեմատութեամբ: Աւելի ճիշտ է, որ սրանք աւելի թոյլ են քան Սայաթ Նովայի և Միսկին Բուրջու ու ուրիշների գրուածներից: Սակայն լեզուի ուսումնասիրութեան տեսակէտից և բանաւոր գրականութեան նշխարները կորստից ազատելու նկատմամբ օրիորդ Ախվերդեանի ձեռնարկութիւնը երախտագիտութեան արժանի գործ է:

Գառ. Սնգիբարեանց

Н. МАРРЪ. Арабское извлечение изъ сирійской хроники Марибаса. С. Петербургъ 1902

Անխոնջ գիտնական և համակրելի հայագէտ Ն. Մառը չարունակ հետազոտելով և գիտնական ուղևորութիւններով՝

համարեա՞ իւրաքանչիւր տարի մի նոր լոյս է սփռում հայ մատենագրութեան այս կամ այն մութը մնացած և չպարզուած կամ ուրիշներից սխալ բացատրուած խնդրի վրայ:

Այս անգամ յարգելի գիտնականը մի այնպիսի խնդիր է շօշափել, որ միայն զուտ լեզուագիտական-մասնագիտական նշանակութիւն չունի, այլ մեր անցեալի ամբողջ պատմութեան հետ սերտ կապ ունի և հետաքրքրական է իւրաքանչիւր փոքր ի շատէ մտաւոր հասունութիւն ունեցող հայ անհատի համար:

Յայտնի է, որ մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացին հայոց պատմութեան սկզբնական շրջանների մասին խօսելով՝ ամենաէական աղբիւրն է անուանում *Մարիբասի* կամ *մարաբասի* պատմութիւնը և ահագին քանակութեամբ հատուածներ է առաջ բերում՝ իբրև Մարիբասի գրքից հանուած կամ քաղուած: Այս հատուածներն այնքան շատ են, որ հայագէտ Փրանսիացի Վիկտօր Լանգլուան հաւաքելով՝ մի ամբողջութիւն կազմեց և իբրև առանձին գիրք հրատարակեց՝ Ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ՝ իւր յայտնի «*Հայաստանի հին եւ նոր պատմիչների հաւաքածու*»-ի (Collections des Historiens anciens et modernes de l'Arménie) հրատարակութեան մէջ *):

Սակայն գիտնականներից ոմանք Լանգլուայինման լաւատեսութեամբ չվերաբերուեցան Մ. Խորենացու բոլոր ասածներին և ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մարիբասի անունով ոչ մի աշխատութիւն չկայ ընդհանուր պատմական գրականութեան մէջ, ենթադրեցին, որ Մարիբասի պատմութիւնը միմիայն Խորենացու հնարածն է. Մարիբաս չի եղել և չկայ. Խորենացու երևակայութեան ծնունդ է այն բոլորը, ինչ որ պատմում է նա Մարիբասի անունով, որպէս զի իւր ասածներն աւելի կշիռ ունենան ընթերցողների համար:

Մարիբասի գոյութեան խնդիրը կապուել էր Մ. Խորենացու պատմածների վաւերականութեան և տասնեակ դարեր տմբողջ ազգի վստահութիւնը վայելող ծերունազարդ հեղինակի ճշմարտախօսութեան խնդրի հետ:

Որչափ էլ դժուար էր բացատրել՝ թէ ինչպէս կարող էր

*) „Mar Apas Catina, Histoire ancienne de l'Arménie, extraite de l'histoire des premiers ancêtres, traduite de chaldéen en grec par ordre d'Alexandre—le grand, et conservée en partie par Moïse de Khorène ete». Paris, MDCECL XVII.

Խորենացին իրենից պատմագիր և ամբողջ պատմութիւն հնա-
րէի, քանի որ իր ժամանակակից մարդիկ կարող էին այդպիսի
խարդախութիւնը բանալ, այնուամենայնիւ գիտնականներից ո-
մանք (մերայիւններից՝ ի միջի այլոց պրօֆ. Ք. Պատկանեանը)
ապացոյց բերելով Խորենացու Մարաբասին վերագրած ժամա-
նակն ու հանգամանքների անճիշտ լինելը՝ բոլորովին մերժում
էին ընդունել, ինչպէս ասացինք, Մարաբասի գոյութիւնը:

Խնդիրն այս անորոշ դրութեան մէջ էր, երբ 1896 թ. հրա-
պարակ եկաւ այն հետաքրքրական նորութիւնը, թէ Փարիզում
գտնուել է Մարիբաս Քաղղէացու ժամանակագրութիւնը: Այս
լուրը ճշտուեց և մեծ ուրախութիւն պատճառեց Խորենացու
վաւերականութիւնն ընդունողներին: Սակայն Փարիզի հայա-
գիտութեան ուսուցչապետ Carrière-ը համառօտ տեղեկութիւն
տալով Վիէննայի «հանդէս ամսօրիայում» նոր գիւտի մասին,
դարձեալ ենթադրում էր՝ թէ այս գիւտն ևս նոր ոյժ է տալիս
Խորենացու վաւերականութիւնը կասկածողների կարծիքներին:
Կարիէրը խոստացաւ շուտով հրատարակել իւր ուսումնասիրու-
թիւնը Մարիբաս Քաղղէացու նորագիւտ ժամանակագրութեան
մասին, բայց դժբաղդաբար շուտով ինքը վախճանուեց և մենք
դարձեալ պարզ գաղափար չկարողացանք կազմել նորագիւտ
ձեռագրի էութեան և արժէքի մասին:

Այն, ինչ որ խոստացաւ Կարիէրը, այսօր տալիս է մեզ
հայագէտ ուսուցչապետ Մառը:

Նորագիւտ ձեռագիրը ոչ թէ Մարիբասի ժամանակագրու-
թեան ասորերէն ընագիրն է, այլ այդ բնագրի քաղուածքը՝
արաբերէն լեզուով: Պրօֆ. Մառը Պետերբուրգի համալսա-
րանի միջոցով բերել տալով ձեռագիրը Պետերբուրգ՝ ուսում-
նասիրում է այդ վաւերագիրը և այդ մասին զեկուցումն կար-
դում ուսաց կայսերական հնագիտական ընկերութեան արե-
ւելեան բաժնի 1902 թ. փետրուարի 21-ի նիստին. ահա այս
զեկուցումն է մեր ձեռքի տպագրուած բրօշիւը:

Պրօֆ. Մառի զեկուցումից երևում է, որ Մարիբաս Քաղ-
ղէացու ժամանակագրութեան արաբերէն քաղուածքի նորա-
գիւտ ձեռագիրն արտագրուած է 1889 թուին, բայց ինչպէս
մի քանի հանգամանքներից երևում է, այն օրինակը, որից ար-
տագրուած է, բաւականին հին ձեռագիր պէտք է լինի և շատ
աեղեր խանգարուած: Քաղուածքի Փարիզի ձեռագիրն ընդա-
մենը տառն երեսից մի փոքր աւելի է iո-f^o, սկսւում է ներ-

բովթի մասին խօսելով և վերջանում՝ Կոստանդինի մայր Հեղինէի ձեռքով Փրկչի խաչը գտնելու պատմութեամբ: Այս քաղաածքից արդէն երևում է, որ բնագիրն ընդարձակ ծրագրով գրուած ընդհանուր պատմութիւն է եղել, որի մէջ բացի քաղաքական դէպքերից տեղ են գտել նաև Պղատոնի փիլիսոփայութեան, Սեւեկեան շրջանի, Հրէաստանի եօթն աղանդների — Քրիստոսի ժամանակ — և այլ քաղաքակրթական համագամանքների մասին:

Արարական բնագիրը թարգմանուած է ասորերէնից ու գրուած է նոյն իսկ ասորերէն տառերով. Այս կէտն, ասում է պրօֆ. Մառ, զգալի հարուած տուեց այն ծայրահեղ ուղղութեանը՝ Խորենացու հայոց պատմութեան քննադատութեան վերաբերութեամբ, որ այն բոլորը, ինչ որ ցայժմ յայտնի եղած պատմագրերի մէջ չկար, համարում էր Խորենացու հնարած կամ խարգախած անվաւեր նիւթ:

Մ. Խորենացու վերաբերեալ այս անվստահութիւնը վերջերս սկսել էին և մասնաւոր դիպուածներով արտայայտելու այսպէս օրինակ Մ. Խորենացին Հերովդէսին անուանում է կրկնակի անունով՝ «Հերովդէս Ագրիպա». պրօֆ. Կարիէրը այս դէպքը մեր պատմագրի հնարածն էր համարում, որովհետև ուրիշ պատմագիրներ Հերովդէսին Ագրիպա չեն անուանել: Մարիբրասի ժամանակագրութեան քաղուածքն այժմ ապացուցանում է Խորենացու ճշտութիւնը, որովհետև նորագիւտ ձեւագրում Հերովդէսի անունը կրկնակի է գրուած, այսինքն ինչպէս Խորենացին է գրել. «Հերովդէս Ագրիպա»:

Խորենացին խօսելով Արգարի ամուսին Հեղինէի մասին, բրիստոնեայ է անուանում նրան ու թագուհի Միջագետաց: Կարիէրն ուզում էր ապացուցանել, որ Խորենացու ասածները ճիշտ չեն ու հիմնւում են Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան մի սխալի վրայ: Կարիէրի ասելով Հեղինէն ոչ թէ Միջագետքի, այլ «Ագրիպէնի թագուհի» էր և ոչ թէ բրիստոնեայ, այլ հրէայ:

Այժմ պարզւում է, որ Խորենացին չէ միայն այդպէս ասողը, այլ ինչպէս երևում է արարելէն քաղուածքից, Մարբրասի ժամանակագրութիւնն էլ նոյնն է յայտնում:

Մարիբրասի ժամանակագրութեան քաղուածքն աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում հայոց պատմութեան սկզբնական շրջանի վերաբերմամբ:

Հայոց հնագոյն պատմութեան համար հայոց լեզուով երկու աղբիւր ունինք. Անանունը և Մ. Խորենացին. երկուսի մէջ էլ իբրև հիմնական և հեղինակաւոր աղբիւր է յիշուում Մարիբասը: Պրօֆ. Մառը կարծիք էր յայտնել, որ Անանունի աշխատութիւնն հայոց սկզբնական պատմութեան աւելի հին մշակումն է. այժմ Մարիբասի քաղուածքը հաստատում է պրօֆ. Մառի ենթադրութիւնը: Մարիբասի պատմական կարգաւորութեանն աւելի մօտ է Անանունը, քան Խորենացին: Մարիբասը, ինչպէս և Անանունը, ասում է, որ հայոց առաջին թագաւորներն երևացին Արշակունիների Պարսկաստանում հաստատուելուց անմիջապէս յետոյ. իսկ Խորենացին սրանց համարում է հայոց թագաւորների երկրորդ հարստութիւնը, որովհետև առաջին թագաւորները հայկականց ցեղից էին: Անանունը թէև նոյնպէս յիշում է հայկականց, բայց ոչ իբրև թագաւորներ:

Անանունի ասելով հայոց առաջին թագաւորներն Արշակունիներն են և ծագում են պարսից Արշակունիներից. առաջին թագաւորը կոչուում էր Արշակ (ըստ Խորենացու Վաղարշակ), այն ինչ Մարիբասն այս հարստութեան առաջին թագաւորին «Կեսրա» կամ «Կասրէ», այսինքն Խոսրով անունն է տալիս և գլխաւորն այն է, որ Մարիբասի քաղուածքը հայոց այս թագաւորների Արշակունի չէ համարում, այլ վրաքնակ թուրքեր: Պ. Մառը հետեւեալ խօսքերով է առաջ բերում Մարիբասի քաղուածքի այդ հատուածը. «... Հայերը երբ տեսան, որ Պարթևներն իրենց համար թագաւոր ունեցան, իրենք էլ թագաւոր նշանակեցին Մեծ Հայաստանում իրենց համար «Կասրէ», այսինքն Խոսրովին: Իրանք թուով իննը թագաւորներ էին մի ցեղից. սրանք այն թուրքերն են, որ Վրաստանումն են ապրում...»:

Խորենացու քննադատները մեծ պատմագրի մեծ խաղաղաութիւններից մէկն էին համարում և այն հանգամանքը, որ նա Նդեսիայի թագաւորներին հայացրել է. այժմ նոյնը հաստատում է և Մարիբասի քաղուածքը, որ Արգարին ուղղակի անուանում է հայոց թագաւոր: Անվաւեր էր համարում նաև Խորենացու յիշած Արգարի նամակագրութիւնը Յիսուս Քրիստոսի հետ. այժմ տեսնում ենք, որ Մարիբասի արաբերէն քաղուածքը նոյնպէս ասում է. «Արգարը թագաւորեց հայոց վրայ Նդեսիայում, նամակ գրեց Զրիստոսին»:

Մարիբասի քաղուածքը յիշում է և հայոց թագաւոր Արտաշէն, որ Կոստանդիանոսի ժամանակակից էր. ակնյայտնի է, որ այս Արտաշէն Խորենացու և Անանունի Տրդատը պէտք է լինի:

Վերոյիշեալ փաստերն արդէն պարզ ապացոյց են, որ Խորենացու վրայ բարդած մեղադրանքներից շատերը վերանում են. գոնէ այսքանն ակնյայտնի է այժմ, որ Խորենացին ինքը չէ ստեղծել Մարիբասի պատմութիւնը, այլ եղել է այդ հեղինակի անունով մի ժամանակագրութիւն, որից օգտուել են թէ Անանունը և թէ Խորենացին:

Այժմ հարց է ծագում. ո՞վ էր Մարիբասը և ե՞րբ է գրել իւր ժամանակագրութիւնը: Ինչպէս գիտենք, Խորենացու ասելով Մարիբասն ապրում էր Վաղարշակ թագաւորի օրօք, այն ինչ, Մարիբասի քաղուածքից վերը տեսանք, որ նրա պատմութիւնը հասնում է մինչև Կոստանդիանոս և մեր Տրդատ թագաւորների օրերը:

Ահա մի նոր առեղծուած:

Պրօֆ. Մառը ենթադրում է, որ Մարիբաս, Մարաբաս, Մարաբա կոչուած հեղինակը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ Նեստորականների Մար-Աբա կաթողիկոսը, որ վախճանուեց Բրիտանոսի 552 թուին:

Այս Մար-Աբան ծագումով պարսիկ է, քրիստոնէութիւն ընդունելով գնում է Մծբին՝ ուսանելու. այդտեղից գնում է Նդեսիա, ուր սովորում է յունարէն յայտնի յունագէտ Թոմայի մօտ: Այնուհետև ճանապարհորդում է Կոստանդնուպօլիս, որտեղից փախչում է՝ նախատեսելով Նեստորի դատապարտութիւնը և գալով Մծբին՝ ուսուցանում է: Պաւղոս կաթողիկոսի մահից յետոյ (536 թ.) յաջորդում է Մար-Աբան և հիմնելով վամ վերանորոգելով Սելեկիայի դպրոցը, ուսուցանում է այդտեղ. բայց զօրօսաստրի ուսման դէմ յանդուգն գրելու կամ քարոզելու պատճառով՝ Խոսրով Ա. (531—579) արքայութեան նրան Աղբթէջան և Սելեկեան եկեղեցին աւերում: Կաթողիկոսը համարձակութիւն է ունենում Սելեկիա վերադառնալու, բայց արքայի հրամանով բանտարկւում է և բանտումն էլ վախճանւում 552 թուին:

Պրօֆ. Մառի այս ենթադրութեամբ (եթէ չենք սխալւում Մարիբասին ասորի գիտուն համարող ենթադրութիւնը նոր չէ, այլ սկիզբն է առնում Քատրմէր հայագէտից) խնդիրը նորից

կնճռոտ կերպարանք է ստանում. արդեօք նեստօրական կաթողիկոս Մար-Աբայի գրովածքն է «Ժամանակագրութիւնը». թէ միայն նրան են վերագրել:

Եթէ Մար-Աբան վեցերորդ դարու հեղինակ է, ուրեմն Անանունն ու Խորենացին միևնոյն կամ աւելի ուշ ժամանակի պատմագիրներն են:

Ինչո՞ւ և ի՞նչպէս է Խորենացին իւր ժամանակակից մի հեղինակի գրուածքը տանում հասցնում Վաղարշակի օրերը...: Գորգեան հանգոյցը չլուծուեց:

Բրիչ.

Dr. Antonius. Վարդապետ. Լեհաստանի հայերի պատմութեան վերջին երեսը. Թարգ. Մ. Բարխուդարեան: 8° 47 էջ. Բագու 1903 թ. գ. 20 կ.:

Հայոց պատմութեան տխուր էջերից մէկն է Լեհաստանի հայ գաղթականների դաւանափոխութիւնը և ապա համարեա թէ ամբողջովին ոչնչացումը: Բացի տխուր լինելուց այս դաւանափոխութեան իրողութիւնը նոյն իսկ զգուելի է, որովհետև տեղի ունեցաւ ըռնի կերպով, առանց ժողովրդի ցանկութեան ու հաճութեան: Կաթողիկոսութիւնը վիժեց Նիկօլ անունով դաւաճանին, որ մի ամբողջ ժողովրդի կորստեան պատճառ եղաւ: Լեհաստանի հայ ժողովրդի կաթողիկ դառնալու պատմութիւնը, որ հրատարակեց պ. Վ. Նպեանը «*ըռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ըռն եկեղեցւոյն Հոովմայ*» անունով, մանրամասն նկարագրում է կաթողիկների լարած որոգայթները՝ ըռնի կերպով իւր հարազատ եկեղեցու գրկից դուրս խլելու հայրենի օջաղից հեռացած մի բուռն ժողովրդին, որ օտար պետութեան մէջ անգամ ապրում էր իւր անգային, անկախ սովորութիւններով և նոյն իսկ սեպհական օրէնսդրութեամբ, որ վաւերացուած էր լեհացի թագաւորներից և կառավարութիւններից:

Նրբ Կամենեց քաղաքի հայերը դեռ քաջութեամբ դիմադրում էին դաւաճան Նիկօլի ապօրինի հրամաններին և պաշտպանում իրենց հարազատ, դարերով պաշտած ու սիրած, կաթողիկոսութիւնից շատ աւելի ազատ սկզբունքների վրայ հիմնուած և ներողամիտ եկեղեցին, հանգէս եկաւ այդ քաղաքի հայոց

կուսաստանի մայրապետ Սեֆերովիչը և իւր ազգու, կրակոտ ճառերով խրախուսում և ոգևորում էր իւր ազգակիցներին՝ դիմադրել Նիկոլի խարդաւանանքներին և չհեռանալ հարազատ մօրից, մայր Հայաստանի արիւնաներկ և կիսաւեր տաճարներում դարերով պաշտուած ու հայ ժողովրդի արեան զնով պաշտպանուած սուրբ եկեղեցուց:

Ահա այս անձնուէր հայ կնոջ ոգևորուած գործողութեան մասին է խօսում լեհացի դր. Անտօնին «Nowe Opowiadania Historyczne» աշխատութեան «Wartabied» հատուածի մէջ. այս հատուածը 1901 թ. ռուսերէն թարգմանութեամբ տպուել է «Научное Обозрение» ամսագրի մէջ, որից և պ. Մ. Բարխուդարեանը (համակրելի չգրականական և պատմական հանդիս) ի նախկին խմբագիրը) հայերէն թարգմանելով՝ տալիս է մեզ այս հետաքրքրական երկը:

Այս գրքոյկը կարգալով՝ մարդ միաժամանակ լցում է թէ տխուր և թէ ուրախ զգացմունքներով. տխուր՝ որովհետեւ ցաւում ես տեսնելով՝ թէ ինչպէս հայ չարքաշ մարդիկ իրենց կրօնական սկզբունքներին հաւատարիմ մնալով՝ ամեն տեսակ նեղութիւններ կրելով թողնում են տուն, տեղ, սիրելիների հողակոյտերը և բռնաւոր Ասիայից դիմում Նւրուպա, որ մի փոքր ազատ չունէ քաշին և ահա այդտեղ էլ նոյն դամոկլեան սուրն է կախում դրանց գլխին — «փոխիր կրօնական համոզմունքներդ...»:

Միւս կողմից էլ մարդ ուրախանում է, որ հայ մարդը մինչև վերջին րոպէն ուզում է պահել, պահպանել իւր ինքնուրոյնութիւնը, որ չարքաշ աշխատանքով օտար երկրի և օտար ժողովրդի մէջ էլ այնպիսի դիրք է ձեռք բերում, որ նրան յարգում են, որ քաղաքի զօրապետն անգամ «վախեցած վազում է եպիսկոպոսի մօտ և խնդրում, որ եթէ կարելի է, չգրգռէ հայ ժողովուրդը, որի ձեռքումն է Կամենեց քաղաքը...» (էջ 37):

Ոգևորիչ է տեսնել մի հայ կնոջ երկաթէ բնաւորութիւնը, իւր կրօնական սկզբունքներին անդրդուելի մնալը, որ նոյն իսկ այդ դէպքում, երբ ամենքը ստիպուած են լինում ընդունել միութիւնը և բոլոր եկեղեցիներում կաթոլիկ ծխով պատարագելը, Սեֆերովիչն իրեն համար առանձին մատուռ է չինել տալիս և իւր համոզումների համեմատ պաշտում իւր Աստծուն: Ահա ձեզ կամքի ոյժ, ահա հաստատուն բնաւորութիւն.

հոգեբանօրէն չատ հետաքրքրական անհատ է կոյս Սեֆերովիչը: Քաղաքի մեծամեծները ժողով են գումարում և չկարողանալով գիմադրել կաթոլիկ եզուիտների խորամանկ միջոցներին, որ սուտ հաւատացնում են ժողովրդին՝ թէ թագաւորն ու թագուհին էլ են միութիւն կամենում՝ տհաճութեամբ ուզում է համաձայնել, բայց հենց այդ միջոցին ներս է գալիս ժողովի չհրաւիրուած կոյսը, խօսում է և. «Այս մոլեռանդ հերձուածող կինը բորբոքեց իւր եղբայրակիցների սրտերը... ամենքը ցրուեցան՝ տրամադրուած կռուել»... այսպէս է խօսում կաթոլիկ պատմագիրը...:

Գրքոյկը հետաքրքրութեամբ է կարդացւում. կան հատուածներ, ուր նկարագրուած են հայ գաղթականների ներքին կեանքից վերցրած գծեր. օրինակ մեր «մատաղ անելու» սովորութիւնը գաղթականները պահպանել են և Ղեհաստանում, թէև կաթոլիկ ժամանակագրի պատմածը, եթէ չափազանցեցած չէ ծաղրելու մտքով, մի փոքր տարբերում է բուն հայկականից.

«Դորանից յետոյ տեղի ունեցաւ մի նոր, արտասովոր հանդէս. զոհաբերութեան, մատաղի ծէսը, որ հայերը վերցրել են հրէաներից»: Երկու մարդ տաճար են բերում ահագին մեծութեան մի եզ, որ զարդարուած է լինում գոյնզգոյն ժապաւէններով. պոզերից զանգուլակներ կախուած, իսկ վրան վառած մոմեր տնկած. եզան մէջքը ծածկուած է լինում սիրուն գորգով, զարդարուած ոսկէ նախշերով և չորս կողմից թանկագին կտորով կարած. «Աստուծուն զոհ նշանակուած եզը դանակով մորթում էին, իսկ նորա թարմ միսն օրհնուած կրակով խորովում էին սեղանի վերայ և բաժանում ժողովրդին»։ յետոյ կաթոլիկ պատմագիրը ծաղրելով պատմում է թէ ինչպէս՝ հրացանի ձայնից խրտնած եզը դուրս է պրծնում եկեղեցուց, ցիր ու ցան է անում վախեցած կանանց, կատաղի կերպով վազվզում է քաղաքում և յետևից ցեխի մէջ քարշ տալիս գորգը՝ «փողոցի տղաները ծափ տալով գոռում էին.— ահա հայոց սուրբ եզը» (էջ 27): Գրքոյկը վերջանում է հետեւեալ բնորոշ խօսքերով. «Երբ թշնամին սպառնում էր Ղեհաստանին, հայերը որպէս մի անձ, նորա պաշտպանն էին հանդիսանում... Եւ վերջ ի վերջոյ լեհական հայերից նորա դարձան լեհացիներ հայկական ծագումով»...:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- ՋԵՐՈՄ ՋԵՐՈՄԻ. Նոր ցնորք. ազատ թարգմ. Գ. Մ.-Շահնա-
զարեանցի. Շուշի 1903:
- Ղ.—ՄԱՆ. Օտարութեան մէջ. Թիֆլիս 1903:
- ԱՐՇԱԿ ՀԱԽՎԵՐԴԵԱՆ. Բանաստեղծութիւններ վշտահար սրբ-
տից. մ. ա. Թիֆլիզ 1902:
- ԲԺ. Ա. ԲՈՒԴՈՒՂԵԱՆ. Քուն և երագ. Ս. Պ. Բուրգ 1903
- Պ. ԹՈՒՄԱՆԱՆ. Հայ որդերու Բարիպի առևանգումը. Լոն-
դոն 1903:
- M. AGOPIAN. Chants Liturgiques Arméniens. Paris 1903:
- Պ. ՏԵՐ.ԴԱԽԵԱՆ. Ծոցի երգարան. բ. տպ. Թիֆլիզ 1903:
- « « Բանաստեղծութիւններ, Թիֆլիզ 1903:
- « « (Թարգմ.) Ոսկի ձկնիկ. Թիֆլիզ 1903:
- ԲԱԳՐԱՏ ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ. Սև յաղթանակ. վէպիկ. Թիֆլիս 1903:
- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՍԱՅԵԱՆ. Կեանքի ըմբանից. վէպիկ, Թիֆլիս
1903:
- ՊԿՍԵԱԿ ԲԱՆԱՍԻՐ (Դորք. Ն. Տաղաւարեան) Պատմութիւն
Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցԱրշակունի հարստութեան հաս-
տատութիւնը. Պարիս. 1903:
- Համառօտ հաշիւ Թիֆլիսի կաթողիկէ ս. Աստ. եկեղեցու ե-
րեցփոխ Յովսէփ Ամիրխանեանցի 1902 յուլիսի 1-ից—
դեկտ. 31:
- Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ. Մեղուարութիւն. նկարներով. Վաղարշա-
պատ 1903:
- ՄԱՐԻԱ ԿՈՐԵԼԼԻ. Բարաբքա. Քրիստոսի ժամանակից վէպ.
թարգմ Աղէքս. (Արտակ) Տէր Սարգ. Պարզեանցի. Թիֆ-
լիս 1903:
- MARS. Էփիմէ. մոռացուածի յիշատակարանից. հրատ. Յ. Յով-
սէփեան. վէպիկ. Բագու 1903:
- ՄԱՐԿ ԴԸ ՄՕՆՏԻՓՕ. Աղմկայոյզ գործը. թարգմ. Ն. Ս. Տէր
Մանուէրեանց, հրատ. Ջ. Նդենանց. Բագու 1903:
- ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Հազարան բլրով. արտ. «Լուսա»-ից.
Թիֆլիս 1903:
- ՅՈՎԱԿԻՄ ՍՈՒՈՎԵԱՆ. Մեռած ծովում. վէպ 3 մ. Մոս-
կուա 1902:
- ՅԱՐ. ԵՍԱՅԵԱՆ. Լօխմանի հէքիմը. պատկեր. Թիֆլիս 1903:
- « « Էմիլ Զօլա, Բագու 1903:
- Հ. Դ. ԻՆԳԼԻՍ. Խեցիներ ժողովող Սիւրբ Գօգօլֆի պանդրխ-
տութիւնը. անգլ. թարգմ. Աշոտ Բայանդրեան. Շուշի
1903:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱՆՏԷՐՈՒԹԻՒՆ

Ամեն մի ազգ ունեցել է իւր գրական անարխիան:

Գրական անարխիա նշանակում է մի դրութիւն, երբ օղի բարձր խաւերում սաւառնող արծուի մէջքին կպած ճանճը իրեն արծիւ է երևակայում, երբ գորտն ուզում է հաւասարուել ցուլին, երբ քոթոթն անպատիժ հաջում է փղի վրայ: 4

Ասում են, որ գոյութիւն ունի միջամոլորակային կամ միջամթնոլորտային մի ամուլ տարածութիւն, որ մարմինները կորցնում են իրենց կշիւը, ծանրութիւնը: Նրեի մի այդպիսի ամուլ տարածութիւն կայ նաեւ տգիտութեան ու քաղաքակրթութեան, խաւարի և լոյսի մէջտեղ, ուր մարդիկ կորցնում են իրենց մտաւոր ու բարոյական կշիւը: Մարդիկ պահպանելով իրենց ուղղահայեաց գիրքը, կորցնում են մտաւոր հաւասարակշռութիւնը: Այս վիճակի մէջ մարդն իրեն երևակայում է ամենայն ինչ: Նւ՝ իրաւ՝ նա ամենայն ինչ է, բացի մարդ լինելուց: Այս վիճակի մարդիկ միմեանց նայում են մանրացոյցի միջոցով: Խոշորութիւնը, բարձրութիւնը, վեհութիւնը կորցնելով, մարդկանց աչքին երևում են շատ փոքր, ստոր ու չնչին: Իսկ շրջապատը մանրանալով բնականաբար խոշորանում է նսր:

Այս բոլորը տեղի է ունենում մտաւոր ու բարոյական ամբարտաւանութեան շնորհիւ. իսկ ամբարտաւանացած հար տադրում է գրականութիւն: Սա դեռ չարիքի փոքրագոյնն է. մեծագոյնն այն է, որ մանրացոյցով զինուած ամբարտաւան հսր յաճախ հանդէս է գալիս որպէս գրական ուղեցոյց. խօսում է գեղարուեստից, հոգեբանութիւնից, դատում է ու դատապարտում, գերեզման է փորում ու խաչեր տնկում...

Այդքը գրական մենտորութիւն է անում ճիշտ այնպէս, ինչպէս Կոխլովի ողորմածիկ էչը սոխակին խորհուրդներ էր տալիս:

Մենք այժմ գտնւում ենք մի այդպիսի դրութեան մէջ, կոպիտ, ամբարտաւան նսր բռնակալութեան ներքոյ: Մեր գրականութեան մէջ թագաւորում է բացարձակ անիշխանութիւն: Մեծ ու փոքր չկայ: Գլխաբկ կրելու անարժան գլուխներ դափ-

նինքն եւ երեւակայում: Տեղը, դիրքը, արժանիքը ճանաչող չկայ: Մէկը միւսի աչքին այնքան փոքր է ու չնչին, որքան իւրաքանչիւրը մեծ է ու խոշոր իւր աչքին:

Եւ սա անարխիական ժամանակի արդիւնքն է, նրա հարապատ պտուղը:

Որպէս զի մեզանում մէկը գրող ու քննադատող դառնայ, բաւական է, որ զիտնայ հայերէն լեզուն և անգիր իմանայ այդ լեզուի այբուբենը: Մի քանի բառ յօդել, մի քանի խօսք շարայարել՝ գիտցողն արդէն ամենայն ինչ է: Իսկ եթէ այդպիսին ուրիշների խօսքերն ու մտքերը գողանալու և որպէս իւր սեփականութիւն վաճառելու չափ էլ յանդուգն է—նա էլ ոչնչով յետ չի մնալ արծուի մէջքին թառած ճանճից:

Այս կարգի ինքնակոչ մեծամիտներից և ի պաշտօնէ ամբարտաւաններից, ինչպէս ժանտախտից, պէտք էր զգուշանալ. սակայն ոչ միայն չենք զգուշանում, ոչ միայն այդ գրական չարիքի դէմ չենք կռուում, այլև պահում, կերակրում ենք մեր ծոցում: Ինչո՞ւ: Որպէս զի այդ ամբարտաւաններն իրենց ամբարտաւանութեան մէջ աւելի կատարելագործուեն, ըստ հարկին գէնքի տեղ ծառայելու համար. որպէս զի աւելի մեծ յանդգնութեամբ ցիխոտեն, մրտեն, ոչնչութեան հաւասարեցնեն նոյն իսկ նրանց, որոնց կօշիկների խրացները քանդելու արժանի չեն իրենք:

Մենք դեռ գատապարտում ենք հայ ինտելիգենցիային, որ նա ազգային կեանքով, գրականութեամբ ու մամուլով չի հետաքրքրւում:

Հօ այսպիսի գանգատների շատ ենք լսել, շատ ենք կարդացել, առանց հարց տալու թէ իրաւունք ունի՞նք:

Եթէ ամեն մի անհատի արժանապատուութեան զգացումը հաւասարում է նրա կրթութեան (խօսքս նրանց մասին չէ, որոնք գիտութեամբ չեն յագեցած, այլ դիմակաւորուած նրանով), այն ժամանակ պէտք է ընդունենք, որ ինտելիգենտ մարդը միշտ ամբողջ ուսերով բարձր պէտք է կանգնած լինի գրող մրտող այն ամբարտաւան թերուսներից, որոնք զուրկ լինելով և՛ արժանիքից և՛ արժանապատուութիւնից, չեն կարող ուրիշների ունեցածը յարգել:

Ուրեմն ինչ իրաւունք ունինք պահանջելու, որ իւր պատիւը, յարգն ու դիրքը ճանաչող ինտելիգենտ մարդը գայ, ընկերանայ մեծամիտ թերուսներին, այդ ամենքին մանրացոյցով նայող խենթերին, կարգայ նրանց ակեղցփեղութիւնները: Ինչո՞ւ, հարցնում եմ. արդեօք նրա համար, որ մի օր էլ ինքը ցիխոտուի հենց այդ թերուսների ձեռքով...

Չէ՞ որ անարխիական ժամանակի տենդով բռնուած գաւանցողներից ամեն ինչ սպասելի է: ЧѢМЪ ЧОРТЪ НЕ ШУТИТЬ?

Իսկ սաածս լոկ ենթադրութիւն չէ, այլ փաստ. այդ փաստը փաստ է եղել միշտ և է այսօր: Կարո՞ղ էք ցոյց տալ մե-

ուած կամ ողջ հայ գրական կամ հասարակական գործիչներէջ գէթ մէկը, որ զերծ մնացած լինի մեր գրական քոթոններէ անպատիժ յարձակումներէց:

Այս չարիքը հին է և անսպառ. նա օրէցօր աւելի է աճում, պարարտ հողում ընկած չար սերմի նման: Մենք ի հարկէ տեսնում ենք այդ չարիքի հասցրած պտուղները և զանգատուում. բայց մեր զանգատը չենք ուղղում այնտեղ, ուր թագնուած է նրա արմատները, այլ այնտեղ, ուր նա գոյութիւն չունի:

Քիչ վերն ասացի, որտեղից վեր կ'ընողը գրող-մրոտող է, որ մեր պատանիներէջ մեծ մասը այրուրենի հոտը առած չառած նետուում է գրական ասպարէզ: Այս երևոյթը մենք զխաւոր չարիքը համարելով, զանգատուում ենք:

Սակայն ո՞վ է մեղաւոր:

Մենք գիտենք, որ գրողները, լինեն բանաստեղծ, վիպասան, թատերագիր, մատենախօս և նոյն իսկ պարզ թղթակից, իրենց գրական գործունէութիւնն սկսում են և վերջացնում մամուլով, նրա մէջ և նրա անմիջական աջակցութեամբ:

Ուրեմն գրուածքները առանձին գրքերով լոյս տեսնելուց առաջ, մեծ մասամբ նախ լոյս են տեսնում այս կամ այն թերթի կամ ամսագրի մէջ, այսինքն անցնում են այս կամ այն խմբագրութեան քննադատական բովից: Ես ամենեկին չեմ կասկածում, որ խմբագրատներում նստած են համեմատաբար խելքը պիտին, ձեռնհաս մարդիկ, որ այդ մարդկանց վրայ կայ մի բարոյական պարտականութիւն և այդ պարտականութեան թելադրութեամբ, նիւթերը՝ ինչ կարգի էլ պատկանելիս լինեն նրանք, տպագրելուց առաջ կարգում, քննում ու քննադատում են, քաջ գիտնալով, որ թերթում լոյս տեսած ամեն տողի ու տառի համար պատասխանատու են ոչ միայն ընթերցող հասարակութեան, այլ և հեղինակի առաջ:

Այս պատասխանատուութեան բարոյական ծանրութիւնը զգում է ամեն մի խմբագրութիւն, այդ պատճառով էլ նա չի տպագրում այն, որին ինքը չի հաւանում, իսկ հաւանած ու տպագրածը պաշտպանում է ամենայն եռանդով, որովհետեւ դրանով պաշտպանած է լինում իւր թերթի և իրեն՝ խմբագրութեան պատիւը:

Ի հարկէ ընթերցողը հնից ու նորից բազմաթիւ օրինակներ կարող է յիշել, երբ մի թերթի մէջ անդունդ բերանով հայհոյուել ու ցեխոտուել է այն հեղինակն ու իւր աշխատութիւնը, որը մի քանի ամիս կամ տարի առաջ փառաբանուել է հենց նոյն թերթի էջերում: Այդ ի հարկէ ես չեմ կարող հերքել: Խօսքս սկզբունքի մասին է: Իսկ եթէ պատահում է ընդհակառակը—դա ապացուցանում է, որ այդպիսի խմբագրութիւնը բաղկացած է առանց համոզմունքի ու սկզբունքի, առանց պատուի ու արժանապատուութեան անձերից, որոնք չգիտեն թէ մի ժամանակ իրենց թերթում հրատարակածի վրայ թքելով, թքում են իրենց և իրենց թերթի վրայ:

Կարծեմ կարողացայ ապացուցանել, որ եթէ նոյն իսկ չարիք համարուի այն, որ մարդիկ յանպատրաստիցս նետուում են գրական ասպարէզ ու գրում-մրոտում են,—այդ չարիքը պաշտպանողն ու նրան աջակցողը մամուլն է:

Այժմ հարց է—մեզանով է ծնունդ առել այդ գրական հիւանդութիւնը, մենք բացառութիւն ենք կազմում:

Ամենայն վստահութեամբ կարելի է ասել, որ ոչ, Հայը բացառութիւն չի կազմում, բոլոր ազգերի պատանիք, որոշ հասակում և որոշ պայմանների մէջ վարակոււմ են գրական ասպարէզը մտնելու հիւանդութեամբ: Սա ինքնըստինքեան մի ուրախալի երևոյթ է, եթէ ի նկատի առնենք, որ ոչ մի գրող մօրից կազմ ու պատրաստ չի ծնում, որ գրական տենչով բռնած պատանիների միջից են առաջ եկել և առաջ գալիս գրական խոշոր անձնաւորութիւնները: Թուեցէք մեր արդէն մեռած և ողջ բոլոր գրական գործիչներին և կը տեսնէք որ բոլորն էլ իրենց գրական գործունէութիւնն սկսել են պատանեկան հասակից: Ի՞նչ կը լինէր, եթէ նրանք խեղդէին իրենց մէջ այդ ձգտումը լոկ այն կասկածով թէ գուցէ իրենք գրականութեան համար կոչուած չեն:

Սրանից մի քանի ամիս առաջ մեր մամուլը խօսում էր Նեկրասովի մասին: Ո՞վ էր նա, եթէ ոչ մէկը գրական հիւանդութեամբ վարակուած պատանիներից: Նւ ինչ ծաղր, նախատինք, մինչև անգամ հայոյեանք ասես չեն թափել նրա գլխին, ինչ մեծ-մեծ խաչեր ասես չեն տնկել նրա գրական տաղանդի ու ընդունակութեան վրայ: Սակայն ապագան ցոյց տուեց, որ նա կոչեցեալներից մէկն է և ռուս գրականութեան մէջ գրաւեց արժանաւորագոյն տեղերից մէկը:

Բայց կարելի է հաւաստեալ ասել, որ իւր ժամանակին չնորհալի Նեկրասովի հետ գրական ասպարէզն են մտել նաև շատ անչնորհք Նեկրասովներ, և եթէ դոքա անյայտացել են առանց հետք թողնելու—այդ տեղի է ունեցել չնորհիւ անողոք և մի և նոյն ժամանակ լուրջ ու անկաշառ կրիտիկայի:

Կրիտիկա—ահա թէ ինչ է պակասել և ինչ է պակասում մեզ:

Կրիտիկան գրականութեան ջերմաչափն է: Եւ փոխանակ դանդատելու այն բանի դէմ, որ գրող-մրոտողները մեզանում բուսնում են սուսկի նման,—պէտք է դանդատենք, որ լուրջ, ձեռնհաս քննադատներ չունենք:

—Քննադատներ չունինք, հարցնում ես, ընթերցող և տրամադիր ես թուելու մի շարք անուններ—Կիրակոսին ու Մարկոսին, երէցին ու մերեցին, որոնք վերջին ժամանակներս, մատենախօսութեան դիմակի տակ գրում են ու մրոտում...

Ո՛չ, ընթերցող, իմ ասածն այդ չէ, քննադատութիւն ասելով ես ուրիշ բան եմ հասկանում: Միթէ այդ և նման համբալկներին կարելի է քննադատներ կոչել կամ բառախաղը քըննադատութիւն: Մի՞թէ մի աշխատութեան բովանդակութիւն.

պատմելը մատենախօսութիւն է կամ նորա հեղինակին հայհոյելը՝ խելք, գիտութիւն է պահանջում:

Դրանք (խօսքս բացառութիւնների մասին չէ) քննադատներ չեն, այլ դրական ստահակներ, քինադատներ, արձագանք տուող դատարկ կարասներ: Մատենախօսութիւն վերնագրի տակ կարգալով անմիտ բացականչութիւններ, յանդուգն դատավճիռներ, զողացած նաչխուն ֆրազներ ու հայհոյեանքներ, միթէ դրանց հեղինակների տեղ դուք չէք կարմրում:

Այս կարգի քննադատներ, այո՛, մենք ունեցել ենք և ունինք: Սրանք այն աներևոյ ճանճերից են, որ տղգալով գալիս ու ընկնում են բաժակիդ մէջ: Ճիշտ է ձեզ զգուկեցնում են, բայց իրենք էլ սատկում են: Սրանք ինքնակոչ քննադատներ են, կրիտիկայի անողոք աւելով սրբուելու ու աղքատաց նետուելու արժանի քննադատներ:

Տպագրական խօսքը իրենց ոչնչութիւնը տարբեր դիմակների տակ թագցրածների ձեռքում մանրացոյցի դեր է կատարում. նրանք մանրացնում, ոչնչացնում են ամենքին, որպէս զի խոշորանայ իրենց ամբարտաւան *եսը*:

Այս կարգի անձնաւորութիւններից մի քանիսին ճանաչում եմ. սրանք տարբեր անուններով ու կեղծանունների տակ թագնուած ըստ հարկին գրում են և՛ «Մշակ»-ում և՛ «Նոր-Գար»-ում և՛ «Մուրճ»-ում և՛ «Տարագ»-ում. այո, չորսին էլ խաբելով, մոլորեցնելով, այս չորսին էլ ծառայեցնելով իրենց անձնական կրքերին ու շահերին: Այս դիմակաւոր հրէշները, (որոնց դէմքը երբեկից ցոյց կը տամ) գրում են նաև քննադատութիւններ, մատենախօսութիւններ: Սրանք մի անուրանալի և անկապտելի արժանիք միայն ունին—այդ իրենց նուրբ հոտառութիւնն է, որով կարողանում են ըմբռնել թէ որ թերթի ու մասին ինչպէս է տրամադրուած. եւ պարծենում էլ են, որ կարողանում են իւրաքանչիւր մի թերթի աշխատակցին հենց նոյն թերթի միջոցով *մրոտել*...

Վերջապէս սոքա մեր անարխիական զրականութեան բարկիլիֆէդրօներն են:

Բայց կարճ ևս դոքա քննադատներ, մատենախօսներ համարուել:

Ո՛չ: Եւ կրկնում եմ, որ իմ խօսքն այսպիսի քննադատների մասին չէ:

Քննադատը մի գրական դատաւոր է, որ պէտք է առաջնորդուի գիտութեան ու ճշմարտութեան օրէնքներով. կանխակալ կարծիք, կիրք, չահ և այլ յանցաւոր միտումներ չպէտք է ունենայ նա. քննադատը կամքի ոյժ, քաջութիւն պէտք է ունենայ իւր *եսը* ճշմարտութեան գոհելու: Քննադատից պահանջւում է նաև բարձրագոյն կրթութիւն, գիտնական մեծ և բազմակողմանի պաշար, բացառիկ ընդունակութիւն՝ թափանցելու իրերի և երևոյթների խորքը, խուզարկելու և վերլուծելու նոցա.

պէտք է ունենայ լայն աշխարհայեացք, պատրաստականութիւն և այլ շատ բան:

Իսկ ռվբեր են և ինչ են ներկայացնում վերոյիշեալ ինքնակոչ ու տղայական քննադատները, բացի փողոցային հայհոյեանքից ու մեծամիտ բացականչութիւններից, ինչ գիտնական ցենզ կամ առանձնայատկութիւն ունին...

Նւ ռւր կը տանի մեզ այս անարխիական դրութիւնը, ռւր կը վերջանայ նա: Թացն ու չորը գեռ երկաթ պիտի այրուեն միասին: Միթէ ժամանակ չէ, որ մամուլը հրաժարուի այդ դիմակաւոր իմաստակների մատուցած ծառայութիւնից, մամուլի սուրբ էջերը մաքրի այդ աղտոտ անուններից:

Յիշենք ռուս քննադատ Բելինսկուն, որ ռուսական գրականութեան անտէրութեան տարիներում մի քանի բառերով բնորոշներ նոյն ժամանակի ռգին ու պահանջը:

«духъ анализа и изслѣдованія—духъ нашего времени. Теперь все подлежитъ критикѣ, даже самая критика».

Նւ լաւ ըմբռնած լինելով ժամանակի ռգին, նա քննադատեց ամեն ինչ և ամենքին, չխնայելով նոյն իսկ քննադատներին: Ընթերցող հասարակութիւնը, որ զարմանալի բնազդով գիտէ սովորական բառերի ու տառերի տակ թաղնուած կեղծն ու անկեղծը հասկանալ, գիտէ նոյնպէս գնահատել անկեղծ խօսքը:

Այո՛, քննադատը պէտք է լինի մարմնացեալ անկեղծութիւն:

Բագու

Գ. Լուսինեանց

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԱԴԻԵՆՑԻՒ. Կայ մի հիւանդութիւն, որ ինքն ըստ ինքեան աննշան է, բայց իւր ետեւից բերում է մի շարք անախորժ բարդութիւններ մանկական հասակում: Այս հիւանդութիւնը կոչւում է ադէնօիդ. դոքա գեղձային գոյացութիւններ են քթա-ըմպանային տարածութեան մէջ, քորոցի գլխի չափից մինչև կեռասի մեծութեան և երբեմն էլ աւելի մեծ, որ լցնում են քթա-ըմպանային տարածութիւնը: Այս նոր գոյացութիւնները երեւում են 10 ամսական երեխաների վրայ, աւելի մեծ ծաւալ ստանալով 5—15 տարեկան ժամանակ. այնուհետև անյայտանում են: Այս հիւանդութիւնն ունենում են խլացաւ ունեցողները և թոքախտաւորների որդիքը: Սառը կլիմայում համեմատաբար շատ է պատահում, քան տաքում: Այս հիւանդութեան նշանները խիստ բազմազան են. քթի տեական դում (каатары), կերկերութիւն, բաց բերանով քուն, գիշերը տակը միզելը, գիշերային վախ, ըմպանի ձգտումն, ցնցումն, մտաւոր թուլութիւն և ցրուածութիւն, աճելութեան դադարում, լսողութեան բխանալը, գլխացաւ, ծուլութիւն, անուշադրութիւն և այլն:

Այս հիւանդութեան վերայ առաջինը ուշադրութիւն դարձրեց Դանիական բժիշկ Վիլհելմ Մէյէրը: Այս հիւանդութիւնը խիստ հեղինակաւոր բժիշկներից ճանաչուած է վնասակար երեխաների ֆիզիքական և մտաւոր աճման համար և ազդեցութիւն ունեցող նոցա դպրոցական պարապմունքների վերայ:

Դոքտոր Վիլհելմը զգուշաւոր քննութեան ենթարկեց 315 աշակերտ $6\frac{1}{2}$ ից մինչև $12\frac{1}{2}$ տարեկան հասակը, որոնցից 231 (62%) ադէնօիդ ունէին: Նոցա մէջ 122-ը հիւանդութեան երևոյթներ ունէին, կից ադէնօիդի հետ: 106 աշակերտ, այսինքն բոլոր քննուած դէպքերից 28% ականջի խանգարում ունէին, 63 դէպք երկու ականջների հիւանդութիւն. 43 դէպք մի ականջի: Ադէնօիդի հեռացնելուց յետոյ գրեթէ ամենքի լսողութեան ծանրութիւնն անցաւ:

Ադէնօիդի՝ մտաւոր վարդացման վերայ ունեցած ազդեցութեան մասին յիշեալ բժիշկը հետեւեալը տեսաւ. 26 երեխայ ուսուցիչներից ճանաչուեցան սակաւ ընդունակ և վատ ձիրքի տէր, 84-ը ծոյլ և անուշադիր. դոցանից 85% գտաւ առաջին

տեսակի և 77% երկրորդ: Վերջերս բժշկի կարծիքով 73% աղէնօիդ ունեցող երեխաներ ֆիզիքական և հոգեկան խանգարումներ ունէին: Այս է պատճառը, որ նա այս հիւանդութեան ամեն զէպքերում առանց բացառութեան անհրաժեշտ է համարում անդամահատութիւնը: Վերը յիշած կարճ տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են մանկական գլխաւորապէս 2—12 տարեկան հասակին, ըստ երևոյթին այնպիսի մի դատարկ հիւանդութեան, ինչպիսին աղէնօիդն է, որ իւր հետեանքներով չափազանց վտանգաւոր է երեխաների ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման, նոյնպէս և դպրոցական պարապմանց համար, պէտք է իւր վերայ դարձնէ ինչպէս ծնողներին, այնպէս էլ մանկավարժների խիստ լուրջ ուշադրութիւնը: Աշակերտների պարտադիր բժշկական զննութեանց ժամանակ պէտք էր ուշադրութիւն դարձնել և աղէնօիդի վերայ, յատկապէս հրաւիրելով կոկորդի հիւանդութեան մասնագէտ բժիշկներ: (Դ. II.):

ՎՈՅՐԵՐԻ ԱԶԳԸ ԼՈՅՍ: Պրօֆէսոր Ստիէնսը հնարել է կոյրերի համար մի գործիք: Նա ենթադրում է, որ յատուկ գործիքի չնորհիւ գտել է կոյրերին տեսութիւն վերադարձնելու եղանակը, և ոչ թէ միայն նոցա, որոնք մի ժամանակ աչք են ունեցել, այլ և ի ծնէ կոյրերին: Ստիէնսը երկար տարիներ աշխատել է այդ գիւտի վերայ: Ամենից առաջ նա իւր գործիքը պատրաստել էր անաչքների համար, լոյս հաղորդելով անմիջապէս ուղեղին: Ներկայումս դարձեալ մանրամասն տեղեկութիւններ չունենք, որովհետև յիշեալ պրօֆէսորը մտադիր է մեծ փոփոխութիւններ մտցնել իւր յայտնագործած գործիքում և առ ժամանակ գաղտնիք է պահում: Այնուամենայնիւ բժշկապետ Գազին յաջողել է իւր վերայ փորձել նորա գործիքը, որ և հիացում է պատճառել իրան: «Պրօֆ. Ստիէնսը, պատմում է Գազը, — ներս տարաւ ինձ մի փոքրիկ մուշ սննեակ և աչքերս պինդ փակեց: Ես բոլորովին բան չէի տեսնում և լոկ լսում էի որ իմ շուրջը ման են գալիս, լուցկին չըխկացնում և լամպ են վառում. չնայելով իմ ջանքերին՝ ես չկարողացայ որոշել թէ լոյսը որ կողմիցն է գալիս: Այդ միջոցին ես զգացի, որ պրօֆ. Ստիէնսը քունքերիս դրեց իւր գործիքը և նոյն վայրկեանին թոյլ լոյս տեսայ, որ ընկած էր ինձ մօտ եղած դրսի առարկաների վրայ: Ապա ես կարողացայ պարզ որոշել աչքիս առաջ եղած մի ձեռք և նորա փուռած մատները ընդամենը երեք հատ: Փոքր առ փոքր լոյսը մեծացաւ և ես ազատ ջոկում էի սննեկի բոլոր իրերը: Այն ինչ ինձ թւում էր, որ եթէ փորձը չարունակուէր, այնպէս կընտելանայի այդ գործիքին, որ կարող էի բոլոր առարկաներն այնպէս ազատ որոշել, ինչպէս իմ սեպհական աչքովս: Փորձի ժամանակ ես լաւ զգում էի ելքտորական մի թեթեւ հոսանք, որ անցնում էր քունքերովս: Յանկարծ պրօֆ. Ստիէնսը գործիքը վերցրեց աչքերիցս և ես նորից ընկղմուեցի խոր մթութեան մէջ: Փորձը աւարտուեց»: Պրօֆ. Ստիէնսը մի քանի ուրիշ պրօֆէսորներին հետեւեալ մանրամաս-

նութիւններն է հաղորդել իւր գիւտի մասին. «մարդ ոչ թէ աչքերով է տեսնում, այլ ուղեղով: Աչքերը միայն ծառայում են ձևակերպութիւնները ստանալու, որ ականանեաղդը անմիջապէս հաղորդում է ուղեղին: Կոյրերի աչքերին փոխարինում է շօշափելիքը և այդպիսով ճիշտ հասկացողութիւն են ստանում առարկաների ձևի մասին: Եթէ մարդ աչքերից զրկուի, նոցա կը փոխարինէին ուրիշ գործադրանքներ: Քանի մի ստորին կենդանիներ բոլորովին աչքեր չունեն, նոքա տեսնում են այսպէս ասած ամբողջ մարմնով: Հետևապէս եթէ որ և է պատկեր կարող է ուղեղին հաղորդուել առանց աչքի, ուրեմն և կոյրը կարող է նոյնպէս պարզ տեսնել, ինչպէս և աչք ունեցողը»: Սոքա են պրօֆ. Ստիէնսի հիմունքները: Զևակերպութիւնը փոխանակ աչքի ցանցամաշկի վերայ ստացուելու՝ նկարւում է լուսարգելի վրայ. յետոյ ելեքտրական հոսանքով հաղորդւում է ուղեղին: Ուրեմն գործիքը նոյն հիմունքով է շինած, ինչպէս և հեռախօսը: Պրօֆ. Ստիէնսը ենթադրում է, որ այս գործիքը ոչ միայն կոյրերին լոյս կարող է տալ, այլ և հեռաւորութեան վերայ կտայ առարկաների ձևակերպութիւնը, ինչպէս որ հեռախօսը հաղորդում է ձայնը: (АСТР. В.):

ԵԼԵՔՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊՍԻԼՆԵՐ: «НОВ. ДВА»-ի թղթակիցը այցելելով բժշկապետ Նանկմէնի գործանոցը Բիւֆալօում, պատմում է հետևեալը. «բժշկականութեան մէջ մի ցնցող նորութիւն է ելեքտրական կապսիւլները: Նրևակայեցէք, որ յաջողել է նորան ելեքտրականութեան ահագին ոյժ ամփոփել առաձգական փոքրիկ այնպիսի կապսիւլի մէջ, որ գործ են դնում անհամ դեղերի համար: Կայտնագործողը ցոյց տալով ինձ այդ կապսիւլները, հաղորդեց, որ դոքա լցուած են սովորական սառցի խիստ ելեքտրացրած հատիկներով: Ինչ վերաբերում է առաձգական թաղանթին, թւում է որ դա կազմուած է մի քանի կիսաթափանցիկ շերտերից, բայց թէ ինչիցն են շինուած և ինչու նոքա իրանց միջոցով չեն թոյլ տալիս դատարկուելու ներսը զետեղուած խիստ լցուած մարմնին, կամ աւելի ճիշտ, թոյլ են տալիս միայն դանդաղ կերպով դուրս գալ, այս բոլորովին անյայտ է ինձ, որովհետև յայտնագործողը իսպառ ծածկում է «ելեքտրական կապսիւլների» պատրաստութեան տեխնիքական մանրամասնութիւնները:

Առ այժմ ես կարողացայ այս կապսիւլների ներգործութիւնը դիտել մարդկային յօրինուածքի վերայ. դա ուղղակի հրաշք է:

— Կը կամենամք մի կապսիւլ կուլ տալ. — սիրալիր կերպով առաջարկեց ինձ բժշկապետը. — Դուք առաջին մարդը կլինիք, որ ինձանից յետոյ տեղեկութիւն էք ստանում սորա մասին, որովհետև ես երբորդ ամիսն է արդէն որ սոցա ներգործութիւնը փորձում եմ ինձ վերայ: Կապսիւլները կամաց կամաց լուծւում են մարսողական ճանապարհով և անյայտ կորչում:

Սկզբում ես դէմ ընկայ, բայց «առաջին մարդը» ազ-

դեց և որոշեցի կուլ տալ: Մի քանի ըոպէից յետոյ զգացի, որ ինչ որ արտասովոր բան կատարուեց իմ մէջ. ես կարծես թեթեւ զգացի ինձ, արեւն նկսեց արագ հոսել երակներով. ինձ թուաց մինչև անգամ, որ այս արեան խաղն զգում էի. յետոյ ցանկութիւն զգացի շարժուելու, խօսելու, առհասարակ մի արտակարգ եռանդ:

—Գիտէ՞ք այժմ ինչ կուլ տուիք,—նենգութեամբ հարցրեց բժիշկը:

—Ի սէր Աստծու, այս ինչ էր: Անմահութիւն էր թէ հին չաստուածների նեկտար:

—Գուք կուլ տուիք երկրային ոյժի մի մասնիկ, նոյն բանի մասնիկը, որ կեանք է տալիս ոչ թէ մեր երկրին և ուրիշ մոլորակներին, այլ և իրան արեգակին: Նթէ յոյսերս արգարանան, այն ժամանակ մարդկային տկարութիւնները, զուցէ և նոյն իսկ մահը, աւանդութեանց շարքը կմտնեն: Առ այժմ էլ ուրիշ ոչինչ չեմ կարող ասել ձեզ:

Ես ևս առ այժմ էլ բան չեմ կարող ասել, բացի նորանից, որ մի կապսիւլից ես ինձ վերին աստիճանի յառ զգացի մի ամբողջ օր:

ԱՐԲՈՒՄԱՅԻ ՄԱՆՐԷՆ: «Berl. Tag.» լրագրի ասելով մեծ ազմուկ հանեց բժշկապետ Ռօսսի գեկուցումը, որ կարգացել է այս օրերս Լօնդօնում: Ռօսսը յայտնում է, որ իրան յաջողել է դնել այն մանրէները, որոնք առաջ են բերում ժանտ ուռոյցները—սարկոմայի քաղցկեղը: Բացի դորանից, բնֆէրէնտը բազմաթիւ դիտողութիւններից այն եզրակացութեան է հասել, որ այդ ուռոյցների երեալու պատճառը քլորի պակասութիւնն է հիւսուածներում: Ամենալաւ միջոցը քաղցկեղի դէմ, նորա կարծիքով, կերակրի աղն է: Այս միջոցով բժշկ. Ռօսսը բժշկել է քաղցկեղով հիւանդներին և հասել է նշանաւոր յաջողութեան: (Ճ. Բ.)

ԸՆԿՈՒԶԻ ԱԶԻԵՑՈՒԹԻՒՆ ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅԻ: Իսպանացի պիտանական բժշկապետ Մունոցը հրատարակել է մի հետաքրքրական հետազոտութիւն ընկուզի նշանակութեան մասին, որպէս սննդեան տարր: Ընկոյզը, ինչպէս և նման բոլոր պտուղները, պարունակում են իրանց մէջ իւղ, կարճօնհիդրատ, ցէլլուլօզ, անգործարանաւոր աղեր, ջուր և այլն: Բացի դորանից, ընկոյզը առանձին ներգործութիւն ունի մարդկային յօրինուածքի վերայ: Օրինակ եթէ առողջ մարդը առաւօտ երեկոյ ութ ութ մեծ ընկոյզ ուտէ դեռերտի փոխարէն, այն ժամանակ, բժշ. Մունոցի կարծիքով, այդ մարդու մէջ առաջ է գալիս արեան գօրեղ հոսանք դէպ կաշին և մաղասամաչկերը: Նրբսի գոյնը սաստիկ կարմրում է, չրթունքները նոյնպէս: Եթէ աւելի քանակութեամբ ընկոյզ գործ դնեն, դորա հետեանքը շատ անգամ եղել է քթից արեանհոսութիւն: Սրտի գործունէութիւնը նշանաւոր կերպով գօրեղանում է, սրտի զարկերը խփում են աւելի արագ, աւելի ուժեղ: Նթէ աւելի շատ

են ուտում, արիւնը դէպի գլուխն է հոսում, տաքութիւն է է տալիս, գլխի պտոյտ և անգամ գիտակցութեան կորուստ: Այս փորձերից, որոնք կատարուել են առողջ մարդկանց վերայ, կարելի է լուրջ եզրակացութիւններ հանել ընկուզի գործածութեան նկատմամբ հիւանդութեանց դէպքերում: Ընկուզը խիստ օգտակար է արեան պակասութեան, դժգունութեան և այլ ամեն նման հիւանդութիւններին, որոնք կախումն ունին արեւնատար գնդիկների պակասութիւնից: Փորձերով ապացուցուած է, որ տուբերկուլեօզի ժամանակ ընկուզի գործածութիւնը պարզ կերպով բարձրացրել է բարեխառնութիւնը: (Մօ3.)

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՍՄԱՆ ՆՈՐ ՄԵՏՈՒ.—Հիւսիսային Միացեալ Նահանգների ազգային լուսաւորութեան նախարարութիւնը մի հետաքրքիր հրահանգ է հրատարակել և ուղարկել զըպրոցական վարիչներին: Այս «չրջաբերական-ծրագիրը» որոշում է դպրոցական դաստիարակութեան և ուսման նոր մետոդի սկզբունքները: Այդ հրահանգի հիմնական միտքն այս է. գրքերով կրթութիւն տալը վնասակար է բնախօսական տեսակէտից: Դպրոցը չը պէտք է մոռանայ, որ երեխան ամենից առաջ և ամենից աւելի շարժողութեան պէտք ունի: Դպրոցը պէտք է վերադառնայ հին հելլենական մանկավարժական եղանակին, երբ պատանիները իւրացնում էին փիլիսոփայական և այլ իմաստութիւնները՝ զբօսնելով... Թող կորչեն գրքերը: Նրեխայք թող որքան կարելի է զբօսեն: Հարկաւոր չէ չորս պատերում նըստած սովորել, դպրոցականները պիտի սովորեն՝ յաճախելով թանգարաններ, կենդանաբանական պարտէզներ ու գործանոցներ: Նոքա կդիտեն արձանները և պատմական արժանայիշատակ տեղերը: Դիտողական ուսում—ահա ինչումն է պարունակում մանկավարժական նոր ճշմարտութիւնը:

Այնուհետև չրջաբերականը մատնացոյց է անում, որ ուսուցիչները պէտք է ձգտեն, որ դպրոցական կրթութիւնը ըստ կարելոյն աւելի անհատական լինի: Նոքա խնամքով պէտք է սովորցնեն ամեն մէկ երեխայի ֆիզիքական կազմութիւնը, նեարդային համակարգութիւնը և մտաւոր ընդունակութիւնները: Իւրաքանչիւրին դպրոցը պէտք է միայն այն տայ, ինչ որ նա կարող է օգտակար կերպով իւրացնել:

ՈՍԿՈՒ ՁՆՈՒԲ ԲԵՐԵԼԸ ԵՒԵՔՏՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ: Ներկի մէջ ոսկեխառն երակների ներկայութիւնը մինչև այժմ շատ բարդ ձևով էր որոշւում. անհրաժեշտ էր երկիրը ծակել և հանքերի տեսակներ հանել միջից: Որովհետև ոսկին գտնւում է քարային մասերում բարակ երակների ձևով, ուստի ստիպւում էին շատ անգամ մի քանի հազար ծակ բանալ, գէթ մի երակ գտնելու համար: Ներկայումս ոսկի գտնելու եղանակը չափազանց պարզ ձևի են վերածել, այն է՝ ելեքտրականութեամբ: Անդլիացի ելեքտրոտեխնիկներ Ալֆրեդ Վիլիամսի և Լեդ Դաֆտի այդ նպատակի համար հնարած գործիքը նման այն գոր-

ծիքի, որ գործ է դնում Մարկոսին անթել հեռագրի համար, միևնույն կերպով հիմնում է ելքետրական ավիքների յայտնի յատկութիւններից օգտուելու վերայ: Մարկոսին անթել հեռագրելիս, ինչպէս յայտնի է, բաց է թողնում որոշ քանակութեամբ ելքետրական ավիքներ, որոնք և հաղորդում են հեռագիրը: Նոյն եղանակով վարում են և Վիլլիամսն ու Դաֆտը: Զանազանութիւնը նորանումն է միայն, որ նոքա ելքետրական ավիքները օգի միջով են ուղղում: Ալիքները նոքա ստանում են մի առանձին գործիքով, որ շատ բարդ լինելով՝ չենք նկարագրում: Ելքետրական ավիքների գետնի մէջ թափանցելիս ստացած դիմադրութիւնը փոխում է, նայելով պատահած նիւթերի տեսակին: Մի քանի քարի տեսակներում այդ դիմադրութիւնը շատ սաստիկ է, բայց շատ թուլանում է, երբ մետաղին է հանդիպում: Այս հանգամանքից են օգտուում և Վիլլիամսն ու Դաֆտը ոսկի գտնելու համար: Նոքա ճշտիւ չափում են ավիքների դիմադրութիւնը: Հենց որ նա յանկարծ ցածրացաւ, այդ նշանակում է, որ մետաղի երակ է գտնուած:

Այն տեղը, ուր որ ուզում են տեսնել ոսկի կայ թէ չէ, 3 հոգի միասին աշխատում են. մէկը յիշեալ գործիքով ելքետրականութիւն է ուղղում դէպի երկիրը. միւս երկուսը երբեմն երբեմն՝ ելքետրական ավիքները ընդունող առանձին փայտի գործիքով շուտ շուտ փորփորում են գետինը: Ալիքի ոյժի փոփոխութիւնը կարելի է իմանալ կամ չափող գործիքով և կամ հեռախօսով: Սորա համար վերցնում են առանձին պատրաստուած հեռախօս, որ ճայթիւններ է հանում: Վերջինս մնում է անփոփոխ, քանի որ ավիքների ստացած ընդդիմադրութիւնը միակերպ է: Հէնց որ դիմադրութիւնը փոխուեց, ձայնը զօրեղանում է կամ թուլանում: Ամեն փոփոխութիւն, որ ցոյց է տալիս թէ մետաղի է հանդիպել, իսկոյն նշանակում է ուրեմն չափող գործիքով կամ հեռախօսով և համապատասխան տեղում սկսում են փորել: Վիլլիամսի և Դաֆտի գործիքը մի քանի տարի առաջ մտցրին Տրանսպալում ոսկի խուզարկելու ժամանակ և կատարելապէս գոհացում ստացան: (M03.)

ԿԵԱՆՔԸ ԵՐԱՅԻՄԻԱՅԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՓՈՐՁ: «Լուսայի» անցեալ համարում առաջ բերինք բժշկապետ Կուլեաթիօի կատարած արտակարգ հետաքրքրական փորձերի մանրամասնութիւնները սիրտը կենդանացնելու վերաբերմամբ: Ամբողջ մամուլի մէջ երևեցան յօդուածներ այդ մասին, որոնք յոյս էին յայտնում, որ էսօր-էգուց ամեն մի բժիշկ կարող կլինի կենդանացնել աչն հիւանդին, որի սիրտը չկարողանալով հիւանդութեան զարգացած տօկսինների ազդեցութեանը համակերպուել, դադարել էր գործելուց: Այս յոյսերն ի հարկէ վաղածամ են, բայց այնուամենայնիւ ինչպէս յիշեալ, այնպէս էլ վերջին տարիներս եղած մի քանի ուրիշ փորձերում, յոյս ներշնչող, ուրեմն և հետաքրքրական խիստ շատ բան կայ:

Փարիզի յայտնի վիրաբոյժ և բժշկական դպրոցի պրօֆէ-

սօր Տիւֆիին, վերահատելով մի հիւանդին, դժբաղդութիւն ունեցաւ կորցնել իւր հիւանդին. նա մեռաւ քլորակերպ տուած ժամանակ վերահատելիս: Ի հարկէ գործ դրուեցան կենդանացնելու համար արհեստական շնչառութիւն, ելքըտրակաւնութիւն, ամեն տեսակ զարթեցնող և այլ միջոցներ, Բայց բոլորն անօգուտ. չունչը չբանեց, սիրտը չը գործեց, կեանքը յետ չեկաւ: Ապա Տիւֆիին բաց արեց լանջախորշը մինչև սիրտը և փորձեց զարթեցնել մերսելով, այսինքն կանոնաւոր սղմելով սրտի մկանը: Սակայն դարձեալ անօգուտ:

Բացի Տիւֆիից մի քանիսը (Միլօն, Գալլէն, Մօկլէրը) նման հանգամանքներում փորձեցին սրտի վերայ ազդել նոյն ձևով, բայց սրտի կենդանացումը անհնար երևեցաւ այժմեան բժշկականութեան յայտնի սովորական միջոցների օգնութեամբ: Բայց այս անյաջող փորձերի մէջ մէկը եղաւ, որ վերջի վերջոյ դրական հետևանքի չհասցրեց, բայց պարունակում է իւր մէջ այնպիսի մանրամասնութիւններ, որ իրաւունք է տալիս շարունակել փորձեր այդ շաւղով:

Նոյն Տիւֆիի վերաբոյժի մի հիւանդ յանկարծ մեռաւ անդամահատութիւնից հինգ օր յետոյ: Մեռաւ այն վայրկեանին, երբ Տիւֆիէն սկսեց հիւանդներին այցելել հիւանդի սենեկին մերձակայ սենեակներում: Տիւֆիին իսկոյն յայտնուեց մեռնողի անկողնի մօտ: Նորից բերուեց միջոցների բոլոր կազմը, որոնք անհրաժեշտ էին կենդանութիւն ներշնչելու. ամեն ինչ դարձեալ խնամքով կատարուեց. զարկը չկար, սիրտը չէր գործում, մահը մտաւ իւր իրաւանց մէջ: Այնուհետև Տիւֆիին նորից դիմեց մի անգամ արած իւր անյաջող փորձին. կրծքի խոռոչը բացեց և սկսեց սիրտը մերսել: Մի առժամանակ ոչ մի հետեւանք չերեւեցաւ. ապա սիրտն սկսուեց թոյլ կերպով կծկուել. վերջապէս սկսեց գործել կանոնաւոր և ուժեղ: Մեռածը չունչ քաշեց մի անգամ, ապա երկրորդ, երրորդ և այլն անգամ: Նա գլուխը շուռ տուեց, ինչպէս անգգայութիւնից յետ եկած մի մարդ: Մերսելը դադարեցրին. սիրտը շարունակ զարկում էր, զարկը կարգին էր և բաւական ուժեղ: Վէրքի վերայ կօմպրէս դրին: Փոքր առ փոքր զարկը թուլացաւ, յետոյ բոլորովին կանգ առաւ. սրտի պարկը նոյնպէս դադարեց: Տիւֆիին նորից սկսեց մերսել, և նորից սիրտը սկսեց գործել, նորից նոյն ձևով կենդանացաւ սիրտը և դարձեալ քիչ ժամանակից, հէնց որ մերսելը թողին, զարկը թուլացաւ և քիչ քիչ բոլորովին անյայտացաւ: Հետագայ փորձերն արդէն անպտուղ անցան բոլորովին:

Այսպէս ուրեմն թէպէտ անյայտացած կեանքը երկարացնելու նորագոյն փորձերը դրական հետևանք չունեցան, բայց նոցա մէջ շատ բան կայ, որ ստիպում է մի փոքր յուսով նայել ապագային: (Moz.):

ԹՈՔԱԽՏ ԵՒ ՊԱԼԱՐԻՏ (ԿՅԵՐԵՄԵՅ)։— Պրոֆ. Բերինգը գտել է մի միջոց, որ պահպանում է թորթխտից։ Նորա ասելով, կատարուած փորձերը ցոյց տուին, որ պալարիւր, եթէ սրսկեն նախնական հասակում, կարողանում է նախապահպանել պալարախտով (ԿՅԵՐԵՄԵՅ) վարակուիլուց։ Բերինգը սրսկեց 4 հազարազրամ տուբերկուլին, որ ստացել էր մարդու պալարախտային մանրէներից խառը նոյն քանակութեամբ ջրի հետ։ Բոլոր դէպքերում ամենից առաջ ապացուցուեց որ այս դեղը բոլորովին անվնաս մի բան է։ Որքան փոքր էր կենդանին որին սրսկեցին, այնքան պակաս ընդդիմադրութիւն ցոյց տուեց նա պատուաւաստման։ 100 դէպքերից ոչ մինը հակառակ չէր այս դիտողութեանց։ Պատուաւաստուած կենդանիները յետոյ տեղաւորուեցան վարակուած ախտներում, նորից պատուաւաստեցին եղջերաւոր անասունների տուբերկուլինով, որ անպայման մահաբեր էր եղած, միւս բոլոր չպատուաւաստուած կենդանիների համար. իսկ այն կենդանիների ներքը, որոնք նախապէս պատուաւաստուած էին, եղջերաւոր անասունների տուբերկուլինի սրսկումը տուբերկուլիոզով վարակման ոչ մի հետք չտուին։ Այս փորձերի հիման վերայ պրոֆ. Բերինգը իրաւունք է համարում իրան յայտարարել, որ ծծկեր երեխաներին և մանկական հասակին տուբերկուլիոզի վարակումից նախապաշտպանելու միջոցը անկասկած կ'աջոյդի գտնել։ Առաւել կասկածելի խնդիր է արդէն զարգացած տուբերկուլիոզի հետ մաքառման հարցը (Մօ3. 1)։

ՄՐՏԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂՆԵՐԻՆ։ Բերլինում մօտերս բժշկապետ Մաքս Ալը մի գիրք լոյս ընծայեց «Wer ist herzkrank» վերնագրով, որ մի նոր հետազոտութիւն է ներկայացնում սրտի և նեարդային հիւանդութեանց մէջ եղած կապի մասին և որ պարունակում է իւր մէջ նոր եղանակ սրտի հիւանդութիւնները բուժելու։

Հեղինակը բազմաթիւ օրինակներով ապացուցանում է որ նեարդային թուլութիւն ունեցողների և թուլանեարդերի մեծ մասը իսկապէս ոչ թէ նեարդային հիւանդութիւն ունին այս խօսքի բուն իմաստով, այլ սրտի։

Սրտի ամենափոքր փոփոխութիւնը նեարդային դրութեան տանջանքներ է առաջացնում։ Հեղինակը բացատրում է բոլորովին առողջ մարդկանց սրտի կաթում ստանսիլու առեղծուածային դէպքերը։

Հեղինակը մատնացոյց է անում սրտի հիւանդութիւնների խիստ տարածուած լինելը և սխալ լինելը այն տարածուած կարծիքի, թէ իւրաքանչիւր՝ սրտի հիւանդութիւն ունեցող դատապարտուած է չուսումփոյթ և անխուսափելի մահուան։

Գիրքը գրուած է շատ հետաքրքրական և ժողովրդական ոճով և կարող է օգտակար լինել այն ամենքի համար, ով ցանկութիւն ունի իւր ոյժերն ու առողջութիւնը պահպանել։ (Մօ3.),

Օր. Նուարդ Աղաճեանց

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲԱԼՈՅՍ ՄԻՒՌՆԻ

Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Մկրտիչ Սրբազնագոյն Հայրապետն ամենայն Հայոց որոշել է, յաջողութեամբն Աստուծոյ՝ սրբալոյս միւռոնի օրհնութիւն կատարել առաջիկայ սեպտեմբեր 28 ին, Վարագայ ս. Խաչի տօնի օրը, որ տասներորդ տարեդարձն է Իւր Քահանայապետական Օծման:

Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ տնօրինութեամբ յատուկ հրաւերներ կուղարկուին մեր վիճակաւոր առաջնորդներին: Փոխանորդ վարդապետներ, ցանկացող վանահայրեր և եկեղեցեաց աւագերեցները կարող են այս սրբազան հանդիսին ներկայ գտնուել՝ ըստ կարելւոյն մեծ թուով այլ եկեղեցական պաշտօնէից հետ:

Օր առաջ հրաւեր է կարգացուած այսու նաև ի սփիւռս աշխարհի տարածեալ հայ ժողովրդեան, որի իւրաքանչիւր անդամը Միածնի Իջման տաճարում օրհնուած սուրբ միւռոնի զրոշմն է կրում իւր ճակատին և այդպէս միանում Քրիստոսի հօտին՝ պատրաստուել խուռներամ բազմութեամբ գիմելու դէպի հանուրց Հայաստանեայց հոգեւոր ծննդեան մայր այդ սուրբ տաճարը, ս. Հոգւոյ շնորհաց առատաձիր գեղման խորհրդաւոր ժամին. յիշելով միանգամայն, որ 1600-րդ տարին է բոլորում այն յաւերժայիշատակ օրից, երբ երկնային ցուցմամբ հրաշակերտ տաճարի լուսեղէն կամարները ձգուեցան, հովանի և անքոյթ նաւահանգիստ լինելու Հայութեան՝ դարերի յորձանքի դէմ:

(Արարա)

ՊՕԼՍԻ ՀԱՅ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

4. Պօլսի ազգային վարչութեան ուսումնական խորհուրդը վերջերս ամեն տարի հրատարակում է Տաճկաց մայրաքաղաքում գտնուող հայ դպրոցների վիճակագրութիւնը: Նորերս Պօլսի պատրիարքարանից ստանալով այդպիսի մի վիճակագրութիւն, որ վերաբերում է 1903 թ., մի քանի խօսքով յայտնենք մեր դիտողութիւններն այդ ինքն ըստ ինքեան ցանկալի և օգտակար հրատարակութեան մասին:

«Վիճակացոյցի» մէջ առաջ են բերուած թաղային դպրոցների անունները, դպրոցների բաժանմունքները, աշակերտների ու աշակերտուհիների, դասատուների թիւը և ամսական հասոյթն ու ծախքը:

Պօլսի թաղային կոչուած քառասուն դպրոցներն ընդհանուր անունով կոչուած են «տարրական նախակրթարան» և բաժանուած են երեք կարգի 1) «տարրական դասընթացը», 2) «միջին դասընթացը», և «քարձրագոյն դասընթացը». դրանցից իրաքանչիւրն երկու տարուայ դասընթացք ունի, ուրեմն ընդամենը — վեց տարուայ դասընթացք: Համարեան բոլոր «տարրական նախակրթարանները» ունին նաև «մանկապարտէզ» կամ «ժաղկոց»:

Սակայն վիճակացոյցի մէջ գտնէ ծանօթութեամբ չէ յիշուած, թէ այդ բաժանմունքներում ինչ առարկաներ են աւանդուած, որպէս զի պարզ դադափար կարողանայինք կազմել այդ դպրոցների ծրագրի մասին: Արդեօք ինչո՞ւ են այդ դպրոցները տարրական նախակրթարան կոչուած. կան ուրիշ դպրոցներ, որոնց համար սրանք նախակրթարան են, այսինքն այդ դպրոցների համար աշակերտներ են պատրաստուած կամ թէ ուրիշ խօսքով՝ հայ միջնակարգ դպրոցներ էլ կան Պօլսում: Թէ ոչ: Վիճակացոյցի մէջ՝ իբրև ծանօթութիւն միայն յիշուած է, որ «Ղալաթիոյ կեդր. վարժարանը կը յաճախեն 85 ուսանողներ, չորս դասարաններու բաժնուած, և կը պաշտօնավարեն 19 ուսուցիչներ. ամսական ծախքն է 7563 զրշ.»: Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ Պօլսի 40 թաղային դպրոցների համար այս միակ միջնակարգ դպրոցը գոյութիւն ունի, և առաջիններում սովորող 5419 երեխաներից՝ իրենց ուսումը չարունակուած են ազգային դպրոցում միմիայն ութսունուհինգը. իսկ մնացածները...: Ինչո՞ւ կենդրոնական դպրոցը այդչափ սահմանափակ թուով է աշակերտներ ընդունում. միթէ 4. Պօլսի հարուստ հայերը մի կարգին միջնակարգ դպրոց պահելու միջոց և կարողութիւն չունին:

Բայց վիճակացոյցն աւելի տխուր փաստեր է պարունակում. 40 թաղային դպրոցներից միմիայն ութն ունին տարրական նախակրթարանի բոլոր դասընթացքները. մնացածներից մեծ մասը միայն չորս տարուայ դասընթացք ունի: Համարեան

բոլոր դպրոցներն էլ—բացառութեամբ մի քանիսի—խառը դպրոցներ են, այսինքն տղայ և աղջիկ միասին են սովորում—արդեօք սրանք դասարաններով բաժանուած են՝ թէ միատեղ են նստում, չի երևում վիճակացոյցից։

Աչքի է ընկնում այն հանգամանքը, որ դպրոցներից շատերում քիչ քանակութեամբ աշակերտներ ու աշակերտուհիներ են սովորում. օրինակ «Ներսիսեան» վարժարանում (ծաղկոցի հետ միասին) սովորում են ընդամենը 22 տղայ և 9 աղջիկ=31 հոգի. Գաբամանեան վարժ. 10 տղայ և 7 աղջիկ=17 հոգի. Ս. Նշան՝ վարժ. 5 տղայ 8 աղջ. =13 հ. Ս. Նիկողայոսեան վարժ. ընդ. 12 հոգի. կայ մինչև անգամ 1 տղայ և 2 աղջ. = ընդամենը 3 հ. ունեցող դպրոց (Ս. Առաքելոց)։ Ամենամեծ թաղային դպրոցը Գում. Գաբուի Պէգածեանի-Լուսաւորչեանն է, որ ունի 370 աշակերտ և 246 աշակերտուհի։

Շատ լաւ երևոյթ է այն հանգամանքը, որ համարեա բոլոր թաղային դպրոցները (բացառութիւն են կազմում միայն երեքը) ծաղկոցներ ունին. սրանցից մի երկուսն աչքի են ընկնում երեխաների թուով. մէկում սովորում են 105 տղայ և 100 աղջիկ (Արշակունեան), երկրորդում 114 տղայ և 86 աղջիկ (Նարեկեան). բայց կան և այնպիսիները, որտեղ սովորում են ընդամենը՝ 6 տղայ և 5 աղջիկ (Ս. Թարգմանչաց) 4 տղայ և 5 աղջիկ (Ս. Թադէոսեան), 3 տղայ և 5 աղջիկ (Ս. Հռիփս.), միայն 6 տղայ (Նրից մանկանց) և այլն։

Պօլսի բոլոր թաղային դպրոցներում սովորում են ընդամենը՝ 3060 աշակերտ, 2359 աշակերտուհի=5419 հոգի, որոնցից ձրիավարժ են 1777 հ. իսկ մնացածը թոշակատու (արդեօք թոշակները կամ ուսման վճարները հաւասար են, թէ տարբեր, չի երևում վիճակացոյցից)։ Այդ թուից 1206 տղայ և 1095 աղջիկ սովորում են ծաղկոցներում. 545 տ. և 418 աղ. I տարի. 423 տ. և 249 աղ. II տարի. 412 տ. և 240 աղ. III տարի. 226 տ. և 160 աղ. IV. տարի. 154 տ. և 102 աղ. V տարի. և վերջապէս 80 տ. և 63 աղ. VI տարի։ Աչքի է ընկնում այս թուերի հետզհետէ փոքրանալը։

Բոլոր թաղային դպրոցների վրայ ծախսւում է ամսական 82,865 դր. որից 49,318 1/2 դր. տրւում է եկեղեցական դրամարկղներից, 29,975 1/2 դր. գոյանում է աշակերտների և աշակերտուհիների թոշակներից (ուսման վճար), 3571 դր. էլ նուէրներից։

Բոլոր թաղային դպրոցներում ուսուցանւում են 194 ուսուցիչ և 111 վարժուհի=305 հոգի։ Վիճակացոյցը չի յայտնում թէ արդեօք Տաճկահայ ուսուցիչների և վարժուհիների պատկառելի քանակութիւնը (զաւառներում պաշտօն վարողների հետ ի միասին մօտ երկու հազար հինգ հարիւր հ. (2500) մօտեղ է պատրաստւում իւր պատաս-

խանատու պաշտօնի համար: Ահա դարձեալ մի շատ լուրջ խնդիր, որի վրայ պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն Տաճկահայերը. ուսուցչական դպրանոցի հիմնարկութիւնը ամենակարեւոր և անհրաժեշտ հարցերից մէկը պէտք է լինի ազգային վարչութեան համար: Եթէ պատրաստուած և իրենց գործին հմուտ դասատուներ չունենանք՝ դպրոցներն երբէք չեն կարող իրենց նպատակին հասնել. իսկ առանց ուսուցչական դպրոցի՝ պատրաստուած ուսուցիչներ չենք կարող ունենալ:

ԲԻՐԻ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ 200 ԱՄԵԱԿԸ

Ներդրական գեղեցիկ և փառաշէն մայրաքաղաքներից մէկը, լայնատարած Ռուսաստանի կայսերանիստ Պետերբուրգը մայիսի 16-ին տօնեց իւր հիմնարկութեան երկուհարիւրամեայ յօբելեանը: Ծինարար կայսր Մեծն Պետրոսի ձեռակերտն այդ օրը իւր վրայ էր հրաւիրել ամբողջ Ռուսաստանի և կարելի է ասել, նաև ամբողջ Ներդրայի ուշադրութիւնը: Յօբելեանը կազմակերպել էր Պետերբուրգի քաղաքային վարչութիւնը և հրաւիրել թէ ամբողջ Ռուսաստանի և թէ եւրոպական նշանաւոր քաղաքների վարչութիւններին:

Հանդէսն սկսուել է առաւօտեան 8 ժամին թնդանօթնեքի որոտումներով, որին հետեւում են Նեա գետի վրայ գրտնուող բոլոր նաւերից Պետրոսեան քայլերգի և ժողովրդական օրհներգի հազարաձայն հնչիւնները: Այդ վայրկեանին նաւասահները Պետրոս Մեծի տնակից դուրս են բերում առաջին ուս ծովագնացի պարանը և դնում յատուկ դրա համար չինուած նաւակի վրայ: Ապա գալիս են Պետրոսի տնակը՝ քաղաքի, ազնուականութեան, գեմատուօների, հոգեորականութեան ներկայացուցիչները և այդտեղից սկսւում է եկեղեցական թափօրը՝ գեղեցիկ զարդարուած նաւերով դէպի մեծն Պետրոսի արձանը:

Ժամի 12-ին Նորին Մեծութեան Օգոստափառ կայսրի և կայսրուհիների, մեծ իշխանների, քաղաքական ներկայացուցիչների և խուռն բազմութեան ներկայութեամբ հանդիսաւոր կերպով բացւում է նորակերտ, Տրոյցկի կոչուած կամուրջը: Այս կամուրջը չինիւր համար ծախսուել է 7,100,000 մթ. կամուրջի երկարութիւնը կէս վերստից աւելի է:

Կամուրջը բանալուց յետոյ Նոցին Մեծութիւններն ևս չքախմբի հետ գնում են Պետերբուրգի հիմնադրի արձանի մօտ, որտեղ արդէն հաւաքուած են լինում օտար պետութիւնների ներկայացուցիչները, սենատորները, բարձրաստիճան անձինք, իրաւասուներ, ուրիշ քաղաքների ներկայացուցիչներ և քաղաքային դպրոցների բազմաթիւ աշակերտներն ու աշակերտու-

հիները: Այստեղ մաղթանք է կատարում և դրանով վերջանում տօնախմբութեան առաջին մասը:

Նրեկոյեան Պետերբուրգի դումայում հանդիսաւոր նիստ է տեղի ունենում, որտեղ քաղաքագլուխ Լելեանովը մի առ մի թւում է Պետերբուրգին հասած արքայական ողորմածութիւնները՝ սկսած Պետրոս Մեծից. այնուհետեւ խօսում են վանազան հիմնարկութիւններից և օտար ու գաւառական 67 քաղաքներից եկած պատգամաւորները. ի միջի այլոց խօսում են նաև Բեռլինի բերդերմայտերը (քաղաքագլուխ) և Փարիզի քաղաքային վարչութեան նախագահը:

Ի յիշատակ Պետերբուրգի 200 ամեայ տօնախմբութեան պատրաստուած են մի քանի հազար մեղայիներ, որոնց մէկ կողմում նկարուած են Մեծն Պետրոս և Նիկողայոս II կայսրների պատկերները. իսկ միւս կողմում՝ Ռուսաստանը ներկայացուած է իբրև մի կին՝ Թագը գլխին, որի վրայ բարձրից արևի ճառագայթներ են ընկնում:

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Բազումարեակ պ. Դաւթ Իւզրաշեանը հանդուցեալ Ա. Նրիցեանի մատենադարանը գնելով նուիրել է ս. Էջմիածնին՝ մի և նոյն ժամանակ 15,000 ռուբլի նուիրել է Էջմիածնի մատենադարանի առանձին մի շէնք կանգնելու այնտեղ: Իւր այս նպատակի իրագործումը պ. Իւզրաշեանցը յանձնել է բարձր. Տ. Մեսրոպ պարգապետին, որ յատակաւ գիծը պատրաստել է տուել արդէն և այս օրերս կձեռնարկէ շինութեան:

ԿԻԼԿԻՈՅ Տ. Տ. ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕԾՈՒՄԸ

Ապրիլ ամսի 20 ին Սիս քաղաքում տեղի է ունեցել Կիլիկիայի նորրնտիր կաթողիկոս Ս. Սահակ Խաբայեանցի օծումը՝ չորս եպիսկոպոսների, տասնեակ վարդապետների, բազմաթիւ քահանաների և բիւր ժողովրդի ներկայութեամբ: Թէև Սոյ մայր տաճարը բուականին ընդարձակ է, բայց ամեն կողմից եկած ուխտաւորներին գոհացումն տալու նպատակով Ս. կաթողիկոսի օծումը կատարուել է եկեղեցու բակում. տեղացիների ասելով՝ երբէք Սիս այդչափ բազմութիւն չէր հաւաքուել: Հանդիսաւոր պատարագի միջոցին կաթողիկոսը սեղանի մէջ տեղը ծունկ է չորում, իսկ Պատրիարքարանի պատուիրակ և հրաւիրակ Տ. Մովսէս եպիսկոպոս Կէօմրիւքեանը արծաթապատ աղաւնու կտցից միւռոնի կաթիլներ թափելով նրա գլուխին՝ օծում է նրան կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, որի միջո-

ցին խուռներամ բազմութիւնը իւր հրճուանքը ծափահարութիւններով է արտայայտում: Օծեալը բոպէի վեհութիւնից զգացուելով՝ արտասուքի կայականներ է հոսեցնում: Կէօմբիւքճեան սրբազանից յետոյ, Ս. Կաթուղիկոսին օծում են նաև Կիլիկիայի երեք ծերունազարդ եպիսկոպոսները: Այնուհետև եպիսկոպոսները օծում են նաև կաթուղիկոսի բթամատի ներսի մասը. յետոյ Պատրիարքարանի պատուիրակը հայրապետական մատանին դնում է Ս. Կաթուղիկոսի մատը, ձեռքն է տալիս հովուապետական ոսկեղէն գաւազանը եւ սր. Աւետարանը. ապա կոնքեռը դնում է նրա ձախ ազդրի վրայ: Վերջը Կէօմբիւքճեան զրկուելով թանկագին ու նրբահիւս քողով ծածկում է կաթուղիկոսի գլուխը: Այս արարողութիւնների միջոցին բազմաթիւ հանդիսականները շարունակ ծափահարելիս են եղել—մեր կարծիքով բոլորովին աւելորդ և նոյն իսկ անպատշաճ գործողութիւն՝ եկեղեցական արարողութեան ժամանակ—, իսկ չորս լուսանկարներ նկարել են այդ հանդիսաւոր վայրկեանների գործողութիւնները: Նրբ սեղանի վրայ դնուող եպիսկոպոսներն ու հոգեւոր պաշտօնեաները համբուրում են օծուած կաթուղիկոսի գլուխն և աջ ձեռքը, նորապսակ Հայրապետը շարունակում է սր. պատարապի արարողութիւնը: Յիշատակութեան միջոցին Ն. Ս. Օծութիւնը յիշում է Կիլիկիայի հանգուցեալ կաթուղիկոսներին և Ամենայն Հայոց կաթուղիկոս Մկրտիչ Ա.ին: Պատարագի վերջը չքեղ և հանդիսաւոր թափորով Օծեալին առաջնորդում են վեհարան: Ատանայից եկած երգեցիկ խումբն այդ միջոցին երգում է Ս. Կաթուղիկոսին նուիրած երգը: Վեհարանում ժողովուրդն արժանանում է Նորին Օծութեան աջը համբուրելու և 35 ոսկի աջահամբոյր է նուիրում: Հենց այդ ժամանակ բազմաթիւ հեռագիրներ են տեղում ամեն կողմից և շնորհաւորում Տ. Սահակ կաթուղիկոսի օծումը: Նոյն օրը, երեկոյեան ժամին տեղի է ունեցել Ն. Ս. Օծութեան գլխի քօղը վերցնելու արարողութիւնը, որ դարձեալ կապուած է մի անպատշաճ սովորութեան հետ. վարդապետներից մէկն սկսում է սակարկել՝ թէ ով շատ կտայ, նա կլինի կնքահայրը, քօղը վերցնողը. ամենից շատ, այսինքն 23 ոսկի է տալիս մի տիկին և վերջինիս 12 տարեկան որդին վերցնում է հայրապետի գլխի քօղը.—Նրանի՛ թէ այս դրամական սակարկութիւններ անելու տգեղ սովորութիւնն օր առաջ վերանարմեր սրբալայրերից—:

Նորին Օծութիւն Սահակ կաթուղիկոսը չէ հետեւի իւր նախորդի օրինակին և վեղարի վրայ ազամանդեայ լաչ չէ շինել տուել՝ համարելով այդ օտարամուտ սովորութիւն. մեր սր. նախահայրերն այդպիսի սովորութիւն չեն ունեցել:

Հետևեալ կիրակի օրը, Ապրիլի 28-ին, Ն. Օծութիւն Սահակ կաթուղիկոսը սր. Միւռոն է օրհնել՝ դարձեալ ուխտաւորների ահագին բազմութեան ներկայութեամբ:

Նրբ այդ հանդիսաւոր օրերը կանցնեն և Հորընտիր Ս. կաթուղիկոսը փոքր ինչ կհանգստանայ, յուսով ենք, որ հետգհետէ բերկրառիթ յուրեր հաղորդելու կարելիութիւն կունենանք Կիլիկիայի վիճակի մասին, որովհետեւ, ինչպէս ընթերցողը կտեսնէ «Լուսնայ» ի միւս համարում տպուելիք մի ուրիշ յօդուածից, շատ խեղճ վիճակի մէջ է Կիլիկիան՝ կրթական տեսակէտից, որովհետեւ միմիայն *Եօթն* աննշան տարրական դպրոցներ ունի իւր ընդարձակ սահմաններում: Ս. Սահակ կաթ. վայելում է թէ Կիլիկեցոց և թէ ամբողջ ազգի յարգանքները. ուստի լիայոյս ենք, որ Նորին Օծութիւնը ամենայն աչալըջութեամբ մի շարք բարեկարգութիւններ կմտցնէ իւր վիճակում: Ամեն տեղի հայերի վրայ էլ պարտք կայ՝ նիւթապէս օժանդակելու Կիլիկիայի հովուապետի կրթական և շինարար ձեռնարկութիւններին: Կիլիկիան ամեն յարմարութիւններ ունի՝ մի ծաղկեալ քաղաքակրթութեան փոքրիկ կենդրոն դառնալու ցրուած հայ ժողովրդի համար:

ՊԱՃՏՑՈՆԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ Կ. ՊՕԼՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏ- ՐԻՄՐՔԱՐԱՆԻ

Նկեղեցասէր մի անձնաւորութիւն, նպատակ ունենալով եկեղեցականութեան և ժողովրդեան հաւասարապէս օգտակար լինել, առաջինին քարոզի նիւթը ուսումնասիրելու և պատրաստելու առիթ ընծայելով և վերջինին ալ քարոզի գիրք մը մատուցանելով, որոշած է գրուած քաղաքներու մրցում մը բանալ, և ընտրեւագոյն քարոզներէ հատոր մը հրատարակել ի պէտս հաւատացելոց:

Մրցման կրնան մասնակցիլ ամեն եկեղեցականք, որք Հայ. Ուղղափառ Ս. Նկեղեցւոյ պաշտօնեայ են, եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, մինչև սարկաւազները, և որք դատաւարութեան մը ներքև չեն գտնուիր:

Քարոզ գրողները պէտք է ծածկանունով մը նշանակուին կամ ստորագրեն և միանգամայն կնքեալ պահարանի մը մէջ իրենց բուն անունը գրեն և պահարանին վրայ իրենց ընտրած ծածկանունը նշանակեն և միասին ղրկեն: Այդ պահարանները պիտի բացուին քննութեանց աւարտելէն յետոյ, և հրատարակութեան առթիւ միայն պիտի ծանուցուին հեղինակաց անունները:

Լաւագոյն քարոզները գրողներու համար սահմանուած մրցանակներն են, առաջին մրցանակ 500 Ֆրանկ, երկու երկրորդ մրցանակ 200 Ֆրանկ իւրաքանչիւրը, չորս երրորդ մրցանակ 100 Ֆրանկ իւրաքանչիւրը, չորս չորրորդ մրցանակ 50 Ֆրանկ իւրաքանչիւրը, և վեց հինգերորդ մրցանակ պարզ գո-

վութեան յիշատակ, որ է տպագրութեան արժանաւորութիւն:

Մրցման բնութիւնները և որոշումները և բոլոր գործողութիւնները յանձնուած են Յ. Ի. գրական յանձնաժողովոյ, սրբազան պատրիարքին նախագահութեան ներքեւ, որոյ անուան պէտք է յղուին բոլոր գրուած քարոզները վերոյիշուած բուն անունի և ծածկանունի կերեալ պահարաններուն հետ: Գրութիւնները պէտք է Պատրիարքարան հասնին յայտարարութեանս թուականէն մինչև վեց ամիս լրացեալ, այսինքն մինչև տարւոյս Հոկտեմբեր ամսոյ վերջը: Իւրաքանչիւր մրցման մասնակցող և կեղեցական կրնայ մէկէ աւելի քարոզներ յղել, բայց երկու մրցանակէ աւելի չկրնար ստանալ, եթէ աւելի թուով քարոզներ ունենայ ընտիր դատուածներուն մէջ: Յանձնաժողովոյ և կեղեցական անդամք ալ մրցման չեն կրնալ մասնակցիլ:

Քարոզներուն պատրաստութեան մէջ պահուելիք պայմաններն ալ հետեւեալներն են:

1° Քարոզները պիտի գրուին մեզի սովորական եղած վրամ արևմտեան կոչուած հայերէն աշխարհարարով: Արեւելեան աշխարհարարով գրուածները կրնան ընդունուիլ, բայց հրատարակութեան առթիւ պիտի փոխուին մեր գործածական աշխարհաբարին յանձնաժողովոյ հոգածութեամբ:

2° Լեզուն պիտի ըլլայ մաքուր և սահուն և ժողովրդեան համար գիւրիմաց:

3° Ընդարձակութիւնը պիտի ըլլայ չափաւոր, ոչ շատ համառօտ և ոչ շատ երկար, այնպէս որ բարձրաձայն ընթերցումը առնուազն 20 և առ աւաւելն 40 վայրկեանի չափ տնէ:

4° Քարոզը ոչ թարգմանութիւն պիտի ըլլայ և ոչ շատ մերձաւոր հետևողութիւն, այլ բնագիր գրուած մը:

5° Բնաբանը հարկաւ սուրբ գրքէն առնուած պիտի ըլլայ և քարոզն ալ սուրբ գիրքի վկայութիւններով զարգարուած:

6° Նիւթը քրիստոնէական բարոյականին վրայ հիմնուած պիտի ըլլայ և միանգամայն քրիստոնէական կենցաղին օգտակար:

7° Լոկ աշխարհային և քաղաքական նիւթեր և գրուածներ ընդունելի պիտի չըլլան:

8° Քարոզութեան հոգին Աւետարանական վարդապետութեան և հայ. սուրբ եկեղեցւոյ աւանդութեանց համաձայն պէտք է ըլլայ:

9° Նիւթի ընտրութիւնը գրողներուն թողուած է, բայց կը խնդրուի որ տարբերութեան և նորութեան մտադրութիւն դարձուի, վասն զի մի և նոյն նիւթով և նման բովանդակութեամբ քարոզներէն բնական է որ լաւագոյնը միայն ընդունուի, և մնացածներ մէկ կողմ թողուին:

Ս. ՅՈՎՀ. ԵՊՍ. ՉԻՐԱԿՈՒՆՈՒ ՆՈՒԻՐԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ալէքսանդրօպօլից հաղորդում են մեզ, որ սրբ. Շիրակունի եպիսկոպոսը այս օրերս գնալով այնտեղ, իրան պատկանած կալուածքը մօտ տասն հազար ռուբլի արժողութեամբ, նօտարական կարգով փոխել է Մայր Աթոռի անուան իբրեւ մշտնջենական սեպհականութիւն:

Շատ ուրախալի է, որ սրբազանը իւր կենդանութեամբ տնօրինում է իւր գոյքի ապագան, որի համար և արժանի է ամեն մի բանիմաց հայի լիուրի գոհունակութեան:

ՀԱՅ ՊԵՏԱՄԱՐԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եկող 1904 թուականին լրանում է հայ գրականութեան հայր և ծնող Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի տառերի գիւտի 1500-ամեակը, որի առթիւ պ. Ս. Մալխասեանը միտք է յղացել տալ նոր հրատարակութեամբ հայ ամբողջ պատմագրութեան մինոր գիտական հրատարակութիւն, որի առթիւ և դիմելով Վեհ. Հայրապետին խնդրել է Նորա օրհնութիւնն ու գործի կազմակերպութիւնը: Հայրապետական կոնդակով պատուիրած է Ս. Էջմիածնի միաբանութեան անդամներից Տ. Գարեգին վարդապետ ԅովսէփեանին և Գալուստ Տէր Մկրտչեանին, Ս. Մալխասեանի հետ ձեռք զարկել կարող անձնաւորութիւնների հետ և այդ կարևոր գործը առաջ տանել: Մինչև 1904 թ. յունիս ամիսը պատրաստ պիտի լինի Պատմագիրների Ա. հատորը, իսկ հետևեալ հատորները հետզհետէ պիտի հրատարակուեն:

Այդպիսի մի մեծ և ծանր գործի համար կարևոր էր և կարող անձնաւորութիւնների օժանդակութիւն, որոնք ըստ կարելոյն կարողանային ներածի չափ տալ բուն գիտական մի հրատարակութիւն, ուստի և Էջմիածնի միաբանութեան անդամների և ձեմարանի ուսուցչական խմբի կողմից պէտք է մասնակցին Տ. Տ. Կարապետ, Գարեգին վարդապետները, Գալուստ Տէր Մկրտչեան, Ա. Աբեղեան, Կանայեան, Մանանդեան և այլն:

Ոչ պակաս կարևոր խնդիր էր և բուն հրատարակութեան գործը՝ դրամականի կողմից: Առ այժմ այդ միտքն իրադրութիւն պատրաստակա՝ ութիւն է յայտնել զարձեալ Էջմիածնի միաբանութեան երիցագոյն անդամներից մէկը՝ Գեոր. սրբ. Սիւքիաս արքեպիսկոպոսը, որի ծախքով պիտի հրատարակուի Ա. հատորը: Ծախքը հաշուած է 5—6000 ռ., որից աւելի քան 3000 ռ. արդէն յանձնուած է պ. Մալխասեանին:

Միտքը, ըստ ինքեան, գովելի է և ցանկալի: Միայն մի բան մեզ զարմացնում է, թէ ինչո՞ւ հրատարակութեան գործը

չեն կամենում կապել Մ. Աթոռի հետ, որ ըստ ամենայնի իրաւունք ունի պահանջելու, որ այդ հրատարակութիւնը կատարուի իւր պատերի մէջ: Գրերի ստեղծող մեծ Մարգը Էջմիածնի զաւակ, Պատմագիրների հրատարակութեան գործը յղացող Մ. Աթոռի ձեմարանի սան, գործը սրբագործուած և կազմակերպուած Ս. Էջմիածնի Գահակալի կոնդակով, հրատարակութիւնը սկսուած Մ. Աթոռի միաբաններից մէկի ձեռքով, հրատարակութեան համար աշխատող ոյժերն՝ ամենքն ևս առանց բացառութեան Ս. Էջմիածնի շնորհը վայելած և նորան պարտական անձինք, մի խօսքով բոլոր Էջմիածնիներ և... և հրատարակութիւնը ոչ նորա անուան հետ կապուած:

Եթէ խնդիրն այն է, որ Մ. Աթոռի տպարանը անկարող է առ այժմ տալ այդպիսի գիտական հրատարակութիւններ՝ սխալ է, որովհետև վերջին տարիներս այն տեղից դուրս են եկել այնպիսի գիտական հրատարակութիւններ, որ ոչ մի այլ տպարանից յետ չեն մնում. օրին. Աճառեանի բառարանը, Յին-կի վերջին աշխատութիւնը և այլն. եթէ կարող ձեռքերի պակասութիւն է՝ այդ ևս չեն կարող ասել, որովհետև բոլոր ոյժերն այն տեղից է վերցրած և Մայր Աթոռի ձեռագրատան բոլոր ձեռագիրները ղրուած են նոցա տրամադրութեան տակ, մի բան, որ ոչ մի տեղ չէին գտնի: Ուրեմն այլ ևս ի՞նչ պատճառ: Լոկ միայն այն, որ յղացող անձը Տփլիս է գտնուում: Իսկ շատ քիչ է և անհիմն է Մ. Աթոռի անուան հետ չկապել այդ գործը:

Կարծում ենք, որ բոլոր գործօնները մեզ հետ կը ձայնակցեն, որ ինչպէս և լինի գործը պէտք է և անհրաժեշտ է կապել Ս. Էջմիածնի և ոչ մի այլ որևէ տեղի հետ:

ԿՈՅՄ Հ. ԹԱՅԻՐԵԱՆԻ ՆՈՒԷՐԸ

Առաջիկայ Միւռօնօրհնութեան առիթով բարեպաշտուհի կոյս Հռիփսիմէ Թայրեանը իւր սեպհական ծախքով պատրաստել է տուել մի չքնադագործ և ոսկէնկար Հայրապետական մեծադիր քող, որ եկեղեցական նշանաւոր հանդէսների ժամանակ տանում են ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի առաջ:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՏԵՍՉԻ ԽՆԴԻՐ

ՄԿՐՏԻՉ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և տնհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և կաթուղիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն Պատրիարք Համազգահան նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան առաքելական Մայր եկեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի. Գերաշնորհ Տէր-Գէորգ

Ս. Արքեպիսկոպոսի Առաջնորդի թէմին Վրաստանի և
Իմէրէթի, Հարազատի Մայր Աթոռոյ ողջունիւ յայտ
առնեմք:

Քաջայայտ է Ձեր Սրբազնութեան, որ անցեալ տա-
րիներում ես արձակած էի Ներսիսեան դպրանոցի Տե-
սուչ Բալադեանցին. բայց յարգելի Հոգաբարձութիւն
թախանձագին կերպով խնդրեց, որ գոնէ մի տարի ևս
թողում իւր պաշտօնի մէջ. բայց այժմ կրկին կոնդակովս
յայտնում եմ Ձեր սրբազնութեան, որ յիշեալ տեսուչ
բացարձակ կերպով արձակուած է իւր պաշտօնէն կրկին
կոնդակովս զնոյն առաջինն Հաստատելով: Սոյն պա-
տուէրս ամենայն ճշտութեամբ պէտք ի կատար ածէք,
և անմիջապէս ձեռնարկէք նոր Տեսչի ընտրութեան: Ես
նոյն իրաւունք Ձեզ և պատուարժան Հոգաբարձու-
թեան կթողում որ ամենայն Համերաշխութեամբ
ընտրէք Ձեր Տեսուչ զով և կամիք թէ եկեղեցական դա-
սէն և թէ աշխարհական: Այս կարգադրութիւնս առ-
ժամապէս է ըստ կանոնին, որովհետեւ մտադրութիւն
ունիմ նոր կանոնադրութիւն կազմել բոլոր մեր ազգային
դպրանոցներուն համար համակերպ և միօրինակ ըստ
պահանջման ժամանակին:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի 5 Յունիսի 1903 թ

և ըստ Տոմարիս Ռ. Յ. Ծ. Բ.

Ի Հայրապետութեան Մերում Ժ. ամի
յԱրարատեան Մայր Աթոռս ս. Էջմիածնի

Ի Վաղարշապատ
Թ. 733

Տեսուչ պ. ս. Բալադեանը Հոգաբարձութեան ամսոյս 11-ի
Ժողովում արձակուեցաւ պաշտօնից և եօթնամեայ ծառայու-
թեան համար տրուեցաւ նորան նուէր 2000 ռուբլի:

Տ. ՏԻՐԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վեհափառ Հայրապետի հրամանով և թեմիս բարձր. սըր-
բազան Առաջնորդի առաջադրութեամբ բարձր. Տ. Տիրայր վար-
դապետը նշանակուած է Թիֆլիզի ս. Սարգիս վանքի վանահայր,
կառավարիչ Մայր Աթոռի Տփիսիսում գտնուած կալուածների և
կօնսիստորիայի նախանգամ բարձր. Տ. Արսէն վարդապետի տեղ,
որ հիւանդութեան պատճառով մեկնում է արտասահման:

ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԳՈՆՁԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒ-
ԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յիշեալ գանձարանի նոր վարչութիւնը, մտնելով իւր պաշ-
տօնի մէջ, որոշել է՝ 1, Խօջիվանքի գերեզմանատունը բարե-
կարգելու նպատակով, փակել նորա դռները և բանալ միմիայն
յուզարկաւորութեան և այլ կարիքների ժամանակ: Այդ նպա-
տակով դռներին նշանակուած են պահապաններ: 2, Շինել Խօ-
ջիվանքի յատակագիծը: 3, Թուահաւարներ դնել շիրմների
վերայ: 4, Շաւիղներ չինել հանգստարանում երթևեկութեանց
համար: 5, Այրենական ցուցակ պահել հանգստարանում ննջե-
ցեալների համար: 6, Խօջիվանքում տեղի պակասութեան
պատճառով՝ գնել կից՝ 1300 սաժէն գետինը: 7, չինել 3 դիա-
կառք, որոնք վարձու կարուեն ունեւորներին, իսկ ձրի պիտի
տրուին այն չքաւոր ննջեցեաների համար, որոնց համար քիւիս
չեն չինելու և 8, բերել Եւրոպայից ննջեցեալը գերեզման իջեց-
նելու գործիք:

Պ. ՅԱՐՈՅԻ ԹՈՂԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

ՄԿՐՏԻՉ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և անհասանելի կա-
մօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական նա-
խամեծար Աթոռոյ Արարատեան առաքելական Մայր ե-
կեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի. գերաշնորհ Տէր-Գէորգ Ս.
Արքեպիսկոպոսի Առաջնորդի թէմին Վրաստանի և Իմէ-
րէթի, հարազատի Մայր Աթոռոյս ողջունիւ յայտ առնեմք:

Յայտնեցէք յարգելի հոգաբարձութեան եւ կարգա-
ցի իրենց յայտարարութիւն որ գրած էին ուսուցիչ Նի-
կողայոս Յարոյի մասին: Բայց խիղճ և արդարութիւն
պարտաւոր կացուցանեն զիս, որ իմ առաջի կոնդակ ա-
մենայն ճշտութեամբ գործադրել տաք, նկատելով պ.
Յարոյի երկարամեայ աշխատութիւն ուսուցչական պաշ-
տօնին ոչ միայն Ներսիսեան Դպրոցում այլ և Տփլիս-
սու քանի դպրոցներ պաշտօն վարած է, որով եթէ ի
միասին հաշուենք գրեթէ քսանևհինգ տարիէն աւելի
կը լինի, ուստի արժանի է այս մշակ վարձու իւրում:

Ուստի կը պահանջեմ Ձեր արդարութենէն որ սոյն խնդիր գործադրել տաք, երկրորդ կոնդակովս նոյն հաստատելով:

ՄԿԻՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի 5 Յունիսի 1903 ամի

Եւ ըստ Տոմարիս ՌՅԾԲ

Ի Հայրապետութեան մերում Ժ. ամի

ՂԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈ

Ս. Էջմիածնի

Ի Վաղարշապատ

Թ. 734

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Յատուկ խնդրում եմ թող տալ ներկայ երկտողս «Լուսմայ»-ում տպելու:

Ներկայ տարուայ «Նոր-Դար»-ի № 50-ում մի յօդուած էր տպուած «Գրական երեկոյ» վերնագրով որ կրում էր «Նրեւանեան» ստորագրութիւնը:

Այդ յօդուածը մեծ աղմուկ հանեց Երևանում և չը գիտեմ ինչո՞ւ մի քանի շահագրգռուած պատրոններ յօդուածի հեղինակը ինձ համարեցին և տակաւին յամառ կերպով համարում են: Սպառնալիքներն ու բամբասանքը աւելի ևս մեծ չափեր ընդունեցին մանաւանդ վերջերս, երբ նոքա տեսան, որ իմ հերքումը մինչև այժմ չը տպուեց «Նոր-Դար»-ում, որ գրել էի տարւոյս Մարտի 19-ին և կրկնել ու երեքկնել:

Որովհետեւ իմ հերքումը մինչև այժմ լոյս չը տեսաւ «Նոր-Դար»-ում, ստիպուած եմ դիմել «Լուսմայ»-իդ խմբագրութեան և յատկապէս խնդրել տպելու սորա հետ ուղարկածս նոյն երկտող հերքումը ի խոյս ապագայ անախորժութեանց:

«Նոր-Դար»-ի յարգելի խմբագրութեան, խնդրում եմ «Նոր-Դար»-ի մերձակայ համարներից մէկում տպագրել ներկայ երկտողս, որով յայտնում եմ, թէ իմ գրչին չէ պատկանում «Նրեւանեան» ստորագրութեամբ «Նոր-Դար»-ի № 50 ի բանա-սիրական յօդուածը՝ «Գրական երեկոյ» վերնագրով:

Մակար Տէր-Սարգսեանց

† ՄԱՀԳՈՅԺ

ԱՌՆՔԵԼ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Նրեանի նահանգի Արզաքեանդ կալուածքում այս օրերս ողբերգական մահով վերջ դրուեց մի անհատի կեանքի, որ իւր երկարամեայ հասարակական գործունէութեամբ և յայտնի ու մանաւանդ գաղտնի բարեգործութեամբ գրաւել էր շատերի սէրն ու յարգանքը: Մեր ո՞ր բարեգործական ընկերութիւնը, ո՞ր լրագիրը, ո՞ր չբաւոր հեղինակը նպաստ չէ ստացել հանգուցեալ Առաքել Մատուրեանից: Իւր բարեսրտութեամբ, առատաձեռնութեամբ, հասարակական խնդիրների հետաքրքրութեամբ հանգուցեալը վայելում էր հայ ժողովրդի համակրանքը. ամենքը ճանաչում էին նրան ու անուանում Առաքել «ապէր»: Առաքել *ապէրը* ժողովրդական մարդ էր Բագում և մասամբ նաև Թիֆլիսում: Իւր ազգին, արեւնակից ժողովրդի ցաւերին օգնելու ձգտումն այնքան մեծ էր այդ թէև անուս, բայց բնական խելքով մարդու մէջ, որ նոյն իսկ իւր անձը վտանգի ենթարկելով՝ հայկական խնդրի տաք ժամանակը գնաց Լօնդօն և անգլիական բարձր չրջանների մէջ հայի վշտերն էր պատմում և օգնութիւն հայցում:

Հանգուցեալը Սիւնեաց աշխարհի Քարահունջ գիւղի գաւակ էր և Բագու գաղթած. Բագում բաղդը ժպտում է գիւղի բնութեան որդուն և գիւղացի երիտասարդը հետզհետէ կարողութիւն է ձեռք բերում. սակայն ուրիշների նման նա չէ վատնում բաղդի բերածը իւր անձնական վայելչութիւնների համար միայն, այլ լաւ ըմբռնելով կարիքի և չբաւորութեան նշանակութիւնը՝ օգնութեան ձեռք է կարկառում իրեն դիմող և չդիմող կարօտեալներին:

Հանգուցեալը հրատարակել է նաև (առանց իր անունը յայտնելու) մեծածախ և հասարակական նշանակութիւն ունեցող պարունակութեամբ գրքեր. օգնել է իրեն դիմող գրագէտներին նիւթալէս և մտադիր էր իւր ամբողջ հարստութիւնը հասարակական բարեգործական նպատակի յատկացնելու. ինքն անգլաակ և ամուրի էր մնացել: Սակայն տարաբաղադար վերջին մի քանի տարիների ընթացքում հանգուցեալի դրամական գործերը ձախ գնացին և Բագուի ընդհանուր «կրիպիա»ից

բացառութիւն չկազմեցին նաև Առաքել ապօր խոշոր ձեռնարկութիւնները: Հանգուցեալը կամենալով ուրիշ կերպ ևս օգնած լինել երկրագործ ժողովրդին, մի քանի խոշոր կալուածքներ ձեռք բերեց և մտադիր էր ծաղկած դրութեան հասցնել այդ հողերը գիւղատնտեսական կատարելագործուած միջոցներով: Վերջին գործում բաղդը դաւաճանեց Մատուրեանին. նա իւր նպատակն իրագործուած չկարողացաւ տեսնել և յաւիտեանս աչքերը փակեց: Դրամական տաճնապը, ինչպէս երևում է, վերջերս նրան սաստիկ յուզել և յուսահատութեան էր հասցրել. հոգեկան այդ անհանգիստ դրութիւնն արդէն այն աստիճանին էր հասել, որ իր քառասունամեայ թուրք բարեկամ Թաղիեի օրինակելի և իսկ քրիստոնէական ընկերական օգնութիւնն էլ չկարողացաւ կասեցնել նրան ճակատագրական բայլից: Հանգուցեալը մօտ 75 ամեայ առոյգ ծերունի էր և դեռ կարող էր երկար ապրել:

Կովկասի ամբողջ մամուլը համակրանքով լի խօսքեր նուիրեց հանգուցեալի յիշատակին: Մենք էլ մեր սրտագին ծանր վիշտը միացնում ենք մարդասէր «ապօր» մերձակաների սրտի կսկծին:

«Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

ԽՄԲՄԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԵՏԱՍԻԱՆՆԵՐ.

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՊՈՂ. Ֆ. Ա. — Ձեր բանաստեղծութիւնները չեն տպուիր:

ԱՆՍԱԼՔԱՆՔ. Յ. ԲԱՐՍ. «Կառմայ»-ն ստացանք:

ՆՐՆԵՒԱՆ. Խ. ին.—Վերեսայի «Աստղ» յօդուածի թարգմանութիւնը ստացանք և չենք տպում, որովհետեւ դորա թարգմանութիւնը այս օրերս լոյս տեսաւ արդէն մի հայ թերթում: ԻՆՐ ԳԱՒԱՌԱՅԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ Հարկաւոր ենք համարում յայտնել, որ «Լուծայ» ամեն մի համար լոյս տեսնելուն պէս հաշտով յանձնում ենք փոստին առանձին «նակագրայիտ» թերթով և ստացման մասին ստանում ապահովագիր փոստային անտիճանաւորի ստորագրութեամբ: Ուստի եթէ որևէ մի բաժանորդ այս կամ այն համարը չէ ստանում իւր ժամանակին, պարտաւոր է իսկողն յայտնել այդ մասին խմբագրութեանս, որպէս զի պահանջներ փոստայից: Ամիսներից յետոյ և աւելի ուշ ստացուած բողբոջների մասին խմբագրութիւնս անկարող է որևէ կարգադրութիւն անել:

ՎԼԱԴԻԿՎԿԱԶ. Յ. Բ. — «Միլիոնատէր-մարդասպան»-ը ստացանք: Խմբագրութիւնս վարձատրում է միմիայն իւր մշտական աշխատակիցներին. ամեն մի պատահական յօդուածի համար դժբաղդապէս անկարող ենք այս կամ այն եղանակի վարձատրութիւն նշանակել:

ԿԱՐՍ. Ս. Տ. — Մ. — «Ուսուցչի յիշատակարանը» այդ ձևով անհնար է տպագրել. հետաքրքրական շատ բան կայ մէջը, բայց և յապաւելու մասեր պակաս չեն:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. Ք. — Լ. Տօլստոյի «Դաստիարակութեան մասին» յօդուածը ստացանք, երբ «Լուծայ»-ի № 3-ի տպագրութիւնն աւարտուած էր արդէն: Մնաց միւս անգամին:

ՍԱՐԻՂԱՄԻՇ. Ս. Հ. — Ստացանք Ձերովի «Առանց վերնագրի» յօդ. թարգմանութիւնը: Ռուս գրադանութիւնից և առհասարակ թարգմանական այնքան նիւթ կայ ամբարուած խմբագրատանը, որ չգիտենք կարող է հերթ հասնել Ձեր թարգմանութեան թէ ոչ:

ԷՋՄԻՍՄԻՆ Ս. Փ. Սրբ. Բարդուղիմէոս եպիս. ձուգուրեանի գրքի մասին Ձեր յօդուածը անհնար եղաւ տպել «Լուծայ»-ում:

Կ. ՊՕԼԻՍ, Մ. ԱՂԱՔԷԳԵԱՆ. — Ձեր յօդուածը կիլիկիայ թեմերի մասին կտպուի հետեւեալ համարում:

ՊԱՐԻՉ. Ս. ՀԱՆՈՒՄԵԱՆ. — Մաքս Նօրդաուի «Պաննա» ստացանք և կտպենք միւս համարից:

ՄԱՆՎԻԼԻՍ. Ն. Լ. — «Ծիծեռնակ»-ի ֆրանսերէն թարգմանութեան տպագրութիւնը յետաձգեցինք միւս համարին. տպարանում չարուած նօտաները անպէտք նկատուեցին, հարկաւոր կլինի Վիեննա տպագրել:

ՕԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոյս տեսաւ

ՀԻՐՎԱՆԶԱԴԻ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԵՐԿԵՐԻ

ԸՈՒՆԴՈՒՆ ՀԱՏՈՐ

(«Հրդեհ», «Գործակաւարի յիշատակարանից»,

«Խնամաստ» եւ «Արամբիկ»):

Յունիսի 5-ին կողարկուի բաժանորդներին

Բաժանորդագրութիւնը չարունակուած է

Զորա հատորի գինը Թիֆլիսում 4 ռ. 50 կ.

Օտար քաղաքներում 5 ռ. 50 կ.

Նքեղ Թղթի վրայ՝ Թիֆլիսում 8 ռ.

Օտար քաղաքներում 10 ռ.

Փառանկը կազմով 12 ռ. և 14 ռ.

ՄԱՄՈՒՆԻ ՏԱԿԵ Ե ԵՐԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ

Գիմիլ Тифлисъ — Центральная книжная торгов-
ля. «Էլումայ»-ի խմբագրութեանը կամ հեղինակին՝ Тиф-
лисъ — Ам. Ширванвадэ

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

ԵՐՈՒՆԵՐ ԶԱՀԵՋԻՋԻ

1, Պատմական պատկերներ. գինն է 60 կպկ.

2, Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք. գինն է 50
կ. առանց ճանապարհածախքի:

ՄՈՒՋԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Չէլիաշ և Հին Ժամանակի պատմութիւններ. Մ. Գոր-
կու, գինն է 25 կ.:

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1903 ГОДЪ НА ЖУРНАЛЬ

НОВЫИ МІРЪ

Большой иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаній.

За четырнадцать рублей

въ 1903 г. каждый подписчикъ „Новаго Мира“ получить съ доставкой и пересылкой слѣдующія изданія:

24 №№ интереснаго богата-иллюстрированнаго литературно-художественнаго журнала „НОВЫИ МІРЪ“ въ форматѣ лучшихъ наибольшихъ европейскихъ иллюстрацій.

24 №№ иллюстр. двухнедѣльнаго обзора текущей жизни—политической, общественной, литературн. и художеств., п. н. ВСѢМІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ—въ форматѣ „Новаго Мира“.

24 №№ особаго иллюстр. журнала прикладныхъ знаній и новѣйш. изобрѣт., п. н. „МОЗАИКА“, съ хроникой самообразования и справочнымъ отдѣломъ.

52 №№ еженедѣльн. журнала „ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ“, иллюстриров. вѣстника отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи.

52 №№ еженедѣльнаго обзора текущей русской жизни, п. н. „ВРЕМЕННОИЪ ЖИВОПИСНОЙ РОССИИ“. представляющаго собою полную еженедѣльную газету.

12 №№ ежемѣсячнаго журнала романовъ, повѣстей, разсказовъ, историческихъ очерковъ и проч. для семейнаго чтенія, п. н. „ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА“, и

12 **ВЕЛИКОЛѢПНЫЯ БЕЗПЛАТНЫЯ ПРЕМІИ, состояція изъ ИЗЯЩНО ПЕРЕПЛЕТЕННЫХЪ КНИГЪ**
„БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ ПИСАТЕЛЕЙ“
ВЪ СОСТАВѢ КОТОРЫХЪ ВОЙДУТЪ

6 томовъ сочиненій Д. И. СТАХЪЕВА въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ, между прочимъ: 4 большіе романа 3 большія повѣсти, нѣсколько разсказовъ и др. мелкия произведенія.

6 томовъ сочиненій С. СМАИЛЬСА въ 6 переплетахъ, заключающіе въ себѣ слѣдующія произведенія: „Характеръ“, „Бережливость“, „Самодѣтельность“, „Долгъ“, „Жизнь и трудъ“, и „Вѣчный труженикъ“.

Кромѣ того, независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ изданій и премій, гг. подписчики получаютъ **БЕЗПЛАТНО**

ДВА ЦѢННЫЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЯ ИЗДАНІЯ

а именно:

1) ГРАФЪ Л. Н. ТОЛСТОЙ

въ изображеніяхъ живописцевъ, скульпторовъ и гравировъ,

русскихъ и иностранныхъ, фотографическихъ портретахъ, снятыхъ въ разныхъ періодахъ его жизни, картинахъ, медаляхъ, рисункахъ, автографахъ, предметахъ, связанныхъ съ его именемъ и пр. и пр., хранящихся въ общественныхъ музеяхъ, библіотекахъ и коллекціяхъ частныхъ собирателей въ Россіи и заграницею, съ приложеніемъ мыслей и изреченій великаго писателя.

*) РУССКІЙ МУЗЕЙ ИМПЕР. АЛЕКСАНДРА ІІІІ

Роскошное изданіе, содерж. свыше, 120 картинъ съ описательнымъ текстомъ Н. Корсакова. Годовая подписн. цѣна „Новаго мира“ на веленовой бумагѣ, со всѣми объявленными приложеніями и бесплатными преміями, съ доставкой и пересылкою въ Россіи **14 р.** пересылкой за границу—24 р. Гг. подписчики **14 р.** желающіе получать „Новый Миръ“ на слоной бумагѣ, уплачиваютъ за годовое изданіе журнала, съ упомянутыми приложеніями, вмѣсто 14 р.—18 руб; съ пересылкой за границу, вмѣсто 24 р.—28 р.

Допускается разсрочка платежа: при подпискѣ не мѣнѣе 2 р. ежемѣсячно не мѣнѣе 1 р., съ тѣмъ, чтобы вся подписная сумма была уплачена полностью не позже 10 декабря 1903 г.

—Гг. подписчики, взамѣнъ сочиненій Д. И. Стахѣва и Самуила Смайльса, могутъ, по желанію, получить въ 1903 году на выборъ одно изъ слѣдующихъ собраній сочиненій: или а) собраніе сочиненій И. И. Лажечникова въ 12 томахъ или б) собраніе сочиненій Архіепископа Инокентія въ 12 томахъ, или в) собраніе сочиненій Генриха Гейне въ 12 томахъ, или-же г) собраніе сочиненій В. И. ДАЛЯ (Казака Луганскаго) въ 10 томахъ. Каждое изъ этихъ собраній будетъ выслано въ изящно переплетенномъ видѣ.—Интересующіеся-же сочиненіями Д. И. Стахѣва могутъ получить въ 1903 году все собраніе сочиненій этого писателя въ 12 изящно переплетенныхъ томахъ, причемъ лишніе шесть томовъ будутъ высланы, взамѣнъ объявленныхъ шести томовъ сочиненій Смайльса.—О ВЫБОРѢ ПРЕМІИ просятъ гг. подписчиковъ заявлять при самой подпискѣ.

Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ: въ С.-Петербургѣ Гостинный Дворъ 18. и въ Москвѣ, Кузнецкій Мостъ. д. Дамгаровыхъ, а также во всѣхъ прочихъ столичныхъ и провинціальныхъ книжныхъ магазинахъ.

Адресъ редакціи: С.-Петербургъ. Вас. Остр., 16 лин. д.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs.]

ԼՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Այս 1903 թուին կը հրատարակուի նոյն ծրագրով և նոյն աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

Տարեկան քաժանորդագինն է Ռուսաստանում 6 ռուբլի՝ մանապահածախիսով եւ տուն հասցնելով, իսկ արտասահմանում 20 ժրանկ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուի է Թիֆլիսում «Լումայ» ի խմբագրատանը, Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական գրավաճառանոցում:

Ապառիկ քաժանորդագրութիւնն չէ ընդունուի:

Քահանաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թոյլ է տրուի բաժանորդագինը վճարել մաս մաս, ստորագրութիւն 3 ռուբլի և ապրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Յայտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

„ԼՈՒՄԱՅԻ“ ՊՐԷՄԻԱ

Մամուլի տակ է

ԲԺՇԿԱՐԱՆ

Բազմաթիւ պատկերներով ԲԺՇԿԱՊԵՏ ԴԵՈՐԳ Ս. ԲԱՐԵԱՆԻ հրատարակութեամբ:

Բժշկարանը քաղկացած կլինի 3 խոշոր պրակներից.

Մեծ. բժշկապետը յիշեալ հրատարակութեան առաջին հատորից որոշ ֆանակութիւնն ընդունելով խմբագրութեանն՝ ցանկութիւնն յայտնեց, որ իբրեւ ՊՐԷՄԻԱ տակ 1903 թուի քաժանորդներին:

Խմբագրութիւնն յայտնում է, որ ԲԺՇԿԱՐԱՆԻ I ՀԱՏՈՐԸ, ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԲՆԱԺՍՍՈՒԹԻՒՆ 104 ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ, ԿԲԱԺԱՆՈՒԻ «ԼՈՒՄԱՅԻ» № 4-ի ՀԵՏ ՄԵՐ ԱՅՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, ՈՐՈՆՔ ԿՈՒՂԱՐԿԵՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ 3 ՀԱՏ 7 ԿՈՊԵԿԱՆՈՑ ՄԱՐԿԱ ՈՐՊԵՍ ՀԱՆԱՊԱՐՀԱԾԱԽՍ:

